

EL MAIG DE LES DONES: **EL MOVIMENT FEMINISTA** A CATALUNYA DURANT LA TRANSICIÓ

Meritxell Ferré Baldrich

AROLA EDITORS

COL·LECCIÓ

ATENEV

EL MAIG DE LES DONES:
EL MOVIMENT FEMINISTA
A CATALUNYA DURANT
LA TRANSICIÓ

Meritxell Ferré Baldrich

COL·LECCIÓ

VOLUM 16

Col·lecció dirigida
per Montserrat Duch Plana,
Universitat Rovira i Virgili

Consell editorial

Ana Bringas (Universitat de Vigo), Laura Guidi (Universitat de Nàpols), Mónica Moreno
(Universitat d'Alacant), Montserrat Palau (Universitat Rovira i Virgili), Maja Zovko
(Universitat de Zadar) i Mary Nash (Universitat de Barcelona).

Primera edició: setembre de 2017

Edita: Arola Editors

ISBN: 978-84-947643-4-9

Arola Editors

Polígon Francolí parcel·la 3 nau 5 - 43006 Tarragona

Apt. Correus 253 - 43080 Tarragona

Tel. 977 553 707 - Fax 902 877 365 - Mòbil centraleta 628 415 318

arola@arolaeditors.com

www.arolaeditors.com

Coeditat amb: Publicacions URV

Publicacions De la Universitat Rovira i Virgili

Av. Catalunya, 35 - 43002 Tarragona

Tel. 977 558 474 · publicacions@urv.cat

www.publicacions.urv.cat

ISBN (paper): 978-84-8424-605-3

ISBN (PDF): 978-84-8424-606-0

DOI: 10.17345/9788484246053

Obra sotmesa al procés d'avaluació de qualitat editorial pel sistema de revisió per parells segons les normes de la col·lecció Atenea.

© del text: les autores

Disseny portada: Fèlix Arola

Imprimeix: Gràfiques Arrels - Tarragona

Dipòsit legal: T 1697-2016

EL MAIG DE LES DONES: EL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA DURANT LA TRANSICIÓ

Meritxell Ferré Baldrich

AROLA EDITORS

Tarragona 2017

Sumari

Pròleg

De la dictadura a la democràcia a Catalunya: deu anys de lluita feminista (1975-1985)	11
---	----

Presentació	17
--------------------	----

1. Jornades per l'Alliberament de la Dona	23
--	----

2. Cap a les Jornades Catalanes de la Dona	31
---	----

2.1. Espais de lluita antifranquista i conscienciació feminista	31
---	----

2.2. Organització de les Jornades Catalanes de la Dona	38
--	----

2.3. Desenvolupament de les Jornades Catalanes de la Dona	46
---	----

2.4. Balanç de les Jornades Catalanes de la Dona	55
--	----

3. L'organització del Moviment Feminista	61
---	----

3.1. La Coordinadora Feminista de Barcelona	64
---	----

3.2. L'Associació Catalana de la Dona	69
---------------------------------------	----

3.3. Mujeres Libres	73
---------------------	----

3.4. Feminisme radical: del Col·lectiu Feminista de Barcelona al Partit Feminista	75
---	----

3.5. Les vocalies de dones	82
----------------------------	----

4. Cartografia del Moviment Feminista a Catalunya	97
--	----

4.1. El Moviment Feminista al Barcelonès, al Vallès Occidental i al Bages	98
---	----

4.2. El Moviment Feminista a Girona	105
-------------------------------------	-----

4.3. El Moviment Feminista a Lleida	112
-------------------------------------	-----

4.4. El Moviment Feminista a Tarragona	118
--	-----

5. Dones en lluita	125
---------------------------	-----

5.1. Campanyes feministes	125
---------------------------	-----

5.1.1. «Amnistia per a la dona»	125
---------------------------------	-----

5.1.2. «Jo també sóc adúltera»	129
--------------------------------	-----

5.1.3. «Per un divorci sense culpables»	131
---	-----

5.1.4. «Anticonceptius per no avortar, avortament lliure per no morir»	134
--	-----

5.1.5. «Jo també he avortat»	136
------------------------------	-----

5.1.6. Prou d'agressions. Prou de violacions	142
5.1.7. 8 de març: Dia Internacional de les dones	149
5.2. Dret al plaer i al propi cos	154
5.2.1. Per una sexualitat lliure	154
5.2.2. DAIA i els centres de planificació familiar	159
5.2.3. La visibilització del lesbianisme	164
6. Moviment feminista, partits i sindicats	173
6.1. Dones, política i partits	173
6.2. Dones, treball i sindicats	186
7. Un univers feminista	199
7.1. La creació d'una cultura pròpia	199
7.2. Espais feministes	204
7.3. Els mitjans de comunicació del feminisme: el cas de <i>Dones en lluita</i>	211
8. Vells desafiaments, noves inquietuds	215
8.1. II Jornades Estatals de la Dona: el feminisme de la diferència	217
8.2. II Jornades Catalanes de la Dona: noves inquietuds	224
8.3. III Jornades Estatals: 10 anys de lluita del moviment feminista	231
8.4. Cap a la institucionalització del moviment	238
A tall d'epíleg	241
Fonts de recerca	257
Arxius i centres de documentació	257
Entrevistes realitzades	259
Bibliografia	261

Baixo a peu fins a la plaça de la Universitat.
Fa un sol esplèndid i bufa un ventijol lleu que puja del mar.
A la façana de l'edifici de la nostra «Alma Mater»,
sobre un llençol blanc que tremola
acaronat per la brisa, llegeixo:
Jornades Catalanes de la Dona.

Teresa Pàmies.
Maig de les dones: Crònica d'unes jornades.
Barcelona: Laia, 1976, p. 7.

DE LA DICTADURA A LA DEMOCRÀCIA A CATALUNYA: DEU ANYS DE LLUITA FEMINISTA (1975-1985)

Montserrat Palau Vergés

Universitat Rovira i Virgili

Els governs de la II República (1931-1939) no van poder ignorar les demandes polítiques i socials de diferents sectors, partits i moviments sobre les dones. Així, doncs, es van aprovar diverses mesures com el sufragi universal o el principi de la igualtat de tracte per a les dones. O altres fites, com l'assegurança obligatòria de la maternitat, la supressió del delictes d'adulteri, les lleis de matrimoni civil i del divorci, la llei sobre la capacitat jurídica de les dones i dels cònjuges (que establia la igualtat i eliminava el principi d'autoritat marital), el dret a la interrupció artificial de l'embaràs o avortament voluntari o la igualtat d'oportunitats en el món laboral, entre moltes altres. Tots aquests avenços van ser abolits quan el feixisme va guanyar la guerra el 1939. La dictadura de Francisco Franco va posar al capdavant de l'aparell d'estat pel que feia a les polítiques sobre les dones la Sección Femenina, òrgan de Falange Española creat el 1934. Pilar Primo de Rivera, germana del fundador d'aquest partit, José Antonio Primo de Rivera, la va dirigir fins a la seva mort, el 1977. L'objectiu resumit de la Sección Femenina era que les dones havien de servir la pàtria des de la llar i que, amb la seva abnegació i submissió, el seu paper en la societat era secundari i s'havien de deixar guiar per la saviesa i intel·ligència superior dels homes. I malgrat que, tot i la dictadura i les prohibicions, des de

mitjans de la dècada dels seixanta el moviment feminista s'havia desvetllat a tot l'Estat, el 1975 la representació espanyola a la primera conferència mundial sobre les dones organitzada per les Nacions Unides i celebrada a Mèxic fou la de la Sección Femenina.

Al cap de pocs mesos d'aquesta conferència, el dia 5 de desembre de 1975, poques setmanes després de la mort del dictador Francisco Franco, 500 dones es reunien en la clandestinitat a Madrid, sense cap autorització. I l'any següent, del 27 al 30 de maig del 1976, se celebraren a Barcelona les primeres Jornades Catalanes de la Dona. Aquest és el punt de partida del llibre que teniu a les mans, *El maig de les dones. El moviment feminista a Catalunya durant la transició*, de Meritxell Ferré Baldrich. Des d'aquesta data del desembre del 1975, i fins al cap de deu anys, el 1985, quan se celebren les III Jornades Estatals Feministes a Barcelona, l'autora ens presenta una anàlisi acurada, rigorosa i documentada sobre diferents aspectes de la lluita feminista a Catalunya durant aquesta dècada que són fonamentals per entendre el període de la transició des del punt de vista de les dones i, també, el moment present.

Em calia contextualitzar el punt de partida del llibre el 1975, fent referència als avenços —tot i que tímids— republicans i com van ser anorreats per la dictadura franquista per tal de situar-nos objectivament d'on veníem i, així, ser conscients tant de la feina que es va fer durant aquests deu anys que relata el llibre com de la que no van deixar fer. I això és important per marcar el contrast entre els temps de la foscor franquista i la manca de llibertats individuals i col·lectives amb les lluites feministes de la transició, que des de la perspectiva actual valorem del tot positivament, però que al mateix temps veiem com una feina encara inconclusa i amb moltes demandes i reivindicacions pendents.

Meritxell Ferré Baldrich va llegir, el 2013, la seva tesi doctoral, *Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)*. Dirigida per Montserrat Duch i premiada posteriorment (premi M. Helena Maseras, 2017), forma part d'una línia de recerca que l'autora ha anat completant, tot i la seva joventut, amb altres articles, intervencions en congressos o publicacions sobre el tema. I de totes aquestes investigacions ha sorgit aquesta obra, que resumeix uns aspectes concrets del moviment feminista català durant aquests anys de l'anomenada transició del franquisme a la democràcia. Així, aquesta obra, a més de configurar el moviment feminista durant la transició, ens aporta també la visió de les dinàmiques d'aquest moviment, els diferents grups i relacions amb la vida política i social i amb altres moviments,

sobretot antifranyquistes. Cal, en aquest sentit, felicitar l'autora per la valentia de tractar un període proper en el temps, que encara compta amb pocs estudis, i alguns fins i tot confrontats. Cal, també, felicitar-nos per la seva mirada, d'una generació jove, més objectiva, diferent per tant de moltes altres mirades de gent que la van viure o protagonitzar i en què la subjectivitat hi és inherent. En aquest sentit, aquest llibre és tant una investigació científica com l'estudi analític i amb coneixements i formació d'una generació que hi aporta distanciament. I uneix la consulta bibliogràfica i iconogràfica, i gran treball d'hemeroteca, amb les entrevistes personals a moltes protagonistes d'arreu del territori de tantes iniciatives que es van dur a terme. Per això, un altre encert d'aquest volum és tenir en compte aquestes veus de les protagonistes de les lluites feministes, anònimes la majoria amb el pas del temps, però claus en aquella època. Els noms i les veus de les dones que van lluitar, des dels moviments de dones o associacions veïnals, des dels partits o sindicats o des de la universitat. Molts noms que conformen la nostra història col·lectiva i que van ser claus en el camí o camins que van obrir.

La panoràmica que ens ofereix aquest assaig de Ferré és ben rica i important. Ens permet veure la multiplicitat de veus, de dones de diferents orígens socials, professionals i tendències ideològiques, però que van conformar un moviment que, malgrat els obstacles, ens van permetre avançar en alguns aspectes i aconseguir fites importants. Malgrat, per exemple, un dels obstacles bàsics: la supeditació de les demandes de les dones a la lluita antifranyquista i l'actuació de partits polítics que no tenien pas a la seva agenda el feminisme. Tot i això, es van crear espais de sonoritat que van permetre la connexió i la compartició i que, d'aquesta manera, van fer real el principi que "allò personal és polític".

Les demandes de les dones catalanes d'aquests primers anys, sobretot les presentades a les I Jornades de la Dona celebrades a Barcelona el 1976, abastaven molts fronts: el mercat laboral i els sindicats, les associacions veïnals, les famílies, l'educació, els mitjans de comunicació, la participació política i les lleis que els privaven de llibertat, com el divorci, la sexualitat, l'avortament o l'adulteri. Alhora, també, marcaven el tarannà del moviment predominant: antifranyquista i republicà. I, també, en alguns casos notables, el seu catalanisme. A partir d'aquestes Jornades, Meritxell Ferré Baldrich ens va conduït i ens descriu l'organització del moviment feminista a través de diversos grups i associacions, sovint oposades tot i les col·laboracions puntuals i els objectius

comuns. Analitza també la feina duta a terme per les dones en els moviments veïnals, a partir de les demandes bàsiques de la pròpia vida quotidiana, com els transports, l'habitatge o l'urbanisme. Traça la cartografia del moviment feminista arreu de Catalunya, tant dels llocs amb més implantació, com és el cas de Barcelona i el cinturó metropolità, com d'altres ciutats. Ens explica com s'anava avançant, pas a pas, amb constància, com a grills i corcons, tal com definia Maria Aurèlia Capmany el treball de les primeres sufragistes, en terreny inhòspit i contrari. En aquest sentit, i en referència al territori propi, és ben significativa la dada, per exemple, que quan el Bloc feminista de Tarragona va aconseguir un espai a Ràdio Tarragona, que conduïa la periodista Berta Ramos, just aquest s'emetia abans del consultori d'Elena Francis, que seguia els postulats de l'abans citada Pilar Primo de Rivera i la Sección Femenina.

L'obra de Meritxell Ferré Baldrich també fa un repàs a les lluites feministes que es van portar a terme i les campanyes reivindicatives. I posa èmfasi en factors que habitualment han estat deixats de banda, com les característiques específiques de les dones a les presons i les característiques d'aquestes presons, i dels delictes dels quals eren acusades, sobretot per la llei de "perillositat social", com els d'adulteri o avortament. O la incidència en les campanyes sobre l'amnistia, que per a aquests moviments havia de tenir un sentit més ampli, de canvi profund de tot el sistema judicial i penitenciari, perquè sense aquest canvi només s'aconseguia una amnistia particular, però no pas una transformació real del model heteropatriarcal. Per això també és important tenir en compte les diferents campanyes i reivindicacions que l'autora va desgranant, algunes de les quals encara resten pendents de solució. Tornem al principi d'aquest preàmbul, al context històric franquista en què el divorci no existia, en què les dones adúlteres eren castigades o en què les dones no tenien sexualitat. D'aquí les diferents campanyes o edicions sobre el cos de les dones i la seva sexualitat (i bisexualitat o lesbianisme) o la creació de centres de planificació familiar i les receptes d'anticonceptius. O d'altres, malauradament encara vigents i pendents, sobre l'avortament o les agressions, violacions i violència masclista. O també, pel que fa al capítol en què analitza la relació del moviment feminista amb els partits polítics i sindicats, molt masculinitzats i en uns moments en què ni es plantejaven les quotes o la paritat, com la majoria deixen en un segon terme les demandes de les dones. Uns partits, fins i tot els de les esquerres, que, tal com diu Ferré, no van assumir en la pràctica tot allò que sí que havien assumit en la teoria. Encara avui en dia, després de trenta anys d'aquestes

reivindicacions que ens narra el llibre, són vigents i necessàries campanyes com les de “No és no” sobre els assetjaments sexuals i la violència masclista o “On són les dones” per fer recompte de la seva presència als mitjans de comunicació. O, encara, resten pendents les desigualtats de sou o el sostre de vidre entre dones i homes en el món públic i professional, la feminització de la pobresa o la utilització del cos femení, entre moltes d’altres.

Sigui com sigui, però, les generacions actuals som hereves de la lluita de moltes dones en diversos fronts, des del mercat laboral, la vida veïnal o la lluita política. I, també, de les seves aportacions a l’univers feminista, utilitzant el terme de l’autora del llibre per apropar-nos, en el darrer capítol, a la cultura creada per i des del moviment feminista. Cultura àmplia, que abasta la literatura, amb la recuperació de la història silenciada de les genealogies femenines en diverses disciplines, com la cançó, les edicions, els espectacles, els espais de trobada, els còmics o les revistes. Val a precisar que algunes d’aquestes publicacions, com per exemple els manuals esmentats en el llibre que descriuen la fisiologia del cos femení i la seva sexualitat, foren realment transgressors i una completa novetat, i això que estem parlant de les acaballes del segle xx.

Aquest llibre és una recerca exhaustiva dels inicis oficials del moviment feminista català en una època de canvis, del pas de la dictadura a la democràcia, sense ruptura. Una dècada també de canvis per al moviment feminista, amb el naixement de moltes escoles, teories i formes d’actuació. Uns canvis que fan que el feminisme es vagi implantant, però que, al mateix temps, seguint el recorregut de l’obra i tenint en compte l’evolució ja fins a les II Jornades del 1982 i les III Jornades del 1986, s’atomitzi. Mentre que el feminisme, durant aquesta dècada, va entrant per quedar-s’hi i arrelar, tot i les dificultats, en els estudis acadèmics, va perdent força política, malgrat els avenços socials, que no culturals, i la seva institucionalització. I, també, el llibre ens fa palès com, a pesar d’aquests avenços, romanen actualment algunes qüestions que foren discutides aleshores i moltes de les quals encara no estan resoltes, com el dret al propi cos o la violència.

Tal com afirma Meritxell Ferré Baldrich en les conclusions finals, és essencial tenir en compte el paper i les lluites de les dones i els moviments feministes per analitzar el període històric de la transició i la seva aportació a la configuració d’una nova agenda política. Tot i això, tampoc no podem oblidar que ja en un període democràtic de transició, amb reforma però sense ruptura, amb una Constitució que naixia amb una dotzena de pares però sense cap

mare, i malgrat les demandes feministes, el monopoli masculí i heteropatriarcal ha perpetuat el gènere de la polis.

Cal felicitar-nos, doncs, per tenir al nostre abast aquesta edició, que contribueix a donar a conèixer una història recent i silenciada o deixada en un segon terme, com sempre ha ocorregut pel que fa a la història de les dones. I una obra que, des del rigor científic i la documentació de tot tipus, ens ofereix un retrat ampli, detallat i matisat de la configuració, l'evolució i les actuacions del moviment feminista i les seves diverses branques. Cal, en definitiva, felicitar Meritxell Ferré Baldrich per la feina ben feta i per la validesa i importància d'aquesta investigació.

Torredembarra-Barcelona, juliol de 2017

PRESENTACIÓ

El llibre que teniu a les mans és una part de la tesi doctoral *Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)*, que vaig elaborar sota la direcció de la Dra. Montserrat Duch i vaig llegir al desembre de 2013 a la Universitat Rovira i Virgili. La meua voluntat en endegar aquesta tesi era contribuir a augmentar, en el món acadèmic, el coneixement sobre el gènere, a consolidar-ne els estudis, i a continuar fent visibles les dones com a subjectes històrics. En aquest cas, en un espai i en un temps concrets: a Catalunya durant el període transcorregut entre la dictadura franquista i la consolidació de la democràcia parlamentària.¹ *El maig de les dones: el moviment feminista a Catalunya durant la Transició* pretén transmetre coneixement a la societat a través de la publicació d'una recerca universitària en un format més divulgatiu i proper que una tesi doctoral. És gràcies a esforços com el de Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili i Arola Editors que aquest llibre pot veure la llum en la col·lecció Ate-neia. Vull agrair a Montserrat Duch el suport mostrat al llarg de tots els anys de vida universitària, perquè sense el seu mestratge avui no podria presentar aquesta obra. També als membres del grup de recerca Ideologies i Societat a la Catalunya Contemporània (ISOCAC), i a totes aquelles persones que m'han mostrat el seu recolzament i estima mentre desenvolupava aquesta aventura que m'han permès créixer a nivell professional i intel·lectual, però també personal.

A mitjan anys setanta només s'havien elaborat dues investigacions sobre la història de les dones en el món acadèmic català. Concretament, dues tesis doctorals: una a l'entorn de les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana i l'altra sobre el paper de les dones en les organitzacions polítiques d'esquerra durant la Segona República i la Guerra Civil.² Actualment presentar una tesi doctoral

1 «*Pensament i acció del moviment feminista a Catalunya durant la transició democràtica (1975-1985)*» pot consultar-se al dipòsit electrònic de tesis doctorals en xarxa [<http://www.tdx.cat/>].

2 Teresa Vinyoles va publicar part de la seva tesi doctoral, «Las barcelonesas en la Baja Edad Media», amb el títol *Les barcelonines a les darreries de l'edat mitjana, 1370-1410* (Barcelona: Fundació Vives Casajoana, 1976). El 1977 Mary Nash va defensar la seva tesi: «La mujer en las organizaciones políticas de izquierda en España 1931-1939».

d'aquestes característiques no representa el mateix repte ni suposa la mateixa càrrega simbòlica que va significar per a les doctores Teresa Vinyoles i Mary Nash. Aquestes dues historiadores van obrir-se camí entremig d'un bosc ple d'investigacions on l'home era la mesura de totes les coses i en el qual la historiografia tradicional observava la nova història de les dones com una disciplina minoritària, sense conferir-li valor acadèmic. Vinyoles i Nash van encetar una línia d'investigació –en història medieval i en història contemporània, respectivament– que significava reconèixer les dones com a subjectes en la història i com a col·lectiu clau en l'esdevenir de les societats i en els seus permanents processos de canvi. D'aleshores ençà han passat més de quaranta anys i, encara que un grup d'historiadores i també d'alguns historiadors –cal subratllar-ho– hagin escrit i revalorat el passat de les dones i les seves aportacions per al desenvolupament social, cal continuar treballant en aquesta línia de recerca.

El primer objectiu de la recerca és analitzar la configuració del moviment feminista a Catalunya durant el temps de la transició democràtica. Així, *El maig de les dones* presenta l'activitat reivindicativa i mobilitzadora que van portar a terme les organitzacions feministes catalanes en el context de trànsit d'un règim dictatorial a un sistema democràtic. El segon objectiu és delimitar i analitzar la trajectòria dels grups feministes i les dinàmiques que van establir-se entre ells, així com les relacions que el feminisme va mantenir amb els altres moviments socials i amb les organitzacions polítiques i sindicals durant la Transició. Finalment, l'estudi de l'evolució del moviment feminista català té l'objectiu d'aportar nova llum sobre fets poc coneguts de la història del procés democràtic a Catalunya.

La investigació parteix de la hipòtesi que la mobilització feminista de la dècada dels setanta i principis dels vuitanta del segle xx va constituir una via eficaç per satisfer les necessitats concretes bàsiques de resistència a l'opressió franquista, i també va significar un motor de canvi social i polític per la seva capacitat de desestabilitzar l'ordre establert. Una de les qüestions que es planteja la recerca és quin va ser el grau d'incidència de les reivindicacions feministes en la democratització política i en la transformació social de Catalunya.

Les coordenades pròpies de la història, l'espai i el temps, articulen el llibre, assumint la necessitat de qualsevol investigació històrica de marcar un espai geogràfic i temporal. Hi ha una cronologia clàssica marcada pel procés de Transició. Però en aquesta recerca la cronologia establerta és entre 1975 i 1985, dues dates clau per al moviment feminista català, i també per a l'espanyol. El 1975 fou declarat Any Internacional de la Dona per les Nacions Unides. En

aquest moment, a Catalunya, a recer de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides, alguns col·lectius de dones van unir esforços per denunciar l'opressió a què els sotmetia la dictadura franquista i van començar a organitzar un esdeveniment que seria el gran revulsiu del feminisme català: les I Jornades Catalanes de la Dona (maig de 1976). Com a data de tancament de la recerca s'ha establert l'any 1985 per dues variables. La primera és que al juliol de 1985 es va aprovar la Llei d'interrupció voluntària de l'embaràs, fet que va comportar que finalitzés la mobilització més llarga i unitària protagonitzada pel moviment feminista durant la Transició. La reclamació de la despenalització de l'avortament, en el conjunt de reivindicacions pels drets sexuals i reproductius, havia aglutinat tots els grups feministes de Catalunya i de la resta de l'Estat espanyol. La segona variable és que al novembre de 1985 es van celebrar les III Jornades Estatals Feministes a Barcelona. En aquesta trobada es commemoren els deu anys d'història del moviment i les Jornades van constituir un espai de valoració i reflexió després d'una dècada de lluita feminista.

La recerca exhaustiva se centra a Catalunya, però es contempla una panoràmica que abasta l'àmbit espanyol per no perdre el context i la visió de conjunt tant en els aspectes teòrics com en els estats de la investigació sobre el tema. També s'ha de tenir en compte que el moviment feminista català va estar en contacte permanent amb agrupacions feministes de la resta de l'Estat. Al llarg dels anys setanta i vuitanta es van realitzar intercanvis d'idees, jornades de debat i reflexió, a més a més de mobilitzacions unitàries, com la intensa campanya endegada el 1979 en solidaritat amb les dones basques jutjades per haver avortat.

D'altra banda, la recerca aplega les accions feministes de les dones catalanes en el context de reivindicació i d'aprenentatge democràtic que van viure els moviments socials durant la Transició. Partint de les aportacions de Mary Nash —pionera i principal investigadora de la història de les dones i del gènere en la contemporaneïtat a Catalunya i a Espanya—,³ s'estudien les mobilitzacions

3 NASH, Mary. «Dones i Transició a Catalunya: memòria i vivències», a ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya (II): sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001, p. 83-103; *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004; «El moviment feminista durant la Transició», a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 355-365; *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007; «Mujeres en Transición: ciudadanía femenina, legitimidad feminista y la creación de una nueva cultura política», a NASH, Mary, i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i Gènere de la Universitat de Barcelona, 2009, p. 71-88; «La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición política democrática», a AGUADO, Ana, i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011, p. 283-306.

i les campanyes que van protagonitzar les activistes feministes, sobretot a Barcelona, però també a la resta de Catalunya. Per això, es posa especial atenció en els nuclis feministes que es van formar a les altres ciutats catalanes i en la incidència que van tenir en el desenvolupament global del moviment.

A partir dels plantejaments de la història social i de la història de les dones, aquesta obra dibuixa la xarxa associativa del moviment feminista a Catalunya i les diferents dinàmiques i relacions que es van establir entre els grups que van sorgir durant els anys setanta i vuitanta del segle xx. També s'hi analitza l'orientació ideològica de les organitzacions (feminisme socialista/radical/independent), els debats generats (militància única/doble militància, igualtat/diferència), el marc d'actuació (treball amb els partits i les institucions/moviment autònom), les identitats col·lectives formades, les estratègies utilitzades (manifestacions, recollida de signatures...), les formes d'organització (coordinadores, vocalies...), la creació d'espais de relació i activitat, i la gestació de nous projectes (llibreries, bars, centres de planificació), la capacitat de mobilització del feminisme i els resultats de les seves accions i campanyes.

Les fonts orals són una part molt significativa de la recerca. Amb l'objectiu d'abastar una visió més completa d'aquella que s'obté amb les fonts escrites, s'ha optat per una important tasca d'entrevistar dones que van participar en el moviment feminista a Catalunya al final dels setanta i principi dels vuitanta i que lluitaven per restablir la democràcia, a la vegada que vindicaven pels seus drets. Conèixer alguns esdeveniments a través de la veu de les protagonistes aporta substància i profunditat a la narració històrica i, alhora, atorga força expressiva al coneixement històric i li confereix emoció i significat.⁴

La història oral engloba una dimensió d'autoreflexió, de transmissió de percepcions i de punts de vista. Així, doncs, cadascuna de les entrevistes utilitzades per a la investigació documenta una versió del passat, que després ha estat comparada i confrontada amb les restants per cercar-hi similituds o diferències, i triangulada també amb l'anàlisi de documentació escrita. La lectura analítica i comparativa de les diverses entrevistes ha permès establir les relacions entre el que era concret i el que era general. Per aprofitar el flux d'informació vàlida i fiable en termes històrics, s'han utilitzat dades diverses, com ara dates, fets i personatges determinats. S'ha prestat atenció a la validesa i comparació de les memòries, els records parcials i les vies emocionals,

4 Daniel Bertaux parla de la utilitat dels relats orals i considera que la força expressiva de les paraules pren un relleu altament significatiu. BERTAUX, Daniel. «Los relatos de vida en el análisis social», a *Historia y Fuente Oral*, núm. 1 (1989), p. 87-96.

els errors i les situacions d'autocensura i autocontrol discursiu.⁵ Per això, s'ha complementat i contextualitzat la recollida de testimonis orals amb l'anàlisi documental i amb la interpretació crítica de les fonts escrites.

Finalment, haver entrevistat les protagonistes del moviment feminista català durant la Transició és una manera de no deixar-ne morir l'experiència individual i de preservar la memòria d'un col·lectiu humà que es va mobilitzar pels seus drets en un període de profunds canvis polítics, legislatius, socials i culturals. Passar de la memòria individual a la memòria col·lectiva permet contextualitzar i establir un marc d'anàlisi que la situï en un context històric i en un univers de significats per tal de fer emergir pràctiques, valors i experiències d'unes dones que van ser subjectes actius en la construcció democràtica al nostre país. Des d'aquesta premissa, el llibre vol ser un reconeixement a la lluita de les activistes feministes que van pugnar per obrir nous horitzons per a les dones catalanes, situant en l'agenda política demandes que han influït en el benestar de les generacions futures i que han orientat les polítiques públiques de gènere fins a l'actualitat.

Han passat quaranta anys des que es van celebrar les I Jornades Catalanes de la Dona, i algunes de les dones que van ser al Paranimf de la Universitat de Barcelona aquell maig de 1976 (i moltes d'altres) continuen fent sentir la seva veu i mobilitzant-se a favor dels drets de les dones. I aquestes dones que van lluitar per elles, però també per nosaltres, es mereixen de no caure en l'oblit. Cal que els fem un reconeixement sincer i profund per les seves lluites i per la seva perseverança en el front feminista. Espero que aquest llibre hi contribueixi.

5 LLONA, Miren. «Memoria e identidades. Balance y perspectivas de un nuevo enfoque historiográfico», a BORDERÍAS, Cristina (ed.). *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria, 2009, p. 355-390.

1. JORNADES PER L'ALLIBERAMENT DE LA DONA

5 de desembre de 1975, Madrid, Col·legi Monpellier, cinc-centes dones es reuneixen en la clandestinitat. Feia només quinze dies havia mort al llit Francisco Franco, qui havia dirigit un règim dictatorial de gairebé quaranta anys de durada.

Quan les Nacions Unides van declarar el 1975 Any Internacional de la Dona, diverses associacions de Madrid, constituïdes en la seva majoria per dones, van veure l'oportunitat d'establir una col·laboració entre elles per denunciar la situació de les dones a l'Estat espanyol sota la dictadura franquista i els aspectes de la vida econòmica, social i política que les oprimien i van intentar buscar, a la vegada, accions reivindicatives amb un denominador comú. Així, ja des de mitjans de 1974, es van iniciar reunions i contactes, sota l'escut de les Nacions Unides, que van servir per proposar una alternativa feminista als actes oficials que el règim franquista, a través de la Secció Femenina, pretenia organitzar. Aquesta alternativa es traduiria amb la celebració de les I Jornades Nacionals per l'Alliberament de la Dona, que van tenir lloc a Madrid el desembre de 1975.⁶

Les Jornades van ser possibles gràcies al treball de coordinació dels grups iniciat a la tardor de 1974 i van suposar una gran dosi d'energia a causa de les limitacions per la falta de llibertat. A poc a poc van consolidar-se els llaços d'unió entre el Moviment Democràtic de Dones (MDM), que no figurava com a tal per motius de clandestinitat, les Associacions de Mestresses de Casa

6 Encara que en un principi aquestes jornades es van denominar I Jornades Nacionals per l'Alliberament de la Dona, durant els debats, els grups de les diverses nacionalitats que participaven d'arreu de l'Estat van posar de manifest la seva disconformitat, per això Amparo Moreno, en la seva obra *Mujeres en lucha* (1977), ja les cita com a Jornades per l'Alliberament de la Dona. Al llarg d'aquesta investigació també s'ha optat per Jornades per l'Alliberament de la Dona. MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Anagrama, 1977.

i de la Llar, el Seminari d'Estudis Sociològics sobre la Dona (SESM), l'Associació Espanyola de Dones Universitàries (AEMU), l'Associació Espanyola de Dones Separades, el Moviment Apostòlic Seglar, el Club d'Amics de la UNESCO, el Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats, la Joventut Obrera Catòlica (JOC) i la Germandat Obrera d'Acció Catòlica (HOAC). Amb aquesta diversitat, i després de diverses reunions per discutir, contrastar opinions i unificar voluntats, es va confeccionar un programa.⁷

Aquestes organitzacions van conformar-se com la Plataforma d'Organitzacions Feministes. Dita Plataforma va decidir elaborar un programa comú, feminista i democràtic i, al febrer de 1975, va organitzar una roda de premsa en un pub al centre de Madrid. Així fou com es va donar a conèixer a l'opinió pública el projecte d'activitats. La premsa va difondre els actes i el programa molt favorablement.

La Plataforma va convertir-se en la Comissió de Madrid de l'Any Internacional de la Dona. Una vegada aprovat el programa comú i donat a conèixer a l'opinió pública, a Madrid, a través de la premsa, es van iniciar els viatges per prendre contacte amb altres organitzacions de dones d'arreu de l'Estat. Barcelona va ser una de les primeres ciutats on es va presentar al mes de maig de 1975 i on es va llançar la idea de realitzar unes jornades. L'Associació d'Amics de les Nacions Unides, amb les seves onze delegacions a Catalunya, es va adherir ràpidament a la convocatòria de Madrid i va fer campanya a favor de la proposta. Van ser reunions intenses de treball amb organitzacions feministes com l'Associació Nacional de Comunicació Humana i Ecologia (ANCHE), de les vocalies de dones de les associacions de veïns o amb dones del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Tot i que en un principi hi van sorgir alguns desacords en les concepcions amb les representants d'ANCHE, finalment van convergir i un total de vint-i-set entitats catalanes (quatre associacions de dones, disset associacions de veïns amb les seves vocalies i sis grups culturals i cristians) van adherir-se al programa elaborat per les associacions de Madrid.⁸

D'aquesta manera, la commemoració de l'Any Internacional de la Dona, que corria el perill de convertir-se en un instrument d'exhibició de la Secció Femenina i de tapadora demagògica del règim, es va transformar en una reapropiació d'un nou espai d'intervenció i de debat per part de nombrosos sectors

7 SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). «Asociaciones de mujeres y movimiento feminista», a ASOCIACIÓN DE MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA. *Españolas en la Transición. De excluidas a protagonista (1973-1982)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1999, p. 88-91.

8 Ídem.

femenins. Contra l'intent del Govern de controlar la iniciativa de l'ONU es va enviar un opuscle a la premsa i a la seu de les Nacions Unides, on es manifestava l'enorme discriminació de la dona espanyola en tots els àmbits de la societat.

Finalment, entre el 5 i el 8 de desembre de 1975, van tenir lloc les I Jornades per l'Alliberament de la Dona, que es van celebrar al Col·legi Montpeller, al barri de la Concepció de Madrid. A les religioses del Col·legi Montpeller se'ls va dir que, segons l'acord de l'ONU, se celebraria una reunió amb motiu de l'Any Internacional de la Dona. S'ha de considerar la importància cabdal de les Jornades, ja que per primera vegada s'exposava clarament i explícitament la necessitat de construir un moviment d'alliberació de la dona ampli, unitari i independent dels partits polítics. Més de cinc-centes dones, entre les quals hi havia professionals liberals, mestresses de casa, treballadores de la llar, obreres i administratives, entre d'altres que acudien a títol individual o integrades en les diverses associacions participants.⁹ Del moviment feminista europeu i americà es van adaptar i reelaborar, a la llum de la situació específica espanyola, les crítiques a la societat patriarcal i a la divisió de rols en la família i en la societat; i es va analitzar la relació amb els partits polítics i els sindicats i en conseqüència el problema de la doble militància. Davant de la negació per part del règim franquista de la paraula «feminisme» el terme era acollit per la majoria de les participants.¹⁰

L'experiència de la lleidatana Chus Borell ens il·lustra l'esperit d'aquesta primera trobada: «A Madrid vam estar-nos en un convent, cinc-centes dones, l'Any Internacional de la Dona de les Nacions Unides, el 1975. Vam fer unes jornades i allí vam prendre unes decisions de divulgar, de fer col·lectius arreu de l'Estat, i ens coordinàvem amb les dones de tot l'Estat. Allà hi vam anar com a Col·lectiu Feminista. De fet, allà encara no havíem fet LAMAR, perquè va ser després de les Jornades Catalanes de la Dona, el 1976. Jo, que ja estava al Departament de la Dona de l'ONU, hi vaig anar com a representant d'aquest departament. Ara, hi havia moltes dones que encara no s'havien organitzat i

9 L'Associació Espanyola de Dones Universitàries, la delegació de Madrid i la de Barcelona; l'Associació de Mestresses de Casa de Valladolid; l'Associació de Dones de la Llar de Torrelavega, de Santander; l'Associació Universitària per a l'Estudi dels Problemes de la Dona, de Madrid; el Centre Social de la Florida, de l'Hospitalet de Llobregat; la Comissió Femenina del Club d'Amics de la UNESCO, de Madrid i també d'Alacant; dues associacions de veïns de l'Hospitalet; dues associacions de veïns de València; la Germandat Obrera d'Acció Catòlica Diocesana de Madrid; el Moviment Apostòlic Seglar de Madrid; les dones dels enllaços sindicals de Madrid; la Subcomissió Femenina de l'Ateneu Mercantil de València; el Seminari d'Estudis Sociològics sobre la Dona, i vint-i-quatre associacions de mestresses de casa de Madrid.

10 FEBO, Giuliana Di. «Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión», a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2006), p. 153-168.

anaven a títol individual. Va ser un aforament molt potent, perquè, a més a més, era clandestí.»¹¹

Les diferents tendències –feminisme socialista i feminisme radical– van emergir a la superfície obrint debats apassionants. Durant les Jornades ja van sorgir els temes que en els anys posteriors serien objecte de debat en el si del moviment feminista, com l'única o doble militància o l'autonomia del moviment respecte els partits i, fins i tot, la consideració de la dona com a classe social. Es van posar sobre la taula els temes que s'havien delimitat en les ponències: l'educació, el treball, les lleis, la família, la sexualitat, el divorci, l'anticoncepció i l'avortament. Segons Mary Salas i Merche Comabella: «Fue realmente una explosión de todo lo que no se había podido debatir colectivamente durante tantos años de dictadura.»¹²

L'últim dia de les Jornades es va decidir crear comissions de treball per arribar a les conclusions sobre els diversos temes, però hi va haver enfrontaments en el moment de decidir quines comissions es creaven i sobre què discutirien, especialment si s'havia de dedicar una comissió al tema específic del feminisme, que finalment es va crear i s'hi van debatre les diferents concepcions. La lluita de les dones encara es concebia més en termes de política ciutadana i d'oposició a la dictadura franquista que en clau feminista. Encara que algunes feministes van apostar per un moviment específic i autònom.¹³ Tot i aquestes desavinences, sí que, al final de les sessions, la majoria de les assistents van aprovar una resolució política i van decidir enviar un telegrama al rei Joan Carles protestant per les detencions produïdes durant la manifestació davant de la presó de Carabanchel, exigint la derogació del decret llei antiterrorista i reclamant l'amnistia general. En el telegrama també rebutjaven tota política sorgida d'un govern no elegit pel poble i que no garantia les llibertats democràtiques.¹⁴

En finalitzar les Jornades, no s'havia pogut arribar a unes conclusions definitives respecte als diversos àmbits que s'havien tractat (educació, família, treball, dona i societat, dona i barris, dona rural i moviments feministes), però sí que es van elaborar unes resolucions. Les conclusions, que es van elaborar en els mesos posteriors i que es van aprovar el 14 de febrer de 1976, contenien un resum de cada sector que s'havia debatut en les Jornades i després hi figuraven

11 Entrevista a Chus Borrell Feliu.

12 SALAS, Mary i COMABELLA, Merche (coord.). «Asociaciones de mujeres», p. 93.

13 NASH, Mary. «La construcción de una cultura», p. 283-306.

14 Archivo Histórico Partido Comunista de España (AHPCE). Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Telegrama amb data del 8 de desembre de 1975.

unes denúncies específiques. De cada àmbit es van extreure unes reclamacions que, encara que amb un caràcter general, foren les que van marcar les accions reivindicatives del moviment feminista espanyol durant els anys setanta. En l'àmbit de dona i societat es va reclamar la restauració urgent dels drets democràtics d'associació, reunió, expressió, vaga i manifestació; una radical transformació de la legislació vigent que situés la dona en un pla d'igualtat en el Codi Civil i Penal, així com la reforma de la Llei de perillositat i rehabilitació social; la creació de llocs de treball que permetessin la incorporació massiva de les dones al treball productiu en condicions d'igualtat; la presència femenina en els òrgans de gestió, a tots els nivells; la supressió de tots els conceptes, usos, hàbits i expressions en el llenguatge i la publicitat, així com en els mitjans de comunicació, que degradessin la dona; l'eliminació dels dobles criteris de valoració moral; el reconeixement d'un ampli Moviment d'Alliberament de la Dona unitari i independent dels partits polítics, de l'Estat i de les organitzacions sectorials, i, finalment, es reclamava la promulgació d'una amnistia general per a tots els presos i exiliats polítics i sindicals.

En les conclusions de les Jornades s'hi manifesta la consciència de les participants de l'existència d'un moviment de dones, tot i les dificultats imposades per un règim carent de llibertats i l'expressió de diverses tendències ideològiques. Però, tot i la diferència de posicionaments van arribar a tres punts d'acord. El primer, la necessitat d'un moviment feminista de masses, pluralista, independent dels partits polítics, de l'Estat i de les organitzacions sectorials. El segon, la necessitat d'aconseguir les llibertats democràtiques pel desenvolupament del moviment feminista. I per últim, que l'alliberament de la dona només seria possible amb un canvi total de les estructures jurídiques, ideològiques, polítiques i econòmiques.¹⁵

Aquestes conclusions van ser subscrietes per les mateixes organitzacions que van aprovar les resolucions en acabar les Jornades (ja mencionades en les línies anteriors), però les agrupacions catalanes (Associació de Dones Universitàries de Barcelona, Associació de Can Serra, Associació Collblanc-Torrassa i Centre Social La Florida, de l'Hospitalet de Llobregat) no van firmar les conclusions

15 AHPCE. Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Conclusiones (Madrid, desembre de 1975).

anteriors, i d'altres, com l'Associació de Mestresses de Casa de Valladolid, van introduir-hi certes matisacions.¹⁶

Com es pot observar en analitzar les conclusions i tal com explica una de les seves participants, Empar Pineda, en les Jornades ja es va manifestar l'existència del que, a nivell internacional, es coneixia com les diverses corrents feministes. Així, en aquestes primeres jornades, es van perfilar tres tendències fonamentals: la del MDM; la qualificada com a radical, representada pels Seminaris Col·lectius Feministes que seguien la línia de pensament de Shulamith Firestone, i la que es va anomenar tercera via o línia de Barcelona.

En el moment del seu naixement, el 1965, l'MDM havia estat impulsat pel PCE i no estava concebut com un moviment feminista, sinó de suport a la lluita antifranquista en general per part de les dones, d'inspiració comunista i especialment lligat a la solidaritat amb els presos polítics. A partir de la proclamació de l'Any Internacional de la Dona es va intentar revitalitzar el Moviment Democràtic, conferint-li un matis feminista, revisant els seus plantejaments, realitzant diverses presentacions públiques per part de feministes i reconvertint el seu nom: Moviment Democràtic de Dones – Moviment d'Alliberament de la Dona (MDM-MLM). Els seus plantejaments van canviar substancialment al ritme del sorgiment del moviment feminista. Durant les Jornades per l'Alliberament de la Dona l'MDM va elaborar un document on es va autodefinir com una organització «independiente económica e ideológicamente de los partidos políticos, de las organizaciones sectoriales y del Estado. Tiene una línea de acción propia, decidida a través de la discusión abierta y colectiva».¹⁷

Un element de renovació del discurs i de la pràctica feminista va ser la irrupció del denominat feminisme radical, representat per petits grups molt canviants que incorporaven reflexions i pràctiques desenvolupades per la segona onada del feminisme europeu i nord-americà: l'autoconsciència, l'autoajuda i la reflexió teòrica del feminisme materialista. Així doncs, les Jornades per l'Alliberament de la Dona també van servir perquè els grups de dones de Madrid i Barcelona qualificats com a radicals es posessin en contacte i

16 AHPCE. Fondo Organizaciones de Mujeres. Comisión de la Mujer del PCE. I Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer. Conclusiones (Madrid, desembre de 1975). «VALLADOLID, que presenta en estas Jornadas la ponencia Mujer y Educación, suscribe estas conclusiones pero no su matización feminista. Preconiza no la creación de un Movimiento Feminista sino una previa concienciación de la mujer a través de amplios movimientos de masas –no necesariamente femeninos– que recojan los específicos problemas sociales que la mantienen en un estado de marginación; este primer paso, meramente reivindicativo, la llevará, lógicamente, a integrarse en la lucha general por un cambio de estructuras políticas y sociales.»

17 MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 111.

comencessin a treballar conjuntament: eren els Seminaris Col·lectius Feministes, que durant l'estiu de 1976 patiren escissions.¹⁸

Al costat d'aquestes opcions del feminisme polític i del feminisme independent de les organitzacions polítiques, la tercera via la formaven grups que es definien com una alternativa a les altres dues opcions. Aquesta tendència la conformaven grups com ANCHE a Barcelona i el Front d'Alliberament de la Dona (FLM) a Madrid. Aquestes organitzacions defensaven la necessitat d'una societat socialista enfront del sistema capitalista i patriarcal. Si bé, les seves militants, eren partidàries de la doble militància (política i feminista), consideraven que el moviment feminista s'havia de mantenir autònom dels partits polítics i dels sindicats.¹⁹

Aquestes expressions ideològiques del feminisme ja van xocar quan, durant les Jornades, es va plantejar la possibilitat de participar en la concentració de protesta davant de la presó d'homes de Carabanchel per exigir la llibertat dels presos polítics. Davant d'aquesta proposta hi va haver dones que, com que eren unes jornades feministes, van proposar anar a manifestar-se davant de la presó de dones de Madrid, és a dir, a la de Trinidad. És només un exemple dels nous plantejaments que se situaven en el centre de l'activitat i de la reflexió del moviment de dones. La contradicció entre els sexes era un fet traumàtic per a les dones que es reconeixien en les tradicions polítiques ja existents, perquè la seva acceptació tenia importants conseqüències polítiques, però també personals.²⁰

Pineda considera que l'existència de les diverses expressions ideològiques i polítiques en el si del feminisme van ser «un elemento de enorme riqueza para todas, porque obligó a no dejarse llevar cada cual por lo que ya planteaba, por lo que ya conocía, por las orientaciones en que se movía, sino que hubo un acicate tremendo debido a que otras planteaban otras cosas y había que saber defender las propias posiciones, estando permanentemente en discusión, escuchando otras formas de entender la liberación de las mujeres». I sobre el naixement del feminisme exposa que: «Esto no quiere decir que no hubiera pensamiento feminista, que no hubiera mujeres feministas, incluso grupos

18 FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola G. «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales», a GARCÍA NIETO, Carmen (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI-XX*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 453-462.

19 VERDUGO, Vicenta. «El moviment feminista i la transició democràtica espanyola», a GUINARD, David. *Dona i lluita democràtica al segle XX*. Palma: Edicions Document Balear, 2012, p. 213-250.

20 GRAU BIOSCA, Elena. «De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español. 1965-1990», a DUBY, Georges i PERROT, Michele (dir.). *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. V. Madrid: Taurus, 1993. p. 673-683; PINEDA, Empar; OLIVÁN, Montserrat, i URÍA, Paloma. *Polémicas Feministas*. Madrid: Revolución, 1985.

feministas, antes de diciembre de 1975; cosa normal, por otra parte, porque nada surge de la nada, así de repente, como un champiñón. Y esto hay que subrayarlo porque en ocasiones, hoy día, da la impresión de que hasta que no apareció determinada opción, no había nada antes.»²¹

La celebració de les primeres trobades de dones a Madrid i després a Barcelona van donar lloc a la creació de nous grups i a la coordinació dels mateixos en els àmbits local, nacional i també en l'estatal. De les primeres resolucions van sorgir-ne els programes reivindicatius que van marcar l'agenda feminista de la Transició.

21 PINEDA, Empar. «Las otras feministas: cuestiones pendientes en la España actual», a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Encida, 2011, p. 249-272.

2. CAP A LES JORNADES CATALANES DE LA DONA

2.1. Espais de lluita antifranquista i conscienciació feminista

Encara que la mort física de Franco, el 20 de novembre del 1975, representava el final del franquisme, les cúpules polítiques del règim van intentar projectes continuistes que van veure's truncats per l'agitació social. Des de l'inici de la dècada dels anys setanta, les vagues obreres, com les protestes estudiantils i les manifestacions crítiques de sectors professionals i intel·lectuals, van començar a ser un fenomen cada vegada més freqüent, tot i la capacitat dissuasiva i l'actuació constant de l'aparell repressiu franquista.²²

L'oposició no va aconseguir conduir el procés de canvi, però la transició espanyola no fou un monòleg de les elits polítiques sinó una obra col·lectiva en la qual la participació dels actors socials tingué un paper protagonista. Aquest paper protagonista de la societat civil no va sorgir de cop i volta amb la mort del dictador, sinó que feia anys que es forjava. Ja durant la segona meitat dels anys seixanta i, sobretot, durant la primera meitat dels anys setanta es començaren a gestar amb força a Catalunya i a la resta de l'Estat els anomenats «nous» moviments socials (moviment veïnal, estudiantil i feminista).²³ Així doncs, des dels anys setanta, impulsats pel creixement econòmic i la transformació social que s'estava produint, es van conformar el que Álvaro Soto anomena espais de llibertat i escoles de democràcia en els moviments socials, els quals impulsats per l'oposició a la dictadura es van anar constituint als barris (associacions de veïns), a les fàbriques (sindicats democràtics), als centres educatius, i als àmbits

22 YSÀS, Pere. *Disidencia y subversión: la lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica, 2004; «¿Una sociedad pasiva? Actitudes, activismo y conflictividad social», a *Ayer*, núm. 68/4 (2007), p. 31-57.

23 PÉREZ LEDESMA, Manuel. «Viejos y nuevos movimientos sociales en la Transición», a MOLINERO, Carme (ed.). *La Transición treinta años después*. Barcelona: Península, p. 127-152.

eclesiàstic, professional i intel·lectual. Aquests moviments no van ser capaços d'enderrocar la dictadura, però sí que van contribuir a desenvolupar una cultura cívica necessària per crear una sèrie de valors, creences i actituds compartides, que apostaven inequívocament per la participació, la llibertat d'expressió, el compromís, la negociació i la tolerància.²⁴

L'acció de l'antifranquisme va provocar una profunda erosió de la dictadura des de l'inici dels anys seixanta. I, en especial, des del 1970, va aguditzar contradiccions i tensions internes, va afavorir l'extensió d'actituds de dissidència i d'oposició, i va neutralitzar les temptatives del règim de projectar cap a l'exterior una imatge més acceptable internacionalment; per tant, la seva contribució a la crisi del règim va ser fonamental. Després de la mort de Franco, la mobilització impulsada per l'oposició va fer inviables els projectes continuistes i els tímida-ment reformistes i, tot i que no va aconseguir conduir el procés de canvi, va condicionar-lo fins al punt d'assolir el seu objectiu principal: la desaparició de la legalitat i de les institucions franquistes i la creació d'un règim democràtic.²⁵

A Catalunya, el fet nacional s'havia convertit en patrimoni polític col·lectiu de tota l'oposició democràtica al franquisme, articulat en l'Assemblea de Catalunya. Així, el procés unitari polític i social de l'oposició catalana es va consolidar amb la constitució de l'Assemblea de Catalunya, el 7 de novembre del 1971, a l'Església de Sant Agustí de Barcelona. L'Assemblea de Catalunya era, per les seves característiques, una organització excepcional, ja que en formaven part organitzacions polítiques i sindicals clandestines, assemblees democràtiques de caràcter local i comarcal, i entitats legals com col·legis professionals i associacions de veïns. La seva base era molt plural, amb una participació des de persones amb ideologia liberal i democratacristiana fins a representants de l'extrema esquerra. L'Assemblea de Catalunya va fer una gran campanya de difusió del seu programa unitari basat en la reclamació de les llibertats polítiques, l'amnistia, el restabliment de l'Estatut d'Autonomia del 1932 i la coordinació amb altres forces democràtiques de l'Estat espanyol.²⁶ El caràcter unitari de l'Assemblea donà una amplitud i una intensitat de participació a les campanyes que organitzà la pròpia entitat contra la dictadura que no es troben

24 SOTO, Álvaro. *¿Atado y bien atado? Institucionalización y crisis del franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2005, p. 276-277.

25 YSÀS, Pere. «L'antifranquisme i la crisi de la dictadura», a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països*, p. 31-48 i *La configuració de la democràcia a Espanya*. Vic: Eumo/Universitat de Vic, 2009.

26 RIQUER, Borja de. «La configuració del sistema autonòmic. El caso de Catalunya», a TUSELL, Javier i SOTO, Álvaro (ed.). *Historia de la Transición (1975-1986)*. Madrid: Alianza Editorial, 1996. RISQUES, Manel (dir.). *Història de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: Pòrtic, 1999.

en altres llocs de l'Estat, on l'oposició romania dividida per les accions partidistes i no responia encara a propostes unitàries.²⁷

El primer grup de dones que va adherir-se a l'Assemblea de Catalunya fou el Moviment Democràtic de Dones, vinculat al PSUC. A inicis del 1976 el Secretariat organitzador de les I Jornades Catalanes de la Dona també s'adherí a la plataforma catalanista. En una reunió de la Comissió Permanent de l'Assemblea, el Secretariat hi va mostrar la seva voluntat d'adhesió. Les representants del Secretariat de les Jornades Catalanes de la Dona exposaven que dos eren els elements més importants pels quals es plantejaven articular un moviment de dones a Catalunya. El primer era el salt qualitatiu i quantitatiu que havia experimentat el moviment de dones en els darrers mesos amb la creació de vocalies de dones, associacions i la formació del Secretariat organitzador de la trobada feminista. El segon element que plantejaven era la nova situació política: «Conscients del paper que les mobilitzacions de masses juguen en aquest moment de ruptura, i sabedors del paper, molt actiu que les dones tenim a fer-hi, ens és indispensable l'existència d'aquest moviment de masses femenines i la seva participació en els organismes polítics que han de regir els destins del nostre poble. És aquest ànim de protagonisme polític el que va fer que en una reunió del Secretariat, que és la coordinadora d'entitats legals i de personalitats que preparen les Jornades Catalanes de la Dona, decidíssim adherir-nos a l'Assemblea de Catalunya, plantejant allà les nostres reivindicacions des del primer dia.»²⁸

L'annexió del Secretariat de les Jornades a l'Assemblea va provocar un debat intern dels diversos grups de dones que el formaven, ja que es va criticar el procediment burocràtic d'adhesió i el fet que l'Assemblea de Catalunya no s'havia pronunciat mai sobre l'alliberament de la dona ni sobre el moviment de dones.²⁹ Per a ANCHE, l'Assemblea de Catalunya no era una plataforma vàlida per al moviment feminista perquè no incloïa cap demanda sobre l'emancipació femenina en els seus punts de lluita. Més tard, aquesta crítica es traslladà als partits polítics i sindicats a causa de la seva inacció i la falta de propostes davant de la problemàtica femenina.

27 BATISTA, Antoni i PLAYÀ, Josep. *La gran conspiració. Crònica de l'Assemblea de Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1991. BERNARD, Robert. «L'Assemblea de Catalunya: balanç bibliogràfic i perspectives de recerca», a *L'Avenç*, núm. 208 (novembre de 1996), p. 72 i 73. Dossier «L'Assemblea de Catalunya (1971-1977): el catalanisme popular antifrancista», a *L'Avenç*, núm. 43 (novembre de 1981).

28 Arxiu Nacional de Catalunya (ANC). Fons M. Dolors Calvet Puig. Presentació de la XIII Reunió de la Comissió Permanent de l'Assemblea de Catalunya [1975-77].

29 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Balanç de la intervenció i el debat a ANCHE (juliol de 1976).

Queda palès que, en l'activisme social i polític contra el règim i en la lluita per l'establiment dels drets i les llibertats democràtiques, hi van destacar les accions de les dones catalanes. A més a més de l'Assemblea de Catalunya, van coexistir múltiples camins de conscienciació feminista a través de la mobilització política i social de la lluita contra la dictadura. La participació femenina en els moviments veïnals o en les associacions de mestresses de casa per les millores socials en els barris populars, i també en els moviments catòlics de base, van ser escenaris de lluita que van facilitar, des de finals dels anys seixanta, un aprenentatge social que va permetre a les dones avançar en un procés de conscienciació de la seva pròpia opressió.³⁰

La militància en els partits antifranyquistes va incentivar, també, la presa de consciència d'algunes de les integrants. En el si de les fàbriques les condicions laborals de subsidiarietat que patien les treballadores va provocar que, a través de les reivindicacions laborals, arribessin a altres àmbits de demanda, en aquest cas centrades en la seva pròpia experiència com a dones i no només com a treballadores. No es pot deixar d'esmentar l'espai universitari i cultural on moltes dones van entrar en contacte amb lectures i debats teòrics i també van conèixer persones que les van iniciar en la militància clandestina.³¹ A vegades es fa difícil destriar l'espai de presa de consciència. Aquesta transversalitat serà una constant durant els anys setenta en el moviment d'oposició antifranyquista.

El moviment estudiantil es va erigir com un dels moviments rellevants de l'oposició al franquisme i les universitats es van convertir en estratègics laboratoris democràtics; s'estaven estenent uns valors ètics i de cultura política que omplien de sentit vital les actuacions dels joves.³² L'espai universitari va ser clau per la iniciació política de moltes joves.³³ Així ens ho relaten Pilar Macià i Marta Estruch, ambdues militants del PSUC i impulsores de la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat: «Per a nosaltres, que al principi dels setanta –any dels judicis de Burgos– participàvem en algun tipus d'associacionisme, poder entrar a la universitat va comportar el pas essencial a l'activitat política antifranyquista. A les aules, al Paranimf, als patis i en diversos indrets de les facultats, teníem la certesa d'estar vivint uns fets que ens allunyaven del que havíem

30 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 41-65.

31 FEBO, Giuliana Di. «Resistencias femeninas», p. 153-168.

32 CARRILLO-LINARES, Alberto. «¿Y nosotros, qué? El movimiento estudiantil durante la Transición», a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael. *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 221-235.

33 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 45.

viscut fins llavors, no només perquè avançàvem en maduresa, sinó perquè dia a dia obteníem respostes a les nostres inquietuds culturals i socials.»³⁴

No obstant, en el moviment universitari es continuava perpetuant la discriminació de les dones i es relegaven les companyes a activitats més de suport, amb un caràcter subsidiari, que no pas de lideratge en el si del moviment; per a les estudiants això era vist com un fet natural i no es plantejaven encara cap reivindicació pels seus propis drets, com apunta Mariona Petit, activa en el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB): «En canvi, el tema del feminisme com a tal no es plantejava. També és veritat que les dones teníem un paper una mica subsidiari. Hi havia com dues coses: el tema de les que feien com de secretària i arreglaven papers i tot això i, després, hi havia les que eren les heroïnes, que sembla una mena d'herència de la Pasionaria.»³⁵

Serà amb el temps, que les estudiants es plantejaran la seva posició secundària en el si del moviment estudiantil i igual que les italianes, que el maig del 1968 els va servir per cobrar consciència, i com havia passat en el cas francès, els interessos com a dones i els dels seus companys revolucionaris no sempre seran coincidents, ja que en les lluites del moviment estudiantil i de l'esquerra radical la dona havia passat d'àngel de la llar a àngel del ciclostil.³⁶

Aquest qüestionament sobre la problemàtica com a dones més enllà que com a estudiants sota una dictadura prendrà forma esperonat per la circulació –de sota mà– de traduccions d'obres de les teòriques feministes europees i nord-americanes. No cal dir que les joves llegeixen *El segon sexe*, de Simone de Beauvoir (que va començar a circular, primer, en castellà el 1962 mitjançant una traducció sud-americana i, a partir del 1968, en català gràcies a la insistència de l'editor Josep M. Castellet i de M. Aurèlia Capmany). A les estudiants també els cau a les mans la revista *Les Femmes* i *La mística de la feminitat* de Betty Friedan (editada en català també per Josep M. Castellet el 1968), així com les obres d'Evelyn Sullerot, Luce Irigaray o Naomi Weisstein.³⁷

34 ESTRUCH, Marta i MACIÀ, Pilar. *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX. Memòria de dues organitzacions del Baix Llobregat. Informacions documentades i records personals (1976-198)*. Barcelona: ICD i Memorial Democràtic, 2009, p. 15.

35 Entrevista a Mariona Petit Vilà.

36 SCANLON, Geraldine. «Orígenes y evolución del movimiento feminista contemporáneo», a FOLGUERA, Pilar. *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 219-246.

37 FRANCES DÍAS, M. Àngels. «Del jo al nosaltres: testimonis del feminisme català durant la Transició», a DDAA. *Transformacions. Literatura i canvi sociocultural dels anys setanta ençà*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2010, p. 73-94.

La influència de tot aquest univers cultural i literari en la maduració i la formació de les futures activistes feministes serà clau, com recorda Mercè Otero: «L'Helena Valentí, que es va morir, va traduir a la Virginia Woolf i també va traduir *El Quadern Daurat*. Les traduccions aquestes eren molt importants. La traducció en català d'*El segon sexe* de la Simone de Beauvoir pensa que al darrera hi ha una de les persones, una de les dones que sense ella la cosa no hagués tingut la força que va tenir que és la M. Aurèlia Capmany.»³⁸

Igual que la joventut europea i nord-americana, la joventut catalana de la dècada dels anys setanta va viure un procés de transformació social i cultural, també de les relacions econòmiques. La joventut catalana es va inspirar en la revolució del Maig del 1968 per protestar, per manifestar-se; va cercar noves vies d'expressió i va pintar els murs amb nous lemes; es va preocupar per la subordinació de la dona en la societat, pel respecte al medi ambient, i va adquirir una consciència antibel·licista. Aquells joves no es diferenciaven tant dels europeus, encara que la lluita contra la dictadura i la transformació política els feia viure els esdeveniments en un clima més radicalitzat i alhora repressiu centrat en la demanda de les llibertats democràtiques.

A Catalunya, en l'àmbit estudiantil es va revitalitzar el 1974 l'Associació de Dones Universitàries. L'Associació Espanyola de Dones Universitàries (AEMU) va ser creada, el 1953, per un grup d'estudiants universitàries, vinculades històricament a la Institució Lliure d'Ensenyament que havia funcionat en l'àmbit de la ciutat de Madrid. L'entitat va intentar cobrir el buit cultural que les estructures autoritàries del poder franquista imposaven a les dones espanyoles.³⁹ El 1971 es va formar la delegació de l'associació a Barcelona, anomenada Associació de Dones Universitàries. Durant l'any 1972 l'associació barcelonina va oferir diversos actes de caràcter jurídic i cultural a les seves associades.⁴⁰

L'any 1974, les militants més joves del PSUC van constatar la manca d'una entitat legal que els permetés actuar obertament en pro dels drets de les dones. Fou, aleshores, quan pensaren en l'Associació de Dones Universitàries, que coneixien per la premsa. Les militants comunistes M. Dolors Calvet i Anna González van anar a veure la seva presidenta, Trinidad Sánchez Pacheco, per proposar-li que volien entrar a l'associació per tal de revitalitzar-la i dirigir-la cap a la lluita per a l'alliberament de la dona. Sánchez Pacheco hi va estar

38 Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

39 MAILLARD, M. Luisa. *Asociación Española de Mujeres Universitarias (1920-1990)*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1990.

40 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Actes públics.

d'acord i va continuar al capdavant de l'entitat. Cap a principis del 1975 l'associació ja s'havia reactivat i comptava amb més de cent sòcies.⁴¹

La periodista Montserrat Minobis també va formar part de l'Associació de Dones Universitàries i recorda com M. Dolors Calvet «Es va assabentar que existia una Associació de Dones Universitàries que presidia la Trinidad Sanchez Pacheco, i també hi havia la Marina Bru, i tota una sèrie de gent, però aquesta associació estava una mica apagadeta, decideix que allò s'ha de reactivar, i entra en contacte amb diverses dones que estem a Lletres (Estudis Mercantils) i crea un grup de diferents procedències. Totes practiquem la doble militància, i per tant hi ha un activisme polític molt fort. Al militar en diferents partits polítics, el que fem és posar coses en comú. Eren reunions clandestines, cada cop en un lloc diferent, fins i tot a la consulta de la doctora Villatoro. Parlàvem de planificació familiar i de tot el que les dones d'altres països ja havien aconseguit, perquè d'alguna manera ja preveïem el canvi.»⁴²

L'abril del 1975 s'elaborà i es va sotmetre a debat entre les sòcies de l'Associació de Dones Universitàries, un document fundacional on s'exposava que les dones fos quina fos la seva condició, classe o formació cultural integraven un grup que havia de buscar la unitat per superar la seva discriminació. Per superar la situació d'injustícia en què vivia la societat femenina, l'Associació de Dones Universitàries ofería com a alternativa la formació. Entre les activitats que es proposaven, hi figuraven —a banda de conferències, xerrades i cursets— estudis sobre una possible reforma legal, la promoció de serveis d'informació jurídica o sobre el control de la natalitat, una borsa de treball, un servei de guarderia, la col·laboració amb altres grups d'alliberament de la dona, la publicació d'un butlletí, la convocatòria d'un congrés feminista i l'organització d'actes públics sobre la problemàtica de la dona.⁴³ La primera junta de l'Associació de Dones Universitàries de Barcelona en la seva nova etapa estava formada per Trinidad Sánchez Pacheco, Anna González, M. Dolors Calvet, Montserrat Minobis, M. Josep Aubet i Marcel·la Güell. La diversitat de militàncies era evident: dones comunistes i socialistes i, fins i tot, democratacristianes, del Seminari Col·lectiu Feminista i d'altres organitzacions feministes, també hi van participar.⁴⁴

41 DDAA. *El feminisme al PSUC: els anys setanta i vuitanta del segle XX*. Barcelona: Associació de Dones Periodistes, 2009, p. 37. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 98.

42 Entrevista a Montserrat Minobis Puntonet, a DDAA. *Periodistes en temps difícils*: <<http://periodistesentempsdificils.adpc.cat/>> [Consultada: 27 d'abril de 2013].

43 Universitat de Barcelona (UB). Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació (CRAI). Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Documents Universitat. Associació de Dones Universitàries (1975).

44 DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 37.

Des del primer moment l'Associació de Dones Universitàries va participar en les reunions convocades a recer de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides per preparar les Jornades Catalanes de la Dona i en va ser una de les organitzacions més actives. Entre el maig i el juny del 1975 l'entitat va organitzar un conjunt de comissions internes per preparar les comunicacions de les Jornades.⁴⁵ L'Associació de Dones Universitàries també va adherir-se a la iniciativa del Congrés de la Cultura Catalana «com a dones i ciutadanes dels països catalans»; i sòcies de l'entitat, com Montserrat Minobis, hi van participar, en aquest cas, fent-se càrrec de la coordinació de l'àmbit de ràdio. L'Associació Universitària també va adherir-se a l'Assemblea de Catalunya.⁴⁶

2.2. Organització de les Jornades Catalanes de la Dona

A inicis del 1975, el secretari d'Amics de les Nacions Unides a Catalunya, Francesc Nogueró Vallverdú, va contactar amb Anna Balletbó per intentar organitzar algun acte que contrarestés la versió oficial del règim franquista a l'Any Internacional de la Dona, igual com havia succeït a Madrid. Balletbó juntament amb altres dones, com Carmen Alcalde, van convocar una reunió a la seu de l'entitat dels Amics de les Nacions Unides al carrer Fontanella de Barcelona. A causa de l'èxit de la convocatòria i en previsió de desbordar l'espai de Fontanella, es va decidir canviar el lloc de la reunió per una sala del Col·legi d'Advocats, ja que Balletbó n'era secretaria de premsa. A aquesta reunió, hi van assistir un centenar de dones que van decidir crear una comissió d'estudi i van redactar un manifest que es va presentar en una segona reunió, que va tenir lloc a finals del febrer al mateix Col·legi d'Advocats, en la qual el nombre d'assistents ja era de 350 dones.⁴⁷

En les dues trobades al Col·legi d'Advocats, les participants van discutir diverses propostes i, finalment, van decidir organitzar unes jornades cap a finals d'aquell mateix any 1975. Més endavant, es va veure la impossibilitat de dur-les a terme en la data prevista i van traslladar la convocatòria al maig del 1976, serien les I Jornades Catalanes de la Dona. Així ho explica Laura Tremosa: «Bueno Amics de les Nacions Unides era on es va agafar de centre per coordinar totes aquestes reunions. Però el primer que hi va haver va ser una assemblea en el Col·legi d'Advocats que van convocar un parell o tres de dones,

45 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Correspondència. 1971-1976.

46 DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 37.

47 DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 41. MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*. p. 48.

per dir, home ara serà l'Any Internacional de la Dona, aquí a Espanya només la Secció Femenina farà el que li sembli, hem de fer alguna cosa. Llavors allà ens vam reunir bastantes dones, unes noranta cap a cent. I d'allà és on es decideix que per preparar unes jornades [...] hi hagués una comissió que és dedicués especialment a preparar les jornades i coordinar, que es reuniria a l'Associació de les Nacions Unides perquè no era legal reunir-se en qualsevol lloc.»⁴⁸

De les reunions, en va sorgir la iniciativa de crear diverses comissions per elaborar ponències i comunicacions per exposar a les Jornades del maig del 76. Els àmbits abordats eren dona i treball, sexualitat, cultura, sanitat, legislació i política. També s'acordà crear un equip coordinador de les Jornades que s'anomenà Secretariat i que va reunir-se setmanalment durant més d'un any a la seu de les Nacions Unides com relata Mireia Bofill: «Perquè fins i tot aquest Secretariat de les Nacions Unides durant més d'un any es va estar reunint també un cop a la setmana [...]. Clar, és que era molt interessant. Jo crec que encara que no haguéssim fet res, el fet de trobar-se, de poder intercanviar, de trobar-se, era com que t'obrissin finestres al món. Jo crec que va ser molt important. El Secretariat va ser molt important en aquest sentit, és clar, venien representants de llocs molt diversos.»⁴⁹

El Secretariat de les I Jornades Catalanes estava format per dones de diferents orígens socials, professions i tendències ideològiques que, a la vegada, militaven en organitzacions polítiques o socials antifranquistes. Així per exemple, Anna Ballebó era militant socialista, M. Dolors Calvet era dirigent del PSUC, Anna Mercadé militava en l'òrbita del PTE (Partit del Treball a Espanya), Anna M. Vela era la presidenta del Departament de la Dona de l'ONU i Rosa Griso era una activista vinculada a les organitzacions femenines catòliques. Aquesta diversitat de procedències polítiques va ajudar a difondre la preparació de les Jornades, va fomentar que en el si dels partits també es fessin ressò de l'acte feminista i va provocar que dones que no estaven integrades en el Secretariat s'afegissin als actes d'organització de les Jornades.

El març del 1975 el Secretariat, com a organisme coordinador de les I Jornades Catalanes de la Dona, va fer públic un manifest.⁵⁰ En l'escrit quedava clar que, arrel de la proclamació de l'Any Internacional de la Dona, es denunciava l'opressió i la discriminació femenina en el context polític del franquisme

48 Entrevista a Laura Tremosa Bonavia.

49 Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

50 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Asociación Espanyola de Mujeres Universitarias (AEMU). Comunicats públics. 1975-1978.

i es reivindicava un canvi en tots els fronts: en el legal, l'educatiu, el laboral i el social. La declaració del Secretariat anava més enllà i reclamava l'establiment dels drets i de les llibertats d'una societat democràtica (reunió, associació, expressió, manifestació...), a més de mostrar la seva adhesió a les peticions d'amnistia general i de l'abolició de la pena de mort. Recordem que només feia un any que el règim franquista havia mort a garrot vil Salvador Puig Antich i Georg Michael Welzel.

Encara amb la dictadura vigent, el grup de dones que havien impulsat el manifest juntament amb el Departament de la Dona de l'ONU va començar a organitzar actes i a convocar xerrades per difondre la celebració de les Jornades. El 3 d'abril del 1975 es va organitzar una taula rodona al Col·legi d'Advocats; les persones convidades foren una representant de l'Oficina d'Informació de les Nacions Unides a Ginebra, una jutgessa del Tribunal Suprem a Brussel·les i una dona de la UMOFC.⁵¹ Les integrants del Secretariat també es van desplaçar per molts pobles i ciutats de Catalunya per informar sobre la trobada i animar dones de tot el territori a participar-hi.

En un primer moment, les Jornades s'havien de dur a terme al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, però en observar la quantitat d'associacions i dones que se sumaven a la convocatòria es va evidenciar que seria necessari un espai més gran. Finalment, es van celebrar al Paraninfo de la Universitat de Barcelona, com relata Balletbó: «En el rectorado de la Plaza Universidad de Barcelona me entrevisté con el doctor Estapé y le pedí el Paraninfo para la celebración de las Jornadas. Las mujeres del secretariado organizador de las Jornadas deseábamos celebrarlas en un lugar céntrico y digno. Personalmente me había comprometido en ocuparme de lograrlo. Le pedí el servicio de bedeles y le pedí que todo fuera gratis... No paraba de pedir.»⁵²

El finançament també fou un tema important per a la gestió de l'esdeveniment. L'assistència a les Jornades requeria una inscripció prèvia, el cost de la qual era de 200 pessetes per persona i de 1.000 pessetes per entitat, que donava dret a l'assistència de deu dones de cada associació.⁵³ A més de les inscripcions es va decidir buscar suport econòmic exterior; d'això, se n'encarregaren M. Aurèlia Capmany i Anna Balletbó. L'escriptora va proposar demanar diners a Jordi Pujol, que era de Banca Catalana, i a Ramon Trias Fargas, del Centre

51 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Fulls Volants. Col·lecció Figueras. Feminismes (1975).

52 BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*. Barcelona: Flor del Viento, 2004, p. 107.

53 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Comunicats públics. 1975-1978.

d'Estudis del Banc Urquijo. L'excusa perquè col·laboressin fou la necessitat de traduir els textos del castellà al català. «Abandonamos el despacho del banquero Pujol con el compromiso de las 100.000 pesetillas y la instrucción de que abriéramos inmediatamente una cuenta en el mismo banco donde nos serían abonadas. Así lo hicimos y en el gran *hall* de la planta baja abrimos la cuenta: «Pro Jornades Catalanes de la Dona» con mi firma a la que añadí la de Anna Maria Vela, tesorera de la Asociación para la Naciones Unidas de España.», explica Anna Balletbó en les seves memòries.⁵⁴ A més dels diners aportats per Banca Catalana, Ramon Trias Fargas va afegir 25.000 pessetes.⁵⁵ Aquest finançament, aconseguit per Capmany i Balletbó, va ser motiu de queixa per part de Carmen Alcalde, que va al·legar que els diners provenien de la burgesia catalana.⁵⁶

Entre les organitzacions que impulsaven les Jornades, hi figuraven el Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de la ONU, l'Associació de Dones Universitàries, les vocalies de dones de les associacions de veïns de Barcelona (Carmel, Turó de la Peira, Plaça Lesseps, Sant Andreu, Sagrada Família, Trinitat, Vallbona i Torre Baró), les vocalies de dones de l'Hospitalet (Campoamor, Can Serra, La Florida-Pubilla Casas, Can Vidalet, Collblanch-Torrassa, Santa Eulàlia i el Centre Social la Florida), les vocalies de dones de Santa Coloma de Gramenet (Raval, Santa Rosa i Centre), el Centre Social de Sants, les associacions vinculades a la UMOFC i, per acabar, ANCHE.

Com ja s'ha apuntat anteriorment, en les reunions prèvies a les Jornades Catalanes de la Dona es va decidir crear comissions amb l'objectiu que cadascuna treballés a l'entorn d'un àmbit i presentés una ponència en aquesta línia. Una de les comissions que va tenir més èxit fou la dedicada a dona i cultura, a la qual s'apuntaren dones com Mireia Bofill, Núria Pompeia, Mari Chordà o Laura Tremosa.

Les reunions es feien a casa de Laura Tremosa als vespres, però el que havia començat com un grup de treball per preparar la ponència de cultura es va convertir en un espai de reflexió en què s'estenien debats a l'entorn de molts aspectes: des de la situació política del país fins a la pròpia sexualitat: «I va ser bastant curiós perquè des del primer moment vàrem decidir reunir-nos al

54 BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 104.

55 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de a Dona. Balanç econòmic. En la partida d'ingressos de les Jornades Catalanes de la Dona figuraven les 125.000 pessetes de l'aportació dels banquers catalans que se sumaven a les 447.646 pessetes en concepte d'entrades i propaganda, i que feien un total de 572.646 pessetes. Les despeses de l'organització ascendien a 383.671 pessetes; per tant, el balanç final, el novembre del 1976, era de 188.975 pessetes.

56 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 103.

vespre perquè era quan anava millor a tothom i que tothom portés algo i sopàvem. Més que una reunió per estructurar documents, ponències per presentar a les Jornades, és que tothom parlava de tot. Eren una espècie de reunions d'autoconsciència, una explicava els seus problemes sexuals i l'altra explicava jo que sé què. La majoria dels grups que s'havien fet es van anar dissolent o quedant dos que escrivien la ponència, en canvi a aquest cada vegada venia més gent, una vegada érem cinquanta.»⁵⁷

Mireia Bofill, també integrant de la comissió de cultura, explica com: «Indirectament, es va crear un ambient no igual que el del grup d'autoconsciència, però similar. És diferent si tu et trobes a una casa per sopar i parles de més coses que si vas a un despatx amb llapis i paper. Allí va ser on es van moure més coses, era menys burocràtica, era més oberta al debat. Les dones va resultar que vàrem començar a ser masses i aleshores vàrem pensar que necessitàvem alguna mena de paraigües, un lloc on poder-te reunir que no fos allí a la casa.»⁵⁸

Com explica Bofill, va arribar un moment en què a les reunions eren masses dones. Per això, el 21 de novembre del 1975, Tremosa, una de les primeres dones enginyeres a l'Estat espanyol, va utilitzar la seva relació professional amb el Col·legi d'Enginyers Industrials per crear una associació, disposar de cobertura legal i d'un espai on reunir-se; així naixia ANCHE.⁵⁹ ANCHE són les sigles d'Associació de Comunicació Humana i Ecologia, una subcomissió ja existent en la Comissió de Cultura del Col·legi d'Enginyers en la qual es va integrar el nou grup feminista. Així ho relata la seva impulsora: «Aleshores jo dic doncs ja està dins d'aquesta comissió com que és de comunicació humana hi podríem posar també un grup. Perquè hi havia grups, uns que parlaven d'ecologia, podríem posar un de les dones i ho vaig dir a la gent de la comissió i em van dir vale. Per això és deia ANCHE, perquè és clar era el nom que tenia aquesta comissió.»⁶⁰

A l'organització d'ANCHE, hi coexistien dones militants d'organitzacions polítiques d'esquerra i dones independents. Tremosa ens diu respecte a les integrants de l'agrupació: «Hi havia una mica de tot. Després com passava sempre, sobretot en aquella època, a mesura que anava agafant més nom aquesta

57 Ídem.

58 Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

59 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 98. LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició a Catalunya. Textos i materials*. Barcelona: Horsori, 2008, p. 88. ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. AEMU. Correspondència. 1971-1976. Es té constància de la Comissió de Comunicació Humana i Ecològica l'any 1972 a través d'una acta de la reunió celebrada el 26 de maig del 1972 al Col·legi d'Enginyers de Barcelona.

60 Entrevista Laura Tremosa Bonavía.

reunió sí que van començar a venir dones polítiques, sobretot trotskistes i de l'MC (Moviment Comunista), més que del PSUC. Van venir més les polítiques, era una batalla bastant gran perquè intentaven controlar-ho, que és el que fan la gent de la política que es fica en un moviment i intenta portar-ho pel seu camí.»⁶¹ La incorporació de dones de l'esquerra radical en els grups feministes comportà problemes en el si dels moviments, generà debats encesos sobre la doble militància i les independents van acusar les dones de l'MC o de la LCR (Lliga Comunista Revolucionària) d'obeir ordres del partit i de no vetllar pels interessos de l'alliberament de les dones.

El grup que s'havia creat al voltant de la Comissió de Cultura va seguir creixent, perfilant el seu contingut ideològic i concretant la seva vessant pràctica. Les dones d'ANCHE consideraven que arran de les I Jornades per a l'Alliberament de la Dona de Madrid havien sorgit dues opcions per a l'emancipació femenina. Una de les opcions era la reformista, encapçalada per l'MDM, que si bé promocionava el moviment de dones també promovia que havien de participar en la lluita general contra el franquisme i en reivindicava els problemes associats tradicionalment a les dones (carestia de vida, escoles i guarderies). L'altra tendència era la radical, liderada per Lidia Falcón, que presentava la lluita de la dona com una lluita de classes i proposava la creació d'un partit polític exclusiu femení per arribar al poder.⁶²

ANCHE no s'identificava amb cap de les dues. Considerava que el moviment feminista, a mitjan 1976, estava en una situació d'expansió i que havia de ser independent i autònom d'altres organitzacions, però que a la vegada s'havia de mantenir obert a totes les dones que volguessin participar-hi amb l'únic propòsit de l'alliberament, encara que militessin en partits o sindicats. Aposta per un canvi d'estructures econòmiques, socials i polítiques que havien de conduir cap al socialisme; malgrat tot, sabien que el canvi d'estructures no implicava un canvi de relacions entre homes i dones, i el trencament de certs esquemes mentals. Per això, la lluita de la dona havia d'anar més enllà, sobretot en l'estructura familiar. En el terreny pràctic, ANCHE proposava accions en quatre àmbits específics: l'educatiu, el laboral, el jurídic i el sanitari. Les dones haurien d'incidir en els organismes polítics que en aquell moment estaven lluitant per la consecució democràtica.

61 Entrevista a Laura Tremosa Bonavia.

62 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Programa esquema d'ANCHE (febrer de 1976).

Després del maig del 1976, ANCHE és considerada com «la tercera via», en el sentit que no es definien ni en la línia radical del feminisme ni en la reformista o socialista. ANCHE enfocava els seus objectius a treballar com a grup feminista amb el propòsit d'impulsar un moviment de dones, autònom, democràtic i obert a totes les dones, amb l'objectiu d'avançar en l'anàlisi i la discussió de la problemàtica feminista. El maig del 1976 van publicar el document «Aportaciones para una discusión sobre el significado y los objetivos del Movimiento de Mujeres» en el qual assenyalaven que el moviment feminista havia de tendir a ser una organització de masses, unitària en el qual s'agrupessin totes les dones que lluitessin contra la seva opressió.⁶³

Per a ANCHE, la militància en partits polítics o sindicats no era incompatible amb la lluita feminista, tot i que considerava que s'havien de plantejar sempre en primer terme les qüestions feministes i que només portant a terme una lluita ideològica i pràctica i només organitzant-se des del punt de vista autònom com a dones aconseguïen que els partits assumissin correctament la lluita feminista. Les integrants d'ANCHE no pensaven, com el Col·lectiu Feminista o el grup LAMAR, que les dones haguessin de lluitar contra els homes. Per a les integrants del grup, la dona no era una classe social. Creien que no es podia establir una separació entre l'àmbit personal i l'àmbit col·lectiu i que els problemes personals eren una part integrant del problema col·lectiu. Senyalaven que el feminisme era política en el sentit ampli; consideraven imprescindible inclinar-se per un tipus de corrent polític determinat, en concret, el socialisme. Observaven com hi havia diferents graus de militància dins de l'organització. Per a unes dones ser feminista consistia a assistir a alguna reunió, a treure el cap a les Jornades i a concórrer a les assemblees; per a d'altres, en canvi, va suposar treballar en el si del moviment (barris, àmbit professional i estudiantil), responsabilitzar-se de l'elaboració i la venda de pamflets, intervenir en actes i campanyes al costat d'altres grups, i mantenir ANCHE connectada amb el moviment d'alliberament de la dona.⁶⁴

Després d'un any de les Jornades Catalanes, qui havia fundat ANCHE, Laura Tremosa, va decidir dissoldre l'associació. Els motius cal buscar-los en el debat intern del propi moviment feminista i en les dinàmiques polítiques dels grups de l'esquerra radical que van intentar acaparar la direcció dels

63 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Documents Partits Polítics. Unión Comunista de Liberación. «Aportaciones para una discusión sobre el significado y los objetivos del movimiento de mujeres». Coordinadora de Grupos de Mujeres de ANCHE (maig de 1976).

64 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Aportació al debat d'ANCHE.

moviments socials, entre ells el moviment feminista. Laura Tremosa afirma que: «Sí, es dissol bastant aviat. Després de les Jornades Catalanes de la Dona, al cap de mig any es dissol i es dissol per problemes interns, sobretot perquè ja et dic, les trotskistes anaven per un cantó, les altres per un altre i al final jo vaig decidir dissoldre-ho perquè com que era en el Col·legi d'Enginyers havia de decidir-ho jo i vaig decidir que es dissolia ANCHE.»⁶⁵ Ja durant les Jornades Catalanes havien fet aparició dos corrents dins de la pròpia associació: ANCHE 1 i ANCHE 2. El primer defensava la tercera via i el segon, integrat per les militants de la LCR, defensava que el moviment d'alliberament de les dones s'havia de compaginar amb la lluita de classes.⁶⁶

Sortí publicat un comunicat sobre la dissolució del grup: «El grupo de mujeres organizadas dentro de ANCHE abandona dicha organización a la vez que se disuelve como grupo. Un número de mujeres que había formado parte de dicho grupo continúa reuniéndose en vistas a formular una nueva definición de su postura como feministas. Como grupo de mujeres continuará coordinándose en la Coordinadora Feminista de Barcelona.»⁶⁷ Així, tot i que, ANCHE va desaparèixer com a associació del moviment feminista català, les dones actives van virar cap a altres projectes feministes i organitzacions democràtiques. Mireia Bofill va encapçalar el projecte de l'editorial laSal, Mariona Petit va continuar vinculada a la Vocalia de Dones de la Sagrada Família, Laura Tremosa va entrar a militar al PSUC. I altres dones provinents d'ANCHE van formar un nou grup anomenat Las Magas.⁶⁸

La Comissió de Cultura de les Jornades Catalanes de la Dona va evolucionar per les pròpies dinàmiques del grup, va transformar-se en ANCHE i va funcionar en alguns moments com a grup d'autoconsciència, com mostren les experiències de les seves integrants. En parlar de l'autoconsciència s'ha d'apuntar que a Barcelona un dels primers grups d'autoconsciència havia sorgit liderat per M. Josep Ragué, que acabava d'arribar de la Universitat de Berkeley (Califòrnia). Aquesta dona, fruit del seu viatge, va publicar una sèrie d'obres que van ser definitives perquè les catalanes coneguessin el moviment d'alliberació de la dona: *California Trip* (Kairós, 1971), *Hablan las Women's Lib* (Kairós, 1972), *La liberación de la mujer* (Salvat, 1973). El feminisme nord-americà, que havia causat un gran impacte en Ragué, va impulsar-la a organitzar un

65 Entrevista Laura Tremosa Bonavia.

66 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 155.

67 *Vindicación Feminista*, núm. 12 (juny de 1977), p. 64.

68 Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

grup d'autoconsciència a casa seva i anys més tard es va involucrar en el Partit Feminista.

En els grups d'autoconsciència existia una preocupació enorme per crear les eines amb les quals les dones tornessin a llegir la realitat, fent visible la seva subordinació i les vivències que passaven més desapercebudes, a la vegada que desmuntaven la jerarquia sexual. A l'Estat espanyol, la pràctica de l'autoconsciència va ser difosa per col·lectius com LAMAR (1976) a Catalunya i LANBROA (1977) a Euskadi. Ambdós grups van plantejar la necessitat de produir un canvi de mentalitat més enllà de l'equiparació de drets i de buscar una identitat pròpia i una nova sexualitat que fos crítica amb l'organització heterosexual i patriarcal de la societat.

La pràctica de l'autoconsciència, que consistia en reunions en què les dones compartien informació i sabers autoformant-se sobre diferents qüestions del cos i de la sexualitat, tenia la gran virtut de permetre connectar cada vivència solitària i individual amb una experiència col·lectiva. Aquests grups van servir per posar nom a allò que no en tenia, per construir imaginaris propis i per fer sentir més fortes les dones que es trobaven en un lloc on podien donar un sentit polític als seus problemes. La preocupació pel cos, la sexualitat o l'amor es combinaven amb la inquietud per crear espais de dones, cuidar les pràctiques assembleàries i buscar accions imaginatives. Aquest estil tan propi xocava amb els partits, que plantejaven que les demandes de les dones s'havien de supeditar als objectius generals de la lluita per la democràcia.

Moltes dones podien compartir amb altres dones els mateixos problemes que havien viscut en solitari, temes considerats molt íntims com la insatisfacció de les relacions sexuals, els maltractaments o el desconeixement de la pròpia sexualitat. Sense aquest treball previ de revalorització i reafirmació d'elles mateixes com a dones moltes protagonistes d'aquell temps consideren que no hagués estat possible la lluita política posterior emmarcada en el temps de la Transició.⁶⁹

2.3. Desenvolupament de les Jornades Catalanes de la Dona

Mary Nash afirma que les I Jornades Catalanes de la Dona foren un esdeveniment extraordinari en els annals del feminisme català perquè van marcar una explosió social i una fita definitiva en la consolidació del moviment d'alliberament de les dones. Segellaren el ferm compromís feminista, la força col·lectiva, la

69 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 29.

il·lusió, la creativitat i la convicció en la capacitat de transformar l'ordre patriarcal i establir la igualtat per a les dones. Van deixar una empremta permanent perquè van incorporar els drets de les dones en els debats sobre el procés de democratització de la Transició. A partir d'aleshores, la igualtat i els drets de les dones es convertiren en un acord fonamental de la democràcia de Catalunya.⁷⁰

Les Jornades van ser el primer acte representatiu i democràtic organitzat i realitzat per les catalanes en pro dels seus drets i les seves reivindicacions. Encara que, cal recordar que, durant la Segona República, els dies 6 i 7 de novembre del 1937, se celebrà el I Congrés Nacional de la Dona.⁷¹ Les Jornades van constituir l'acte feminista més transcendent de la història de Catalunya, tant pel nombre d'assistents com per la qualitat de les ponències. Van assistir-hi més de cent entitats (60 de Barcelona, 37 d'altres punts de Catalunya, 4 del País Valencià i 1 de les Illes Balears). També van assistir-hi representants de grups de dones de Madrid, el País Basc, Sevilla, Granada i Pamplona. A més, s'ha de destacar l'adhesió de diversos partits polítics i la presència d'observadores de Bèlgica, Portugal, França, Itàlia i Suïssa.

El primer dia, el 27 de maig, a les 9 del matí, amb la presència de 2.000 assistents s'inauguraven les Jornades. Al centre del Paranimf de la Universitat de Barcelona hi havia una taula presidida per representants del Secretariat Organitzador. Anna M. Vela, com a presidenta del Departament de la Dona de l'ONU, va donar la benvinguda, dient que era la primera vegada que les dones dels Països Catalans es reunien per parlar dels seus problemes i que, d'allí, n'havien de sorgir noves idees i formes de treball per a la seva alliberació. Vela va assenyalar que les Jornades eren fruit d'haver conquerit espais de llibertat gràcies a les lluites en què les dones també havien participat per la consecució democràtica. Anna Mercadé va fer un resum de la gestació de les Jornades i, a continuació, llegí les adhesions i salutacions rebudes.⁷² A la taula inaugural també hi havia Anna Balletbó que va exposar que les Jornades eren el primer intent democràtic de discussió col·lectiva de la problemàtica feminista i que

70 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 105-111.

71 SEGURA, Isabel. *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la segona república, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2010.

72 Associacions Legals de la Dona de la Província de Sevilla, Federació Socialista de Catalunya (adherida al PSOE), Coordinació Provincial Legal de Dones de la Regió Castellanolleonesa, Centre d'Estudis i d'Acció Maria Cambrils del País Valencià, Associació Democràtica de la Dona Mariana Pineda, Associació per a la Promoció i Evolució Cultural, Convergència Socialista de Catalunya, Grup de Dones de l'Associació de Veïns del Prat de Lluçanès, Secretariat d'Associacions de Dones de Navarra, Partit Socialista Unificat de Catalunya, Partit del Treball d'Espanya, Convergència Socialista del País Valencià, Comitè Nacional del Moviment Comunista de Catalunya, Moviment Democràtic de Dones del País Valencià.

s'inscrivien dins del context nacionalista del país i, per això, no podien deslligar-se de la situació política que s'estava vivint en tot l'Estat espanyol.⁷³

Les Jornades Catalanes estaven organitzades per àmbits temàtics. Cada àmbit s'encetava amb la lectura d'una ponència, a continuació es llegien les comunicacions presentades pels diversos grups en relació amb l'àmbit i després s'obria un torn de debat, que duia a la formulació de les conclusions. Les comunicacions, fruit d'un notable esforç col·lectiu dels grups de dones dels barris, fàbriques, universitat, sindicats... van tractar no solament temes centrals com el treball, la família, l'educació, la sexualitat i la política, sinó també la prostitució, els mitjans de comunicació, l'esport i l'emigració.

El primer dia, després de la sessió inaugural, va començar la lectura de la ponència: «Dona i treball» que havien elaborat dones del grup ANCHE. La ponència començava destacant la importància de la divisió del treball en funció del sexe, fet que relegava la dona a les tasques domèstiques i això en condicionava la incorporació al mercat de treball i provocava que les dones quedessin sempre com a exèrcit de reserva de mà d'obra barata. Centrant-se en la realitat de l'Estat espanyol van assenyalar que el percentatge de treballadores era molt baix, i que les dades quedaven emmascarades per les treballadores de la llar i en empreses familiars que no estaven comptabilitzades com a població activa. Una altra de les problemàtiques que havien d'afrontar les dones en el món laboral era la desigualtat de salaris per una feina igual que la dels homes. La temàtica laboral va ocupar diverses comunicacions sobre experiències de maduració i de creixement de la lluita per part de les treballadores dels sectors sanitari, bancari, tèxtil i mecànic (SEAT), i també va exposar-se la lluita que duïen a terme les esposes dels treballadors de Motor Ibérica.⁷⁴

Durant la tarda del dia 27 es van discutir els àmbits de «Dona i barris» i «Dona i família». La ponència sobre els barris va ser elaborada per les vocalies de dones de l'Hospitalet de Llobregat, que van plantejar qüestions no específicament femenines sinó les condicions generals de vida dels barris populars i que afectaven tant a homes com a dones, encara que la dona les patia molt més directament per la seva condició de mestressa de casa. Els grups que hi van aportar comunicacions foren el Seminari Col·lectiu Feminista de Barcelona, l'Associació Provincial de Dones de Lleida i la Vocalia de l'Associació de Veïns de la Sagrada Família. Aquesta darrera, la Vocalia de la Sagrada Família,

73 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

74 Ídem.

va criticar que la ponència de les dones de l'Hospitalet presentava un to paternalista i que les vocalies havien de proposar objectius clarament feministes. En aquesta mateixa línia va intervenir la Vocalia de la Vila de Gràcia que va afirmar que, per aconseguir l'alliberament de la dona, les vocalies no podien utilitzar els mateixos mitjans que la societat utilitzava per alienar-la (cursos de cuina, de puericultura, etc.).⁷⁵

La importància de les vocalies de dones de les associacions de veïns com a instruments de reivindicació quedava ben palesa. Es destacaven les accions col·lectives de les veïnes per millorar els seus barris, per exemple la interrupció del trànsit per aconseguir un semàfor, l'ocupació de terrenys reclamant-los com a zones verdes, el boicot als autobusos per l'augment dels preus del transport, manifestacions i tancades per obtenir llars d'infants públiques.⁷⁶ Però també es generava confrontació pel front de lluita que havien de prioritzar les vocalies. Per a algunes vocalies, la seva lluita quedava circumscrita a les protestes del moviment veïnal; per a d'altres, en canvi, com la de la Sagrada Família, les vocalies s'havien de situar al costat del moviment d'alliberament de la dona i intervenir des de posicionaments més feministes, des de la pròpia consciència d'opressió femenina.⁷⁷

Després de «Dona i barris» va encetar-se el debat sobre «Dona i família». La ponència, que havia estat realitzada per la Vocalia del Centre Social de Sants, exposava que la família de la societat capitalista era utilitzada per unes determinades finalitats, encara que més que de família en general s'hauria de parlar de família burgesa. La ponència subratllava que a l'Estat espanyol l'estructura familiar estava especialment condicionada per la confessionalitat de l'Estat, i que la prostitució era la vàlvula d'escapament per a les insatisfaccions emocionals i sexuals. El Seminari Col·lectiu Feminista, després d'una anàlisi marxista de l'origen i la situació de la família, va assenyalar la necessitat de les unions lliures i que l'educació i la manutenció dels infants havien d'anar a càrrec de l'administració.

L'enfrontament en el debat sobre la família el va protagonitzar Dolors Voltes, representant de la Confederació Nacional d'Associacions de Pares de Família i Pares d'Alumnes, que va defensar la família tradicional i el paper habitual de la dona dins de la unitat familiar: «La dedicació a la llar i a la família

⁷⁵ Ídem.

⁷⁶ DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2009, p. 154-155. MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica: el moviment veïnal durant el tardofranquisme i la transició*. Barcelona: Icaria, 2010.

⁷⁷ ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

suposa per a la dona una missió humana de gran projecció social, tant en la seva vessant material com en la de la convivència familiar, ambdues en funció de l'educació dels fills en un ambient amable i acollidor que atregui i formi els membres que componen la família. Els feminismes i altres corrents ideològics que, tot emparant-se en la promoció de la dona, de fet legítima, tendeixen a allunyar-la de l'àmbit de la llar, porten des del punt de vista social a una equivocació més gran que la que tracten de corregir.»⁷⁸ Aquesta intervenció va suscitar una àmplia oposició entre el públic assistent i Voltes va abandonar la sala sense acabar la comunicació.

Aquest incident va ser recollit l'endemà per la premsa i per Teresa Pàmies en el llibre *El Maig de les dones*. També ho explica Anna Balletbó en les seves memòries: «Todavía recuerdo la melena pelirroja de la abogada y dirigente feminista Lidia Falcón, agitarse en el Paraninfo mientras otras militantes como ella del Partido Feminista clamaban puños en alto, la expulsión de Dolores Voltes, entre ellas Elvira Siurana, hermana del durante cuatro lustros alcalde de Lérida, Antoni Siurana. No eran las únicas, Mireia Bofill, Amparo Moreno, etc., pedían lo mismo. La respuesta de los centenares de mujeres que abarrotaban el «sacrosanto» Paraninfo fue imponente.»⁷⁹

Per a moltes feministes, l'estructura familiar i, en concret, la família tradicional defensada pel nacionalcatolicisme era l'element central d'opressió de les dones. El model de família burgesa, que s'havia estès com a model social per a les classes populars, reduïa la vida de la dona a la llar, el seu regne eren les quatre parets de casa. Les màximes aspiracions femenines eren el matrimoni i tenir cura del marit i de les criatures. Aquest serà un element clau de discussió en el pensament feminista, sobretot en el corrent radical.

El segon dia de les Jornades es va iniciar amb «Dona i educació». La ponència havia estat preparada per Amparo Moreno, Maria Pila, Zita Rodríguez i Margarida Alfonso que denunciaven l'escassa participació de les mestres i les professores en el problema de l'educació femenina, tot i que l'ensenyament era un sector altament feminitzat. La ponència considerava que l'educació era un factor clau que provocava la discriminació de les dones i que es perpetuava a través de la família, el sistema escolar i l'ambient social. Després es van llegir les comunicacions de l'UMOFc, de l'Associació de Dones del Maresme, de l'Associació de Dones Universitàries i, finalment, del Seminari Col·lectiu

78 SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternativas, 1977, p. 143.

79 BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 112.

Feminista que va defensar que fins aleshores la cultura havia estat elaborada per esquemes masclistes. Les conclusions recollides apostaven per acabar amb la diferenciació de rols en la família; pel replantejament del sistema educatiu, tenint en compte la coeducació i l'abolició de les assignatures específiques per a les nenes; per l'establiment d'un sistema públic i laic d'ensenyament que acabés amb el monopoli de l'Església, i per l'abolició del Servei Social, encara vigent en aquell moment.

«Dona i mitjans de comunicació» es va iniciar amb la lectura de la ponència elaborada per ANCHE. El grup feminista denunciava la manipulació de la imatge femenina per part de la premsa, la ràdio i la televisió. En el debat posterior es va acordar que els mitjans de comunicació estaven controlats i dirigits per les classes dominants, els quals presentaven la dona com un objecte sexual i abocaven la mestressa de casa al consumisme. Les reivindicacions es van focalitzar en la necessitat del control democràtic d'aquests mitjans i en la participació activa de les dones en la gestió dels continguts amb l'objectiu de divulgar una nova imatge femenina.⁸⁰

La ponència de «Dona i política», redactada per les activistes catòliques Rosa Griso i Elisa Lamas, va generar un intens debat, tal com recull Nash.⁸¹ En les comunicacions posteriors a la ponència, Margarida Obiols, representant d'ANCHE, va dir que s'oposaven al plantejament de fons de les catòliques perquè consideraven que no era autènticament feminista ja que no contemplava les possibilitats revolucionàries del moviment feminista. Les reflexions de Griso i Lamas van ser criticades per massa moderades, fet que conduí a àmplies dissertacions entre les quals destacaren les d'Empar Pineda, dirigent comunista, les de M. Ángeles Rivas Ureña, líder del moviment veïnal, i les de la radical feminista Lidia Falcón.

En el debat posterior a les comunicacions sobre política també es va evidenciar el desacord entre les dones que apostaven per la doble militància i creien en la tasca feminista dins dels partits polítics, i les que defensaven una única militància, i rebutjaven el poder polític patriarcal i institucional que representaven els partits. El Seminari Col·lectiu Feminista va defensar una militància exclusiva en el front feminista, afirmava que el feminisme era l'única alternativa política per a les dones i subratllava que l'energia política de nombroses dones dins de les organitzacions d'avantguarda no havia servit per aconseguir

80 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

81 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 121.

la igualtat; per això, era necessari un plantejament autènticament feminista i, a la vegada, profundament revolucionari. Com apunta Nash, en aquest debat es va evidenciar la pluralitat d'ideologies en la visió feminista del món polític.⁸²

El dia 29 es va obrir la sessió del matí amb la ponència: «Dona i legislació», que havia estat preparada per una comissió jurídica i que fou defensada per l'advocada Magda Oranich. La ponència començava senyalant que el règim implantat el 18 de juliol del 1936 va destituir les dones d'uns drets que ja havien conquerit durant la Segona República. En el torn de les comunicacions un grup d'expresses polítiques va denunciar que les presons femenines de la Trinitat de Barcelona i d'Alcalá d'Henares de Madrid estaven regides per les Creuades Evangèliques de Crist Rei i van exposar algunes de les tortures patides per militants polítiques com Eva Forest i M. Luz Fernández, entre d'altres.⁸³

En les conclusions sobre legislació, després del debat pertinent, es va acordar unànimement la necessitat d'abolir totes les lleis que discriminaven les dones. En el camp del dret familiar es va reclamar el dret al divorci i que la pàtria potestat deixés de ser exclusiva de l'home. En el camp penal es va denunciar la doble moral burgesa i la negació d'un dret fonamental per les dones: el dret al propi cos. Finalment, es va considerar que el moviment de la dona i tots els partits polítics i organismes unitaris havien d'assumir la petició d'amnistia pels delictes de la dona.

Després de l'àmbit legislació es va tractar la realitat de la dona al món rural. Les treballadores de les comarques catalanes del Ripollès i Osona, a través de la comunicació: «Situació de la dona al món rural», exposaven la triple explotació de la pagesa: a casa, al camp i a les fàbriques locals, i denunciaven, a més a més, la situació de retard econòmic del camp català agreujat a partir dels anys cinquanta, que havia tingut com a principal conseqüència la despoblació i l'especulació de la propietat rural.⁸⁴ A aquesta realitat, també s'hi havia de sumar la falta de serveis sanitaris i la deficient organització escolar a les comarques de l'interior i al Pirineu català.

La sexualitat reprimida fou vista com una de les bases de la ideologia feixista; en paraules de l'Associació de Dones Universitàries: «Suposa una energia

82 NASH, Mary. «La construcción de una cultura», p. 293-294.

83 *El País*, 14 de setembre de 1976. Eva Forest i M. Luz Fernández havien estat empresonades el 1974 a la presó de Yserías de Madrid, acusades de col·laboració amb ETA en relació amb l'atemptat de la cafeteria Rolando (Madrid). Però, el judici mai se celebrà i foren alliberades durant l'amnistia del 1977. Durant la seva detenció, Eva Forest i M. Luz Fernández, van passar primer per la Direcció General de Seguretat i, després, se les va traslladar a la presó de Yserías, on Forest va restar incomunicada durant un mes i Fernández durant tres mesos i mig sense poder canviar-se de roba.

84 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

acumulada que pot arribar a transformar l'home i la dona en éssers altament manipulables, a base de consignes demagògiques. El mite de la maternitat, com a finalitat exclusiva de la dona, n'és una.»⁸⁵ D'altres grups, com el d'universitàries de València expressaven la necessitat de separar la sexualitat tant de la reproducció com d'una concepció reduccionista que tendia a considerar-la només un plaer físic, per restituir-li el seu caràcter de «comunicació humana íntegra i total».⁸⁶ El grup de planificació de l'Associació de Dones Universitàries va presentar dues comunicacions. En la primera, apostaven per la legalització de l'avortament i, en la segona, defensaven la planificació familiar com un dret de la dona i la separació entre sexualitat i reproducció.

L'últim dia de les Jornades, el 30 de maig del 1976, en la sessió del matí es va debatre el pensament feminista i les seves interpretacions. Les comunicacions presentades van anar a càrrec del Seminari Col·lectiu Feminista de Barcelona que reflexionava sobre el feminisme del segle XIX i, a continuació, l'escriptora Isabel-Clara Simó va fer una introducció a la problemàtica general de la dona. També M. Aurèlia Capmany va intervenir en el debat amb l'aportació: «Contra qui lluita la dona», en la qual l'escriptora reivindicava la importància d'una nova sexualitat que havia de modificar el comportament de la dona i, en conseqüència, la de l'home, i també anunciava la importància del lligam de la lluita feminista amb altres realitats explotades i marginades: «La dona no aconseguirà res sinó comprèn i accepta que la seva lluita no és una lluita a favor de la dona sinó a favor d'una persona oprimida, utilitzada, injustament tractada i precisament per això quan arribi a aquest convenciment farà causa comuna amb totes les reivindicacions justes de la terra, les laborals, les nacionals, les racials.»⁸⁷

Les aportacions de M. Aurèlia Capmany, vinculades al feminisme socialista, i la seva perspectiva nacionalista no van ser ben rebudes pel Seminari Col·lectiu Feminista, com recorda Teresa Pàmies: «[Maria Aurèlia Capmany] és fervorosament aplaudida quan diu que l'obra és l'única que té a les mans l'arma de la revolta, pel fet d'ésser part de la classe que, en alliberar-se, allibera totes les classes i capes opresses. S'estén sobre el problema nacional, concretament el nostre problema, que les feministes radicals ignoren o tergiversen. La Maria Aurèlia Capmany acaba la seua intervenció enmig de grans ovacions.

85 SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 328.

86 *Ibidem*, p. 350.

87 *Ibidem*, p. 476-477.

Dempeus, la salutem entusiasmaades. El Col·lectiu Feminista roman assegut i mans plegat. Les tesis que acabem d'aplaudir no són les seves.»⁸⁸

La intervenció de Capmany, associant l'opressió de la dona amb l'opressió del poble català, i la qüestió nacional catalana van ser motiu de queixa del Seminari Col·lectiu Feminista: «Quant al seu caràcter nacionalista, considerem qualsevol cultura nacional com a exclusiva de l'home d'aquella nació. La dona no hi ha tingut cap intervenció, el seu punt de vista femení mai no s'ha tingut en compte.»⁸⁹ La resposta de M. Aurèlia Capmany no es va fer esperar: «Les dones que contesten els valors anomenats propis del mascle es mouen en una absoluta contradicció, com les nostres companyes que es pensen que defensar el dret a la integritat nacional dels Països Catalans és fer el joc al mascle, i aquestes mateixes dones ens vénen a parlar en llengua espanyola que presenta una altra nació que per elles hauria de ser tan privativa del mascle com la nostra.»⁹⁰

Tot i l'oposició del Col·lectiu Feminista el caràcter catalanista de les Jornades era majoritari, la reivindicació nacional catalana com a teló de fons de les demandes feministes va estar present en moltes de les sessions. Una clara mostra fou la reivindicació del retorn dels drets que les ciutadanes catalanes havien perdut amb l'anorreament de la Segona República. Tot i això, en l'agenda final no es va incorporar un clar perfil catalanista, ni en el programa reivindicatiu ni en les propostes polítiques sorgides de les Jornades.⁹¹

La improvisació també va tenir un espai en les Jornades. El segon dia es va proclamar la república a la sala i es va despenjar una bandera republicana des d'una finestra de la Universitat.⁹² En un altre moment, quatre dones del grup teatral Les Nyakes es van enfilear a les cadires de la sala i van començar a increpar el públic amb versos de Mari Chordà.⁹³ Van ser aquestes mateixes dones les que van posar-se de genolls al centre del passadís del Paranimf i van fregar el terra per enarborar les dones de fer feines i manifestar la seva opinió sobre el treball domèstic; així ho rememora Empar Pineda: «Por primera vez en este país, casi 4.000 mujeres nos juntamos para hablar de lo divino y de lo humano. Se habló de lesbianismo, de sexualidad en general, de familia, del divorcio (que no existía), de las agresiones sexuales, de la violación, de la educación, del trabajo asalariado... se habló de todo. Se hicieron, como se

88 PÀMIES, Teresa. *Maig de les dones: crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laia, 1976, p. 156.

89 *Ibidem*, p. 30.

90 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

91 NASH, Mary. «La construcción de una cultura», p. 293.

92 BALLETBÓ, Anna. *Una mujer en la Transición*, p. 109.

93 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades Catalanes de la Dona. Preparació i comunicats de premsa.

dice ahora, *performances*: recuerdo a Mary Chordà fregando el pasillo del Aula Magna de la Universidad Central como forma de plantear el tema del trabajo domestico.»⁹⁴ Una altra intervenció que va sorprendre les assistents va ser la de Leonor Taboada, membre del Col·lectiu Pelvis de Mallorca, que va explicar de manera molt didàctica i entenedora el mètode de palpació dels pits per detectar el càncer de mama i també va ensenyar l'espèculum per a l'autoexploració de la vagina.⁹⁵

Al debat sobre l'educació, la sexualitat i la política s'hi va sumar el tractament de realitats poc analitzades fins al moment des d'una perspectiva de gènere. Un grup de dones relacionades amb el món de l'esport van denunciar com en el camp de l'esport es reproduïa la discriminació de la dona i els problemes econòmics dels equips femenins, fet que en ple segle XXI continua perpetuant-se i no s'ha resolt.

A més dels grups de dones de Catalunya, el País Valencià i Mallorca, van participar a les Jornades, amb la presentació de comunicacions i en la intervenció en els debats, grups de la resta de l'Estat.⁹⁶

En finalitzar les Jornades es va dur a terme una manifestació. Les mateixes assistents van sortir de la Universitat de Barcelona per dirigir-se cap a la Gran Via, Pelai i la Rambla de Catalunya, demanaven l'alliberament de la dona, anticonceptius gratuïts i la igualtat entre l'home i la dona. La policia va dispersar la manifestació.⁹⁷

2.4. Balanç de les Jornades Catalanes de la Dona

Les cròniques contemporànies a l'esdeveniment ressalten que les Jornades no van ser en cap moment una assemblea d'una elit intel·lectualitzada sinó que van intervenir-hi massivament dones obreres, treballadores de gairebé totes les branques, així com mestresses de casa de zones perifèriques de Barcelona i comarques, que demostraven que el feminisme ja no era privatiu de minories.⁹⁸ Els aspectes positius de les Jornades van ser la conscienciació de moltes dones i

94 PINEDA, Empar. «Las otras feminista», p. 249-272.

95 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 43.

96 Com l'Associació pro-Drets de la Dona de Mallorca, AUPEM de Madrid, el Secretariat d'Associacions de Navarra, la Coordinadora d'Associacions Legals de Dones de la Província de Sevilla, l'Associació Democràtica de la Dona de Sevilla, la Coordinadora d'Associacions de Dones de Castella-Lleó, l'Associació Democràtica de la Dona de la Província de Madrid, el Moviment Democràtic de Dones/Moviment d'Alliberament de la Dona de Madrid. A més, també hi va participar una delegació del Partit Socialista Portuguès.

97 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 132.

98 *Opción*, núm. 2 (gener de 1977). Tots els exemplars de la revista han estat consultats al Centro Documental de la Memoria Histórica en el fons del Centro de Formación e Investigación Feminista (CIFFE).

sectors diversos, la difusió de la ideologia feminista en l'opinió pública, el reconeixement dels partits polítics d'esquerra i centre i l'apropament de les dones professionals a les dones dels barris.

Moltes militants en partits polítics de l'esquerra i de l'esquerra radical van assistir a les Jornades perquè els seus partits els havien informat i animat a anar-hi, però no estaven gens convençudes de què podria succeir-hi, ja que algunes consideraven que el feminisme era una inquietud pròpia de les burgeses i no de les obreres com elles. Així, per exemple, Elvira Ruiz, militant de l'MC, explica com li va arribar la informació de la celebració de les Jornades: «Ens arriba a través del partit, es faran aquestes jornades, perquè suposo que tenien gent a la Universitat que és important que s'hi vagi. En principi vaig anar perquè jo no sabia que es feia, van dir que es farien i una vegada que em vaig trobar a les Jornades vaig dir oh! Això és el meu! Això és el que jo pensava. Jo crec que la gran sort és que l'MC tenia bastantes dones en els comitès de direcció, entre elles l'Empar Pineda, que tenien molt clar que el partit havia de prendre posició clarament sobre aquest tema.»⁹⁹

També algunes sindicalistes observaven amb recel el feminisme, com Núria Casals, que després fou responsable de la Secretaria de la Dona de la Confederació Obrera Nacional de Catalunya (CONC), que afirmava: «Jo em vaig acostar a les I Jornades del maig del 76 perquè m'havien encarregat, com a membre de la direcció de CCOO de Catalunya –llavors a la clandestinitat–, que fes una salutació a les Jornades en nom del Sindicat. No hi vaig anar gens entusiasmada. Més aviat hi anava amb recel. Em considerava una activista antifrancquista, una militant del moviment sindical i una convençuda que valia la pena dedicar totes les forces a «la revolució», i identificava el feminisme amb les dones burgeses, que oblidaven els problemes més importants que tenia la nostra societat.» Però quan Núria Casals va entrar al Paranimf la seva percepció va canviar totalment: «Va ser com trobar una nova perspectiva, sentir que m'apropava a la legitimitat de mirar el món amb ulls de dona. I tot això intuïa que em podia apropar a reconciliar-me amb mi mateixa, amb moltes inquietuds personals i comportaments, però al mateix temps també em permetia incorporar un nou enfocament sobre com continuar lluitant per canviar el món.»¹⁰⁰

Les dones que van participar en les Jornades n'han conservat un record nítid en la seva memòria, les va marcar en la seva consciència feminista, però

99 Entrevista a Elvira Ruiz García.

100 DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 15.

també les va transformar en la seva vida personal. Sion García, de Salt, recorda com: «Va ser un abans i un després a la vida de les dones que vam anar-hi. Un abans i un després. Nosaltres érem dones que teníem inquietuds i que d'alguna manera volíem canviar la nostra vida, vista des del nostre lloc o des del nostre nucli petit, però participar en allà en aquella cosa tan gran i veure dones de tot arreu i totes maneres. Entrar en el món de la sexualitat, reconèixer oficialment a les dones lesbianes, lesbianisme, el dret al propi cos, tot això va ser tan important, que ens va canviar la perspectiva a totes.»¹⁰¹ També Mercè Otero-Vidal reforça la idea d'impacte i d'aprenentatge que li van causar les Jornades: «Va ser impactant perquè l'èxit supera qualsevol tipus d'expectativa que poguessis tenir. Pel que es va tractar allí, dius has après coses, jo vaig aprendre moltíssim, moltíssim, moltíssim. Vull dir que per exemple hi havia la M. Aurèlia [Capmany], hi havia la Lidia [Falcón], que parlaven i parla perfectament bé, pots estar d'acord o no, però s'explica clar i net. Però després vull dir totes les altres dones, les dones més joves, les dones de sindicats i les mestresses, perquè clar la gran sorpresa va ser la capacitat d'organització de les mestresses de casa.»¹⁰²

Un altre testimoni és el de la militant de l'MC Empar Pineda que afirma: «Bueno aquello sí que fue impresionante. Éramos casi cuatro mil mujeres en el viejo edificio de la universidad vieja de Barcelona, con un momento político extraordinario, porque los medios de comunicación hacen de altavoz de todo lo que se está cocinando allí. Allí debatimos sobre lo divino y lo humano, de todo, de la familia, de lesbianismo, los anticonceptivos, la sexualidad, la situación laboral de las mujeres, de la enseñanza... O sea, cosas que en mi vida se me había ocurrido pensar en ellas. Fue de repente darme cuenta, ya así cabalmente, que efectivamente no es igual ser hombre a ser mujer en esta sociedad, da igual que seas la mujer más privilegiada del mundo, que no es igual.»¹⁰³

Encara que la presència dels homes en els debats mai no va ser nombrosa va provocar alguns enfrontaments quan van intentar parlar públicament, ja que el Secretariat havia deixat clar que hi assistirien només com a mers espectadors, sense veu.¹⁰⁴ Segons Anna Balletbó a les Jornades Catalanes hi varen ser especialment convidats els representants polítics dels partits que es presentarien a les primeres eleccions democràtiques l'any 1977. Les organitzacions de dones

101 Entrevista a Sion García Martínez.

102 Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

103 Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH). Col·lecció Seminario Fuentes Orales. Entrevista a Empar Pineda Erdozia. Entrevista realitzada per Pilar Folguera.

104 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades Catalanes de la Dona (maig de 1976).

van dialogar amb els líders polítics per fer-los arribar les demandes i propostes feministes i també per demanar-los que incorporessin dones en la confecció de les llistes electorals.¹⁰⁵ Tanmateix, en el manifest final de les Jornades era contundent la denúncia a la indiferència mostrada pels partits davant dels problemes específics femenins: «Les dones que participen a les I Jornades Catalanes de la Dona, tant les que militen en els partits polítics i organismes unitaris com les que no, denunciem la manca d'interès, per part d'aquestes organitzacions envers els problemes específics de la dona.»¹⁰⁶

Giuliana Di Febo subratlla que el debat produït en el si de les Jornades sobre la relació amb la política i sobre la futura configuració del moviment replantejava els temes sobre la doble militància, l'autonomia, la superació de la reivindicació emancipadora i la no-separació entre el que era polític i el que era personal.¹⁰⁷ Davant d'aquestes temàtiques –que travessaven les qüestions centrals del moviment feminista– es van afirmar tres tendències de pensament i acció, que ja s'havien visualitzat a les Jornades de Madrid de 1975. La que concebia la lluita de les dones com un moviment integrant i indissociable de la lluita política general. La segona, defensada per ANCHE, donava prioritat a l'autonomia de les lluites feministes, però acceptava la doble militància. I una tercera, més minoritària, representada pels col·lectius feministes, es basava en la definició de la dona com una classe oprimida i observava el feminisme com l'única alternativa política global; fou el conegut com a feminisme radical.

Tot i les anteriors discrepàncies, les assistents a les Jornades Catalanes van donar mostres d'un elevat esperit unitari elaborant un programa, que va ser aprovat unànimement i que va ser ovacionat amb aplaudiments durant més de cinc minuts. Eren deu les conclusions extretes després de quatre dies de debats, lectura de ponències, exposició de comunicacions, acords i també enfrontaments, obertura de pensament i germinació de consciències, converses sobre temes tabú com la sexualitat i establiment de llaços que fructificaren en la creació de nous grups feministes.

Les tres primeres reivindicacions del programa es referien al món laboral, es reclamava un lloc de treball digne per a les dones sense discriminació en la formació, l'ocupació i la remuneració; l'abolició de totes les desigualtats per raó de sexe, d'estat civil i de maternitat, i que a les treballadores de la llar se'ls

105 BALLETBÓ, Anna. «Trenta anys de feminisme: les dones socialistes», a DDAA. *Feminisme i socialisme, una síntesi necessària*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1996, p. 75-81.

106 SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 500.

107 FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento de Mujeres en España 1936-1939*. Barcelona: Icaria, 1979, p. 207.

reconeguessin els drets laborals, sindicals i la incorporació en la cotització de la Seguretat Social. La quarta reivindicació era sobre el treball considerat pròpiament femení, el plantejament entroncava plenament amb un ideari revolucionari més enllà del propi marxisme, de canvi total de les estructures socials i econòmiques. Apostaven per la socialització del treball domèstic (la cura dels fills, de la gent gran i dels malalts) a través de serveis col·lectius finançats amb l'erari públic. Fins i tot, plantejaven la idea de la construcció de blocs de pisos on hi hagués espais destinats a la cura dels infants, on poguessin estar-se les criatures fins que els pares arribessin de treballar.

En el terreny de l'ensenyament, s'advocava per un ensenyament obligatori, públic i laic, gratuït i antiautoritari i no discriminatori contra les nenes. Els centres havien d'incloure la implantació efectiva de la coeducació, la revisió dels textos escolars, el dret a la igualtat en l'oci, i la supressió de la desigualtat en l'esport, l'art i la cultura. Lligada a aquesta petició demanaven la desaparició del Servei Social.

La setena reivindicació exigia l'amnistia per tots els delictes que constituïen una discriminació per a la dona. En aquesta mateixa línia es manifestava la vuitena reclamació, que requeria l'abolició de totes les lleis que la discriminaven. A continuació, es demanava la revisió de la cèl·lula familiar franquista i la incorporació de drets democràtics com el divorci, que la pàtria potestat no fos exclusiva del pare, el reconeixement dels drets de les mares solteres i la igualtat de tots els fills i filles, legítims i il·legítims, i l'abolició dels delictes d'adulteri i amistançament.

La desena i última reivindicació era la més trencadora amb la moral social de l'època, ja que s'hi reclamava la lliure disposició del propi cos a través de l'educació sexual, del subministrament d'anticonceptius a homes i dones a càrrec de la Seguretat Social, la legalització de l'avortament i la seva inclusió en la sanitat pública i l'abolició de la Llei de perillositat i rehabilitació social.

Aquestes eren les principals reivindicacions, però el moviment feminista català també va denunciar la família patriarcal i autoritària, la doble moral burgesa, el mite de la virginitat, el mite de la maternitat com a essència de la condició femenina, la cosificació de la dona a través dels mitjans de comunicació i l'alienació de les dones a través de la societat de consum. A més a més, criticaven la marginació que patien les dones en el món rural i la discriminació femenina a les presons, i exigien la desaparició de les confessions religioses dels centres penitenciaris, en concret de les Creuades de la presó de la Trinitat de Barcelona.

Finalment, presentaven un clar al·legat perquè les organitzacions polítiques no utilitzessin de manera tàctica i oportunista els problemes específics femenins, pels quals fins al moment de la celebració de les Jornades no havien mostrat el més mínim interès.

El document final de les Jornades Catalanes no va ser votat per l'UMOCF, les seves integrants van abandonar la sala després de presentar una resolució alternativa en la qual rebutjaven les conclusions sobre la família i la sexualitat i denunciaven el «sesgo materialista de muchas intervenciones y el ataque radical a la Iglesia». ¹⁰⁸ L'UMOCF va publicar un comunicat a propòsit del seu desacord amb les Jornades: «salvando la mayor parte de las ponencias y bastantes comunicados, especialmente que hacen referencia a la mujer y la educación, la mujer y la familia y la mujer y la sexualidad, están basadas solo en la superficialidad, el placer, el egoísmo y la materialidad de los hechos sin tener en cuenta lo que es esencia en la persona (mujer y hombre), o sea, el Amor, la entrega al otro, toda la riqueza espiritual que la hace más persona». ¹⁰⁹

La preparació i publicació de les ponències, comunicacions i conclusions de les Jornades va anar a càrrec de les periodistes Anna Balletbó i Amparo Moreno. Van ser editades l'any 1977 per l'Editorial Alternativas. La presentació del llibre *Jornades Catalanes de la Dona*, amb disseny de la portada de Núria Pompeia, va tenir lloc al mateix Paraninfo de la Universitat de Barcelona. El llibre també va ser presentat per les dones del Secretariat Organitzador en diferents indrets del territori català, fet que va provocar una extensió del debat a l'entorn de l'alliberament de la dona i va possibilitar que dones de tot Catalunya que no van assistir a les Jornades tinguessin l'oportunitat d'escoltar algunes de les veus representatives del feminisme català. ¹¹⁰

Les reivindicacions i denúncies sorgides de les Jornades Catalanes de la Dona van marcar el pensament i l'acció del moviment feminista català al llarg de les dècades dels anys setanta i vuitanta.

108 Ibidem, p. 209.

109 MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha*, p. 137.

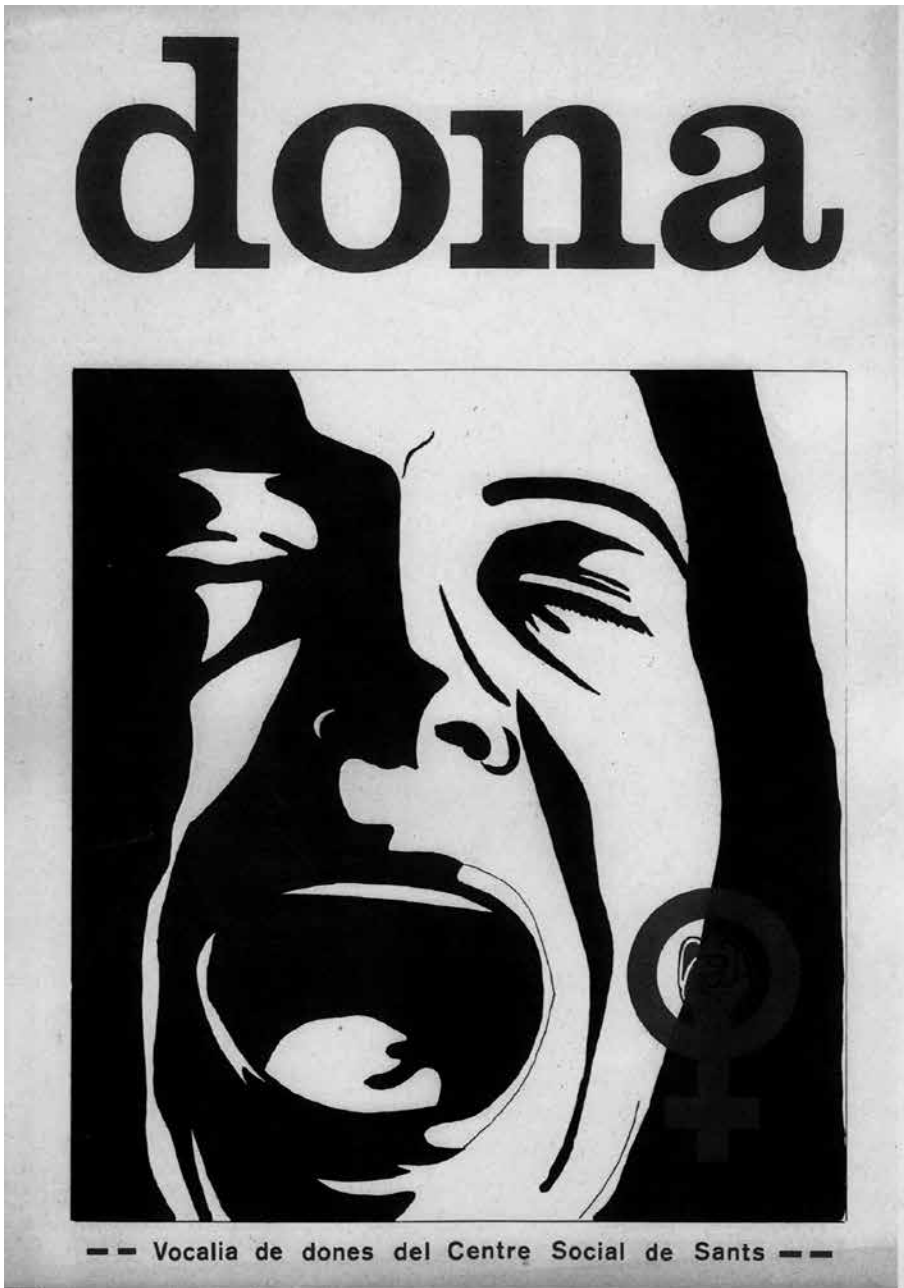
110 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. *Jornades Catalanes de la Dona* (maig de 1976). Presentació i debat del llibre de les Jornades Catalanes de la Dona.

3. L'ORGANITZACIÓ DEL MOVIMENT FEMINISTA

«Mai no hem après tant en tan poc temps» és el títol d'un article de l'escriptora i feminista Victòria Sau.¹¹¹ Aquestes paraules condensen la intensitat i l'energia que es va despendre de les I Jornades Catalanes de la Dona i que va guiar el moviment feminista català durant els anys de la Transició. La clau de l'èxit fou que les Jornades Catalanes van fer visible el moviment feminista com un subjecte inesperat de la transició política, a causa de la gran quantitat de dones que hi van participar i per l'impacte que aquest fet va provocar en l'opinió pública catalana. El jove moviment feminista va prendre consciència de la seva potència i de la necessitat de posar-se d'acord per lluitar col·lectivament per assolir uns objectius que impliquessin a totes les dones, encara que provinguessin de diferents militàncies ideològiques i classes socials.

Les Jornades van representar una de les etapes més significatives de maduració política i d'elaboració teòrica. El pluralisme polític de les militants va provocar que el feminisme català no presentés des dels seus inicis una estratègia unificada, clara i precisa d'actuació. Tanmateix, va ser aquesta mateixa característica la que va fer aflorar diversos corrents de pensament i va permetre explorar diferents formes d'acció que van donar com a resultat el desenvolupament de tàctiques i estratègies diverses. Segons Larumbe, la pròpia naturalesa de la lluita i els objectius que pretenien aconseguir van convertir les organitzacions feministes en un poderós moviment social, però també polític i cultural, en el qual es van barrejar les formes d'organització i de lluita dels moviments

111 Sau, Victòria. «Mai no hem après tant en tan poc temps», a *LA*, núm. 2 (primavera de 1997), p. 26-28.

Cartell de la Vokalía de dones del Centre Social de Sants (aprox. 1977)

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons Mariona Petit Vilà.

socials clàssics amb altres de noves, algunes en consonància amb els nous moviments socials de la Transició.¹¹²

L'elaboració d'un cos teòric que alimentés la pràctica feminista va estar lligada des del principi a la necessitat de legitimació del propi moviment, i a l'afirmació de les dones com a subjecte polític. Era necessària una reflexió teòrica que expliqués globalment l'opressió i la subordinació femenina. Els diferents corrents ideològics que sorgiren en el si del feminisme –radical, socialista i independent– es definiren a partir d'aquesta opressió, la delimitació dels enemics i la construcció de la societat del futur.

Les denominacions dels corrents durant els anys setanta del segle xx presentaven en si mateixos una barreja d'interpretacions diferents encara que clarament delimitades.¹¹³ Es pot afirmar que, en les I Jornades Catalanes de la Dona, ja s'hi troben els diversos corrents de pensament del moviment feminista: tant les feministes radicals, seguidores d'autores com Shulamith Firestone i Christine Delphy; com les socialistes o marxistes, que estaven representades pels nuclis de dones lligats als partits polítics d'esquerra i extrema esquerra, com el Partit Socialista Català (PSC), el PSUC, el PTE, l'MC i la LCR. Més endavant, ja a finals dels anys setanta, sorgirà el denominat feminisme de la diferència, representat pels grups anomenats independents.

Les Jornades van suposar un punt d'intercanvi d'opinions i experiències i van donar lloc a una plataforma reivindicativa. Del Paranimf de la Universitat de Barcelona, en van sorgir les principals línies de pensament i les directrius que van marcar l'acció del moviment feminista català. El pensament plural que caracteritzà el feminisme de la Transició, i que va emergir clarament a partir de les Jornades Catalanes de la Dona, es va manifestar a través de la proliferació de grups i associacions que es van consolidar a partir del maig del 1976.

Durant els mesos que van precedir les Jornades es van perfilar dues agrupacions feministes principals a la ciutat de Barcelona: la Coordinadora Feminista de Barcelona –que en un primer moment es va anomenar Coordinadora de Grups Feministes, Vocalies de Dones i Dones Treballadores– i l'Associació Catalana de la Dona (ACD), que va sorgir per iniciativa del Partit del Treball.¹¹⁴

Després de les Jornades, algunes de les organitzacions feministes existents van fer balanç, van avaluar la seva actuació i van intentar marcar unes línies

112 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002, p. 105.

113 MONTERO, Justa. «Una trayectoria singular», a *Mientras tanto 91-92. 25 años de movimientos sociales*. Barcelona: Icaria, 2004.

114 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 147-149.

estratègiques d'actuació. Així, per exemple, ANCHE va llançar una proposta de coordinació unitària del moviment a través de la unió dels grups que havien participat en les Jornades, encara que representessin diferents corrents ideològics. La base de la plataforma seria l'autonomia, i el caràcter democràtic i unitari. La coordinadora no hauria de ser executiva ni vinculant, però sí que hauria de correspondre a la representativitat dels grups que haurien de sotmetre a un debat previ qualsevol tipus de decisió.¹¹⁵ Aquesta proposta es va convertir en la Coordinadora Feminista de Barcelona.

3.1. La Coordinadora Feminista de Barcelona

Cap a finals de l'any 1976, recollint l'esperit unitari de les Jornades Catalanes de la Dona, el Col·lectiu Feminista de Barcelona, LAMAR, l'Associació de Dones Divorciades, ANCHE, el grup de Planning Família, grups de les diferents facultats universitàries, Dones de Banca, Dones de CCOO, el Col·lectiu Self-help, Dones de l'ICESB (Institut Catòlic d'Estudis Socials de Barcelona), Mujeres Libres, la Unió Popular de Dones, la Coordinadora de Dones de Cornellà de Llobregat, l'Associació de Dones del Masnou, de Sant Joan Despí i d'Esplugues de Llobregat, a més de l'Associació de Dones de Tarragona, i de les vocalies de dones dels barris del Barcelonès,¹¹⁶ van formar la Coordinadora Feminista de Barcelona. «Tots aquests grups es troben setmanalment en una Coordinadora per tal d'arribar a constituir, tot ajuntant experiències i esforços, un Moviment d'Alliberament de la Dona unitari, autònom dels partits polítics i democràtic, tal com es va quedar a les Jornades Catalanes de la Dona.»¹¹⁷

La Coordinadora funcionava com un nucli de debat i un instrument per plantejar accions unitàries, com una plataforma d'intercanvi entre els diferents grups, associacions i dones que, sense estar vinculades a cap partit, estaven connectades amb el moviment feminista català, sobretot, de Barcelona i les seves comarques. La Coordinadora es definia com una estructura independent i autònoma dels partits polítics i dels homes, amb caràcter unitari. A la resta de Catalunya també es van organitzar coordinadores que agrupaven associacions

115 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Balanç de la intervenció i del debat a ANCHE (juliol de 1976).

116 Vocalies de dones de les associacions de veïns de Barcelona: Horta, Gràcia, Sants, Casc Antic, Clot-Camp de l'Arpa, Sagrada Família, Sant Gervasi, les Corts, Esquerra de l'Eixample, Verdum, Districte V, Sant Adrià, Sant Andreu, Sant Martí de Provençals, Turó de la Peira, el Carmel, Barri Gòtic, Montbau, Nou Barris, Poble Sec, Sagrera, Sarrià, Vall d'Hebron, Besòs, Guinardó, Bon Pastor, la Mina, Maresme i la Pau; de l'Hospitalet de Llobregat: Collblanc-Torassa, Can Serra, la Florida, Centre Cultural Rumbo, Bellvitge, Pubilla Casas, i també vocalies de Santa Coloma de Gramenet.

117 Ajuntament de Barcelona. Centre d'Informació i Recursos de Dones (CIRD). Fons personal de Mariona Petit Vilà. Informació.

de dones a nivell comarcal com al Vallès Occidental i al Baix Llobregat o municipal com a Terrassa i també d'àmbit provincial com la Coordinadora de Dones de les Terres de Lleida.

Entre finals del 1976 i principis del 1977 es va generar un important debat a l'interior de la Coordinadora Feminista de Barcelona. Els grups van fer propostes de reestructuració i funcionament. ANCHE manifestava que les organitzacions s'havien de mantenir independents i autònomes dels partits polítics. Que l'objectiu central era l'alliberament de la dona i que hi podrien intervenir tots els grups, sense distinció entre feministes i grups de base o vocalies. La Coordinadora no tenia la facultat de prendre decisions per si mateixa sinó que corresponia a les organitzacions prendre els acords corresponents. ANCHE apostava per la creació de comissions tècniques per facilitar el treball unitari de la Coordinadora, comissions encarregades de finances, dels comunicats de premsa, del butlletí i de les publicacions, de l'arxiu i la biblioteca, d'enllaç amb altres coordinadores i grups feministes de caràcter estatal i internacional, així com comissions d'informació mèdica i jurídica.¹¹⁸

Un altre dels grups actius en la Coordinadora i que aportava la seva proposta d'orientació ideològica i tàctica era el Col·lectiu Feminista. Els seus principis bàsics no divergien dels esmentats per ANCHE. Concebien la Coordinadora com a independent i autònoma dels homes i dels partits polítics; no vinculant, ja que cada grup havia de mantenir la seva autonomia, i democràtica, perquè a cada organització o vocalia li corresponia un vot. La Coordinadora havia de tenir un caràcter tècnic i informatiu i s'havia d'encarregar de funcions executives. El que sí que canviava substancialment era que el Col·lectiu Feminista no concebia la participació de grups que no es consideressin feministes. Com es pot observar el funcionament de la Coordinadora era clar en els seus objectius i punts bàsics, però després els diversos grups hi feien les seves aportacions i matisacions en funció del corrent de pensament on s'emmarquessin.¹¹⁹

LAMAR també va presentar la seva declaració sobre el funcionament de la Coordinadora. Entenia la plataforma feminista com una unió de totes les dones per lluitar contra l'explotació a la qual les sotmetia el sistema patriarcal. S'havien d'elaborar polítiques pròpies i no reproduir la lluita amb esquemes masculins, s'havien de trencar aquests patrons, criticar amb ulls propis i

118 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Propuesta de reestructuración y funcionamiento de la Coordinadora de Mujeres de ANCHE (14 de gener de 1977).

119 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Propuesta presentada por el Colectivo Feminista de Barcelona (novembre de 1976).

paraules pròpies les formes, les organitzacions i els actes que portessin implícits la ideologia masculina i fal·locràtica. Reivindicaven que les dones havien de ser autònomes, que totes estaven capacitades per desenvolupar un potencial creatiu que fins aleshores havia estat castrat per la cultura masculina imperant.

El mes de gener del 1977 es va celebrar la primera assemblea general de la Coordinadora amb assistència de quatre-centes dones al Palau de Congressos de Montjuïc amb la finalitat de reorganitzar-se i consensuar una línia d'actuació.¹²⁰ Entre els grups hi havia el Col·lectiu Feminista de Barcelona, LAMAR, ANCHE, diverses vocalies de dones i militants en organitzacions polítiques. En un primer moment es va intentar aconseguir una plataforma reivindicativa comuna i un programa mínim d'objectius, però, finalment, no es va arribar a cap acord definitiu i els diversos grups només van coincidir en tres punts. El primer era la declaració d'una autonomia total respecte als partits polítics i a les organitzacions masculistes, el segon punt era l'exclusió dels homes de la Coordinadora i, per últim, obrir un local social al carrer de Morabos número 24 de Barcelona.¹²¹

Abans del local al carrer de Morabos, i com exposa Mireia Bofill, la Coordinadora Feminista no disposava d'un espai propi: «Primer ens reuníem, durant un temps, en una parròquia que hi ha al costat de la sala Villarroel, al carrer Villarroel.» El local del carrer de Morabos va ser la primera seu oficial de la Coordinadora Feminista; més tard, durant uns mesos del 1977, va instal·lar-se en un espai del carrer de Junqueras i, finalment, ja el maig del 1978, va situar-se en un pis al carrer Casp, compartit amb el grup de Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció (DAIA): «Les DAIA van agafar un local, van llogar un pis al carrer Casp. Era Casp-Girona, em sembla. Van tenir un local, les de DAIA per poder fer l'atenció van llogar un local al carrer Casp i la Coordinadora aleshores també es va reunir allí. Aleshores va tenir un local fix. Va haver-hi un temps en itinerància i després vam tenir un local.»¹²² Al pis de Casp les dones podien adreçar-s'hi per establir contacte amb altres dones, per conèixer les activitats dels diferents grups, per compartir experiències i per planejar les accions unitàries de les campanyes feministes.

A mitjan 1978 la Coordinadora Feminista estava formada per cinquanta-sis grups, la majoria vocalies de dones de la comarca del Barcelonès, grups universitaris, el grup de dones de CCOO, el Col·lectiu de Lesbianes, l'Agrupació

120 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 148.

121 *Opción*, núm. 7 (juny de 1977), p. 17.

122 Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

de Mares Solteres, el grup de Dones Llatinoamericanes, l'Organització Feminista Revolucionària (OFR), la Unió per a l'Alliberament de la Dona i DAIA. Com es pot observar ja s'havien produït canvis en la composició dels grups que formaven la plataforma feminista: havien desaparegut del mapa organitzacions com ANCHE i LAMAR i n'havien aparegut d'altres com l'OFR. També havia emergit la qüestió de l'homosexualitat en el si del moviment, i el Col·lectiu de Lesbianes s'havia integrat a la Coordinadora, apostant per la visibilitat de les lesbianes i la seva implicació en la lluita feminista.

La Coordinadora funcionava mitjançant una reunió quinzenal a la qual assistien dues representants de cada grup. Aquesta reunió servia per informar del treball realitzat per cada grup o vocalia i per coordinar-se per afrontar les diverses campanyes. Abans d'iniciar una campanya es convocava una assemblea general a la qual poguessin assistir totes les dones per debatre els supòsits mínims d'acord i buscar un eslògan conjunt. En els primers anys de la Transició la Coordinadora Feminista va centrar les seves campanyes en l'amnistia per a les dones, el 8 de març i la Constitució. El finançament de la Coordinadora provenia de festivals i activitats; de la venda de material com xapes, fullets, insígnies, revistes, i de la cotització mensual dels grups i de les dones a títol individual. Les despeses mensuals eren el manteniment del local, una secretària i, sobretot, les derivades de la impressió de tot el material de difusió de les campanyes i de la convocatòria a les manifestacions.

Encara que la Coordinadora no mantenia una estructura jerarquitzada i estable, sí que va ser un organisme que va servir de punt d'aglutinació del moviment feminista català. A través de la relació amb els grups feministes de la resta del Principat, estenia les campanyes i les reivindicacions del moment. Les dones entrevistades de Girona, Lleida, Tarragona o Santa Coloma de Gramenet confirmen l'assistència d'algunes dones de les seves agrupacions a les reunions de la Coordinadora a Barcelona. Així ho relata Pilar Sánchez, del Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda: «Amb el moviment feminista, jo era l'encarregada d'anar a les assemblees els dissabtes un cop al mes, a la Coordinadora Feminista de Barcelona. Jo anava amb les propostes de les dones de Santa Perpètua, anava també gent de Sabadell, de tot el Vallès, allà agafàvem apunts i ho traslladàvem a les nostres reunions dels pobles.»¹²³

«El que en una primera època es pot dir que encara que semblava que anar a la Coordinadora era perdre el temps, la Coordinadora feia l'important paper

123 Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

d'aglutinar els grups per al desenvolupament de les campanyes i transmetre la informació de les reivindicacions que es portaven a terme.»¹²⁴ El mèrit de la Coordinadora Feminista fou que va fer-se un nom en la vida política catalana, els partits polítics i els sindicats li reconeixien la legitimitat de ser la portaveu del moviment feminista i donaven suport a les seves accions. Així mateix, la Coordinadora donava suport a iniciatives polítiques de l'esquerra o a les accions del moviment homosexual, de manera que s'adheria a les mobilitzacions del Front d'Alliberament Gai de Catalunya (FAGC).

En la Coordinadora Feminista, també hi tenien lloc grups de dones amb caràcter sectorial, com l'Agrupació de Mares Solteres, que es proposava com a objectius immediats l'abolició del llibre de família, la desaparició dels termes natural i il·legítim de les lleis civils, la igualtat de drets per als fills i les filles, tant dins com fora del matrimoni, i el dret a la investigació de la paternitat a tot l'Estat espanyol. Respecte als drets de les mares solteres reclamaven el dret a un treball sense discriminació i facilitats per accedir a un habitatge social i se sumaven a les reivindicacions del moviment feminista en la legalització dels anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social, llars d'infants gratuïtes i ensenyament de la sexualitat des de primària.¹²⁵

A partir del 1979 es produeixen canvis substancials en el si del moviment feminista, s'agreuja la divisió interna entre el feminisme independent i les feministes de doble militància, com relata Mireia Bofill: «L'any 1979, és quan hi ha les Jornades de Granada i el moviment feminista, aquí a Catalunya, almenys, s'escindeix entre les independents i les doble militants. I llavors les independents surten de la Coordinadora. I DAIA també va sortir de la Coordinadora i la revista també va sortir. És a dir el grup de Dones en Lluita va sortir de la Coordinadora i va fer-se com a grup autònom.»¹²⁶

Des de la seva creació el 1976 fins a principis dels anys vuitanta la Coordinadora va sofrir canvis i les mateixes dinàmiques del moviment feminista van marcar la trajectòria de la plataforma. La Coordinadora també va viure diferents moments en relació amb l'evolució del procés polític de la Transició. A mesura que els partits anomenats els grans, a Catalunya, el PSC i el PSUC, es van legalitzar i van passar a tenir una organització pròpia de dones, van anar cedint terreny a les organitzacions extraparlamentàries en els moviments

124 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grupo de Estudios de la Mujer. Resumen de la discusión (7 de febrer de 1979).

125 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Butlletí de la Vocalia de Dones del Centre Social de Sants (aprox. 1977).

126 Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

socials. Així, dones militants en l'MC i en la LCR van trobar en la Coordinadora un espai en el qual poder desenvolupar i estendre els seus debats sobre la necessitat de combinar la revolució socialista amb la feminista per construir una nova societat. Aquests debats van xocar amb el posicionament de les feministes radicals que només veien possible una única militància en el front de l'alliberament de la dona i observaven com una ingerència partidista l'actitud de les militants de l'extrema esquerra en les associacions feministes.

Així doncs, l'any 1979 marca un abans i un després en la història de la Coordinadora. El butlletí *Dones en Lluita*, que era una iniciativa que havia sorgit en el si de la Coordinadora, va fer el seu propi procés i les dones que la formaven van decidir organitzar-se com una associació independent de la Coordinadora i centrar-se a elaborar la revista. Algunes vocalies de dones dels barris havien desaparegut i d'altres havien evolucionat els seus plantejaments més en l'ordre de la reivindicació del dret al propi cos i, assessorades per DAIA, s'havien convertit en espais d'atenció i informació sexual, passant de vocalia a casal de la dona.

3. 2. L'Associació Catalana de la Dona

L'Associació Catalana de la Dona va sorgir com una de les alternatives organitzatives després de les Jornades Catalanes. En realitat, l'ACD va estar impulsada pel Partit del Treball d'Espanya. El PTE, que pretenia un canvi en tota la societat, va obrir un front de treball centrat en el feminisme, en què els principals objectius eren assolir la plena igualtat jurídica i social de la dona respecte de l'home, el dret al divorci, la planificació familiar i l'avortament, des d'una posició de feminisme reformista, pluralista en la ideologia i obert a la col·laboració amb la resta de partits.

La primera presidenta de l'ACD va ser la periodista Anna Mercadé. Ella mateixa va concloure, després de la gran trobada de dones del maig del 1976, que les Jornades responien a la ineludible necessitat del feminisme de comptar amb una estratègia clara per aconseguir l'alliberament de la dona i que era necessari comptar amb una tàctica per acostar la societat cap al feminisme.¹²⁷ Mercadé també ressaltava la creació de l'ACD com una alternativa concreta d'organització del moviment feminista: «Fuimos muchas las feministas que tras la celebración de las Jornadas, vimos la necesidad de llevar a la práctica la

127 MERCADÉ, Anna. *El despertar del feminismo en España*. Barcelona: Graficas Ellacuría, 1976, p. 142.

formación de una verdadero movimiento unitario de la mujer, tomando como punto de partida la esencia de las Conclusiones de las Jornadas.»¹²⁸ Anna Mercadé explica que, partint d'un procés unitari i autènticament democràtic, en la Comissió Promotora de l'ACD, hi participaven dones de diversos signes, amb una ideologia pluripartidista i representativa de la varietat de forces polítiques existents en aquell moment a Catalunya. L'Associació Catalana de la Dona també havia acordat adherir-se a la Diada Nacional i als quatre punts de l'Assemblea de Catalunya amb la voluntat d'ingressar-hi. La seu social de l'entitat a Barcelona era al carrer de Roger de Llúria.¹²⁹ Més tard, ja el 1978 es va traslladar a un pis del carrer de Pelai.¹³⁰

L'ACD va tenir una notable visibilitat pública durant la Transició i va liderar campanyes feministes que van tenir un gran impacte en la societat catalana, com la campanya de suport a M. Ángeles Muñoz i la reivindicació de despenalització de l'adulteri.¹³¹ En una reunió celebrada el 9 de setembre del 1976 van acordar iniciar una campanya contra l'article 416 del Codi Penal, que penalitzava la informació sobre els anticonceptius i el seu ús. En aquesta reunió també van manifestar que es podien fer socis adherits tots aquells homes que ho volguessin i que estiguessin d'acord amb la lluita per a l'emancipació de les dones. Aquest punt de l'acceptació de presència masculina en el si de l'Associació l'allunyava enormement dels postulats ideològics de la Coordinadora Feminista que concebia la lluita per l'alliberament de la dona com a autònoma dels partits polítics.

A la resta de l'Estat espanyol, el PTE va impulsar la creació de nuclis de dones sota la denominació d'Associació Democràtica de la Dona (ADM), que va tenir principalment bona acollida i va prendre rellevància a Euskadi, les Canàries, Castellà i Lleó, Andalusia, Santander i Madrid. Aquestes organitzacions van acabar constituint la Federació d'Organitzacions Feministes (FOF) de l'Estat espanyol el gener del 1977. Les associacions federades van elaborar un programa de mínims que responia a les reivindicacions més sentides per les feministes i aspiraven a que els partits democràtics l'incorporessin en els seus programes electorals i van emprendre una important campanya pel dret al divorci amb mítings i mobilitzacions arreu del territori.¹³² A Catalunya,

128 *Ibidem*, p. 160.

129 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Associació Catalana de la Dona. Acta de 9 de setembre de 1976.

130 *Endavant! Butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona*, núm.1 (juliol-agost de 1978).

131 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 147.

132 *Opción*, núm. 7 (juny de 1977), p. 16.

l'ACD va crear delegacions a Lleida, Tarragona, Prats de Lluçanès, Igualada, l'Hospitalet de Llobregat, Badalona i Santa Coloma de Gramenet.¹³³ A algunes d'aquestes delegacions, s'hi prestarà més atenció en estudiar el sorgiment de grups feministes arreu del territori català.

Abans de la creació de l'ACD, el PTE ja s'ha havia plantejat l'actuació política en el front de la dona a través del col·lectiu de mestresses de casa, principalment les dones que vivien en els barris obrers. I per això, va impulsar la creació de les Associacions de Mestresses de Casa, aprofitant el marc legal que s'havia obert en base a la llei d'associacions de 1964. L'objectiu era facilitar a les dones el procés d'integració en les lluites concretes i implicar-les en el moviment veïnal i democràtic perquè prenguessin consciència de la importància de la seva participació en la lluita per als drets democràtics. De fet, les associacions de mestresses de casa van tenir un paper destacat en l'organització de boicots, jornades contra la carestia de vida, contra la pujada del preu del pa o de les tarifes elèctriques.

Davant de les eleccions generals al Congrés dels Diputats del 1977, l'ACD va formar part de la coalició Esquerra de Catalunya (Esquerra Republicana de Catalunya, Partit del Treball d'Espanya i Estat Català). La resta de grups feministes catalans van rebre amb hostilitat la vinculació de l'ACD amb els partits polítics d'esquerres, però la seva presidenta, Anna Mercadé, ho argumentava amb aquestes paraules: «Amb l'ACD ens vàrem convertir en les líders de les reivindicacions femenines. Recordo que vàrem muntar un autocar i vàrem anar a veure en Tarradellas. Li vàrem demanar que donés suport a la llei del divorci i a la de l'avortament. S'hi va comprometre i el varen criticar molt. Vàrem entrar a Esquerra de Catalunya perquè vàrem veure que la manera de «controlar» el procés era estar al govern, perquè llavors tothom creia que guanyaríem.»¹³⁴ Com es pot observar, les tensions i les discrepàncies davant de la participació política de les feministes en els partits polítics van ser perceptibles des del mateix inici del procés democratitzador. Com ha analitzat Mary Nash, el desenvolupament del moviment feminista no va significar una postura única favorable a la integració ciutadana de les dones en el món de la política.¹³⁵

Les tensions que generava la participació de l'Associació en una agrupació política en les eleccions legislatives no només es van manifestar entre les altres organitzacions feministes sinó que van comportar dissensions entre les

133 Nasy, MARY. *Dones en Transició*, p. 147.

134 MASÓ, Elena. *Les dones d'esquerra. 1939-1979. Memòria i testimonis*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2011, p. 119.

135 NASH, Mary. «La construcció de una cultura», p. 294.

mateixes militants de l'ACD i va provocar una crisi interna en l'agrupació. En l'ACD, s'hi havien integrat dones militants del PTE i dones independents, així com dones provinents del grup de Dones Cristianes pel Socialisme, i també militants comunistes i socialistes.¹³⁶ Algunes d'aquestes dones van formar part de la llista d'Esquerra de Catalunya, altres van rebutjar la seva participació i van abandonar la formació publicant un comunicat en el qual protestaven pel control i pel direccionisme exercit pel PTE sobre l'ACD¹³⁷ La crisi interna va ser molt visible en la delegació de Lleida, de la qual un grup de militants va escindir-se i va crear una nova organització feminista: el Grup de Dones de Lleida, desvinculada i independent dels partits polítics.

També fou motiu de debat intern si l'ACD havia de continuar organitzada en la Federació d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol, on va entrar a instàncies de l'opinió de les militants del PTE, però Anna Mercadé s'inclinava per mantenir vincles amb els grups feministes catalans i no amb els nuclis de l'ADM de la resta de l'Estat.¹³⁸

El 4 de desembre del 1976 es va celebrar al Palau Blaugrana un míting convocat i organitzat per l'Associació Catalana de la Dona i qualificat per la premsa com el primer míting feminista en els últims quaranta anys. A l'acte van assistir-hi unes cinc mil persones, en la seva majoria dones. Al Palau hi van onejar senyeres i moltes pancartes amb eslògans feministes firmats per l'entitat organitzadora. Una gran senyera amb la inscripció: «Igualtat-Llibertat Associació Catalana de la Dona» i una llarga taula amb les oradores i altres representants de l'organització va presidir l'acte. S'ha de deixar constància que, al Palau Blaugrana, també hi van anar representants de la Coordinadora Feminista de Barcelona que no estaven d'acord amb l'ACD i que, en algun moment, van cridar: «Revolució feminista», interrompent les oradores. A última hora, la Coordinadora Feminista va entregar un escrit a les organitzadores del míting que no va arribar a llegir-se i que exposava: «Además de la Asociación Catalana de la Dona existen otros grupos de mujeres que trabajan por la libertad de la mujer.»¹³⁹

S'observa clarament la confrontació que hi havia entre les dues principals organitzacions feministes de Catalunya. La rivalitat manifesta entre els dos nuclis és recordada per moltes activistes, com Judith Ibañez, militant socialista:

136 CAMPOY, Marta. «El PTE en la Transición. La ilusión por la ruptura (1975-1977)», a MARTÍN RAMOS, José Luis (coord.). *Pan, trabajo y libertad. Historia del Partido del Trabajo de España*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 159-261..

137 *El País*, 29 de juliol de 1977 i *Opción*, núm. 3 (febrer de 1977), p. 15.

138 Ídem.

139 NASH, Mary. «El moviment feminista», p. 355-369.

«Sí, a vegades s'ajuntaven, però pensa que a l'ACD tenia les consignes d'un partit i les altres no. Jo quan anava a la Coordinadora Feminista, que hi anava pel PSC, jo allà donava la meua opinió personal i no la del partit.»¹⁴⁰ Però tot i la confrontació ideològica entre les dues entitats també hi va haver espais per a la col·laboració, sobretot arran del cas de M. Ángeles Muñoz i per la celebració d'actes del 8 de març.

La crisi interna de l'ACD arran de les primeres eleccions legislatives va provocar el seu debilitament activista i la sortida de militants del seu interior, els nuclis de l'ACD a les ciutats de Lleida, Tarragona o Sabadell van perdre vitalitat i van anar apaivagant-se progressivament, fins a arribar a desaparèixer de la vida política arribats el final de la dècada dels setanta. El nucli de l'Associació Catalana de la Dona de Barcelona sí que va continuar actiu durant els primers anys vuitanta. El 1979 s'havia produït un canvi en la direcció de l'entitat, i Núria Solé Fournier havia substituït a Anna Mercadé. Sabem que el 1980 l'ACD oferia a la seva seu de Barcelona bàsicament serveis de planificació familiar i assessorament jurídic.¹⁴¹ L'ACD va participar en les II Jornades Catalanes de la Dona el 1982 i també en les III Jornades Estatals Feministes que van tenir lloc també a Barcelona el novembre de 1985.

3.3. Mujeres Libres

A més a més de la Coordinadora Feminista de Barcelona i l'Associació Catalana de la Dona van sorgir altres associacions de dones després del maig de 1976, com Mujeres Libres. Mujeres Libres, de tendència anarcosindicalista, fou l'única organització de dones de la Transició que provenia d'una antiga associació d'època republicana del mateix nom.¹⁴² El grup Mujeres Libres es va presentar el 16 d'abril de 1977 durant un míting per l'aprovació del divorci organitzat per l'Associació Catalana de la Dona i celebrat al Palau Blaugrana, que va reunir més de quatre mil persones. L'agrupació anarquista va aprofitar l'acte per repartir un manifest que es titulava «Que es Mujeres Libres» –també repartien el manifest de Mujeres Libres homes que van informar que pertanyien al *gay power*, rama adherida al moviment llibertari–: «Mujeres Libres ha vuelto a la actividad con la aparición de un grupo de mujeres que, siendo igual-

140 Entrevista a Judith Ibañez Vives.

141 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Associació Catalana de la Dona. *El full de les dones*, núm. 2 (novembre-desembre de 1980).

142 ACKESLBERG, Marta. *Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Barcelona: Virus, 1999. NASH, Mary. *Mujeres Libres: España 1936-1939*. Barcelona: Tusquets, 1975.

mente libertarias, desean continuar, actualizar y ampliar la labor de promoción y emancipación de la mujer, como la meta final de una reestructuración de la sociedad que permita vivir a la pareja humana, hombre y mujer, en calidad de PERSONAS y en perfecta igualdad de derechos y obligaciones» i continuava: «Para Mujeres Libres la cuestión fundamental no es la liberación de la mujer en si, sino que ésta se plantea en el marco más amplio de la emancipación de la clase trabajadora dentro de la perspectiva libertaria.»¹⁴³

Mujeres Libres havia reaparegut públicament el maig del 1976. Les integrants de l'organització de tendència àcrata no es consideraven un grup feminista i refusaven qualsevol tipus de cultura específica, fos feminista, masclista o burgesa, perquè no acceptaven cap tipus de dirigisme o manipulació per part dels partits polítics. Manifestaven que existien persones humanes de diferents sexes, però que aquesta diversitat biològica no implicava superioritat ni inferioritat, i que el context polític i social del moment havia aprofitat aquesta diferència obligant la dona a complir el paper de mestressa de casa, de prostituta, etc. Per això, apostaven per lluitar per aconseguir que la diversitat de sexes no fos una diferència de funcions i per aconseguir que cada individu tingués llibertat de decisió en una societat justa i amb les mateixes oportunitats.¹⁴⁴

Aquesta organització es proposava crear una força femenina conscient i responsable a través d'escoles, cicles de conferències, cursets especials i revistes per tal de capacitar les dones i emancipar-les de la triple esclavitud que patien (d'ignorància, de gènere i reproductora), lluitar contra la desigualtat econòmica i social de les dones, i lluitar contra les estructures polítiques i mentals responsables dels enfrontaments entre homes i dones. En consonància amb la seva ideologia llibertària, pretenia eliminar tot tipus de dirigents (polítics, culturals, econòmics...) encara que fossin dones, perquè consideraven que la jerarquia mai havia estat una via per a l'emancipació de l'individu. En l'aspecte jurídic, es posicionaven en contra de totes les lleis del Codi Civil i Penal que reprimien l'individu. En el camp de les relacions humanes, exigien anticonceptius gratuïts, aprenentatge i realització de l'autoexamen ginecològic, avortament lliure i gratuït, i informació sexual objectiva i científica per a totes les dones.¹⁴⁵

143 ANC. Fons Partido Feminista de España-Club Vindicación Feminista. Partido Feminista de España. Dossiers temàtics. Feminisme, dona i avortament. «Mujeres Libres» vuelve a la lucha.

144 ANC. Fons PSUC. Comissió d'Alliberament de la Dona. Mujeres Libres (maig de 1976).

145 Ídem.

També informaven que altres agrupacions de Mujeres Libres ja existien a les ciutats de Madrid i València i en altres regions de la Península, com Andalusia, i que, a poc a poc, volien arribar a formar una coordinadora de caràcter estatal.¹⁴⁶

Amb la seva reaparició, Mujeres Libres va tornar a editar la revista que portava el mateix nom del grup. El primer número estava datat al maig del 1977. La seu inicial de l'agrupació estava situada al local de la CNT, al carrer de Méndez Núñez de Barcelona, però reivindicant la seva autonomia respecte al sindicat anarquista. Més endavant, Mujeres Libres va obrir l'Ateneu de la Dona o Casal de la Dona al carrer de Cardenal Casañas. En aquest local es feien consultes sobre sexualitat i planificació familiar, i també hi havia una assessoria jurídica. Cal destacar els tallers d'autoconsciència, psicopedagogia infantil, medicina natural, economia i alfabetització. El juny del 1979 Mujeres Libres va deixar de gestionar el Casal de la Dona i la seva direcció va ser assumida per grups del feminisme radical. El Casal de la Dona va continuar obert al moviment feminista fins a principis del 1982.¹⁴⁷

3.4. Feminisme radical: del Col·lectiu Feminista de Barcelona al Partit Feminista

Segons M. Ángeles Larumbe el feminisme radical serà la tendència que respondrà de manera més autèntica als enfocaments del feminisme de la segona onada. Tanmateix no es podrà assimilar mecànicament al feminisme radical aparegut als Estats Units perquè la teoria que es van elaborar les feministes catalanes i de la resta de l'Estat fou el resultat d'una construcció pròpia que la va aproximar als postulats del feminisme igualitari d'arrel marxista.¹⁴⁸ El primer grup feminista que fou l'expressió d'aquest corrent de pensament a Catalunya fou el Col·lectiu Feminista de Barcelona.

El Col·lectiu Feminista sorgí del Seminari Col·lectiu Feminista, agrupació que s'havia creat el mes de setembre del 1975 a l'entorn del despatx de l'advocada Cristina Alberdi a Madrid, que va participar en les I Jornades d'Alliberament de la Dona (Madrid, 1975). El Seminari pretenia crear un moviment feminista en el qual les dones es mobilitzessin per iniciativa pròpia en defensa dels seus interessos. Considerava que la dona era una classe social explotada i que, com a tal, havia de realitzar la seva pròpia revolució. Concebia

¹⁴⁶ *Opción* núm. 3 (febrer de 1977), p. 24.

¹⁴⁷ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 158.

¹⁴⁸ LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoria*, p. 197-198.

el feminisme com «un programa político en si mismo».¹⁴⁹ Les integrants del Seminari Col·lectiu rebutjaven la doble militància i aspiraven a la formació d'un partit feminista que conduís les dones a la presa del poder. Senyalaven que la lluita feminista havia d'estar impulsada en tots els sectors, formant nuclis de dones que arribessin a coordinar-se, que intercanviessin experiències i organitzessin accions conjuntes a través d'assemblees massives. Aspirava a una transformació total de la societat. El 1976, durant les discussions sobre la forma d'estat que calia defensar (qüestió que quedà sense resoldre), es produí una escissió del grup i canvià el nom pel de Col·lectiu Feminista.

Aparegueren nuclis del Col·lectiu Feminista a diverses ciutats de l'Estat. La principal impulsora i ideòloga del Col·lectiu Feminista de Barcelona fou l'advocada i periodista Lidia Falcón. Com a resultat de la seva llarga militància antifranquista i de la seva forta personalitat, Falcón ha esdevingut una de les figures del feminisme espanyol més coneguda internacionalment. El Col·lectiu Feminista defensava una línia materialista ortodoxa, en sintonia amb el feminisme marxista francès de Christine Delphy. El seu punt bàsic era la dona com a classe social. Plantejava la militància exclusiva femenina perquè eren les dones les que havien de lluitar pel trencament de l'explotació a la qual els homes les tenien sotmeses, sense distinció de classe social. Tenia en compte que els homes volien continuar mantenint el seu *status quo* i, per això, només les dones podien impulsar i dirigir la seva pròpia lluita.

Les militants del Col·lectiu consideraven que el feminisme era una acció política, en la qual les dones havien de ser subjecte i objecte del seu propi alliberament. Per aconseguir una subversió total de la societat capitalista i masclista, entenia que no només havia de canviar el mode de producció sinó també les relacions socials, la ideologia i tota la cultura. La seva lluita havia de ser autònoma dels partits polítics, perquè fins aleshores les organitzacions polítiques havien ignorat el problema de l'opressió femenina. Eren conscients de la realitat política concreta; primer, la dictadura franquista i, durant els primers anys de la Transició, un govern conservador en el poder. Per trencar amb el Govern eren partidàries d'establir aliances amb les classes explotades i els grups oprimits: camperols, nacionalitats, proletariat, etc.

El Col·lectiu es considerava una entitat radical perquè pretenia anar a l'arrel del problema, no quedar-se amb una simple reforma, sinó abolir totes les estructures de dominació existents. Entenia que la principal estructura

149 Ídem.

econòmica que tenia sotmesa la dona era la família. L'objectiu final del Col·lectiu Feminista era la revolució feminista, una revolució que havia de posar punt i final a la societat dividida en classes. El Col·lectiu també presentava reivindicacions immediates com l'amnistia total per a totes les preses i els presos; la igualtat jurídica entre sexes; la igualtat de drets per a les mares solteres; el divorci sense culpables; la despenalització de l'avortament i la seva legalització a càrrec de la Seguretat Social; la derogació de les lleis que prohibien els anti-conceptius; el dret de la dona a disposar del seu propi cos; la informació sobre sexualitat femenina; la destrucció dels mites de la virginitat, la maternitat i la menopausa; la despenalització de l'homosexualitat; la socialització del treball domèstic; l'educació obligatòria, laica i gratuïta, i la igualtat d'accés en el lloc de treball.¹⁵⁰

El maig del 1976 els col·lectius de Barcelona i Madrid es trobaven en un procés de clarificació teòrica sobre el discurs de la dona com una classe social. Ambdós col·lectius s'emmirallaven en el feminisme radical nord-americà i es movien, igual que els altres grups de dones, en un context de transformació política i social, a cavall entre la dictadura i la democràcia. La forma que havia de prendre l'Estat espanyol en la nova etapa democràtica també era motiu de debat en el si del Col·lectiu Feminista de Barcelona, que considerava que s'havia de lluitar per l'establiment d'un sistema republicà. Algunes de les integrants no trobaven prioritària aquesta discussió perquè el primer que s'havia de fer era allunyar-se de l'estat patriarcal i, en segon lloc, perquè el que s'havia de discutir eren els problemes de les dones.¹⁵¹ Aquest grup dissident, encapçalat per Chus Borrell, va escindir-se del Col·lectiu i va formar una nova organització: LAMAR.

LAMAR va sorgir a l'agost de 1976. Les inicials del grup significaven Lluita Antiautoritària de Dones Antipatriarcals Revolucionàries. Després també van utilitzar les sigles per identificar-se amb la mar, com a símbol de la feminitat, amb les onades i les marees que segueixen el cicle lunar, igual que la menstruació de les dones. Consideraven el feminisme com una activitat revolucionària davant la societat perquè implicava un canvi en tots els àmbits; suposava una destrucció de les relacions de domini, propietat i poder existents, i creien que el patriarcat era el que produïa les condicions objectives de l'exploació femenina.

150 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Col·lectiu Feminista de Barcelona.

151 LUNA, Lola G. «Apuntes históricos del feminismo catalán: de LA MAR a las Lagunas de Ruidera, pasando por Granada, 1976-1986», a *Hojas de Warmi*, núm. 8 (1997), p. 95-108.

LAMAR observava la necessitat d'impulsar una consciència crítica, autònoma i revolucionària femenina.

Encara que LAMAR havia sorgit com una escissió del Col·lectiu Feminista de Barcelona després de les I Jornades Catalanes de la Dona, no totes les integrants provenien del Col·lectiu, sinó que s'hi van incorporar dones amb perfils ideològics i professionals molt diversos. «Gairebé unes deu o dotze sí, després van venir dones que van deixar el partit polític perquè no responia a les seves reivindicacions com a dones, venien de l'MC, també venien de Convergència i Unió, algunes d'Iniciativa, eren dones de diferents partits, inclús algunes de l'Associació Catalana de la Dona, i dones independents, moltes dones que veien que allí hi havia un esperit creatiu, teníem dones músiques, dones que feien teatre, dones que viatjaven a congressos i després ho volien portar allí aquesta inspiració, era molt divers el col·lectiu LAMAR.»¹⁵²

El discurs de LAMAR es fomentava en les idees exposades per les nord-americanes Shulamith Firestone i Kate Millett i per la feminista italiana Carla Lonzi; donava importància als grups d'autoconsciència que considerava la base i el punt de partida per al desenvolupament del pensament feminista,¹⁵³ i volia elaborar una teoria pròpia a partir de la pràctica col·lectiva, per això era tan important l'organització en petits grups de dones coordinats de manera que cadascun desenvolupés el seu potencial i la seva autonomia.

Respecte a la família i la sexualitat, LAMAR advocava per «la destrucción de la familia como institución y sistema de relación, y la lucha en contra de planificación y masificación de las relaciones. Nosotras proponemos: relaciones libres entre libres individuos, para lo cual vemos la necesidad de romper la situación pasiva que las mujeres establecemos en nuestras relaciones, y la única manera de conseguirlo es informandonos sobre nuestra propia sexualidad, negada y ocultada siempre por la cultura falócrata.»¹⁵⁴ LAMAR concebia la planificació familiar com una alternativa masclista en la mesura que tenia com a objectius reformar i perpetuar la família, l'espai en el qual es mantenien les estructures de poder i d'explotació de les dones. Contraposada a la planificació, apostava per la tècnica anomenada *self-help*, és a dir, pel coneixement i pel control del propi cos, perquè les dones coneguessin com funcionava i quins mecanismes hi actuaven, per decidir lliurement com i quan tenir criatures, i

152 Entrevista a Chus Borrell Feliu.

153 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 91.

154 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. *Dones de Lamar* (tardor de 1977).

com obtenir plaer, per descobrir el potencial eròtic de cada una de les parts del cos femení.¹⁵⁵

Una de les crítiques que feia aquesta organització al moviment feminista era la presència de líders. L'acusació era feta sobretot pel protagonisme que havia pres Lidia Falcón. Per a LAMAR, «la existencia de lidereres en el movimiento, favorece al sistema patriarcal que pretendiera integrarlos en su poder para asegurarse a partir de nuestro supuesto apoyo a estas mujeres lideres el control del movimiento».¹⁵⁶ Estaven en contra dels lideratges i de l'establiment d'una jerarquia en la coordinació del feminisme, per això propugnaven l'allunyament total de la forma de funcionament dels partits polítics.

El grup va tenir una trajectòria temporal curta, tot i que va editar dos butlletins titulats *Dones de Lamar*, on es pot observar tot l'imaginari feminista que va crear i propugnar aquesta organització. LAMAR també es va connectar amb altres grups de la seva mateixa tendència en l'àmbit espanyol i europeu, com explica Chus Borrell: «Ens connectem molt amb el feminisme internacional, també vam anar a Madrid, a Bilbao, que a Bilbao hi havia el grup LANBROA, que era una mica com nosaltres, a Oviedo també hi havia la Marga Ledesma que eren així i venien a Madrid i també les andaluses. De fet, a Madrid, Cristina Alberdi, que després va ser ministra, estava al Col·lectiu Feminista de Madrid, era una línia més com el de Barcelona, nosaltres el que fèiem, als congressos, a les trobades, portàvem la nostra línia, la nostra proposta de funcionament i ens coordinàvem, no era massa burocràtic, el que sí fèiem era inspirar-nos en les holandeses, franceses, italianes, a Roma també hi havia Storice, i grups d'autoconsciència, que eren una mica el que nosaltres vam traslladar aquí, petits grupets de compartir.»¹⁵⁷ Les dones de LAMAR, com Chus Borrell, es plantejaven una vida en comunitat, unides amb la mare terra i amb la naturalesa com a font de vida. Es pot apuntar que van representar les primeres expressions del que després serà la línia de pensament propugnat per l'ecofeminisme. Després d'un any de formació de LAMAR, les dones integrades en aquest grup van buscar altres formes d'expressió i de vida.

Tornant al Col·lectiu Feminista de Barcelona, aquesta organització, com les seves homònimes a la resta de l'Estat, partia dels postulats bàsics del feminisme radical, però enriqueix aquesta teoria amb noves orientacions de l'anàlisi

155 Ídem.

156 Arxiu personal de Puri Molina. Sobre la organización del Movimiento de Liberación de la Mujer. LAMAR (novembre de 1976).

157 Entrevista a Chus Borrell Feliu.

materialista, sense abandonar la seva característica d'organització autònoma. Una altra de les línies de debat que va encetar el Col·lectiu Feminista fou la plusvàlua que produïa el treball domèstic femení. És a dir, les dones generaven un excedent de treball del qual es beneficiaven els marits. Aquest tipus de treball era subsidiari del sistema capitalista perquè quedava fora de les relacions de producció pròpies del capitalisme, per això afirmaven que les dones no eren ni burgeses ni proletàries.¹⁵⁸ En reconèixer la dona com una nova classe social i en qüestionar l'enfrontament tradicional entre la burgesia i el proletariat el Col·lectiu trencava amb l'esquema dels partits de base marxista.¹⁵⁹

El 15 d'abril del 1977, en una reunió plenària del Col·lectiu de Barcelona, un grup de militants va presentar un comunicat en el qual acusaven Lidia Falcón, Regina Bayo i Anna Estany de violar els punts bàsics de l'estructura assembleària i de prendre decisions al marge de les reunions generals. Se les culpava d'actituds personalistes en firmar articles en nom propi en comptes de com a associació, d'assistir com a representants de l'agrupació a trobades nacionals i internacionals sense abans informar-ne, de tallar les iniciatives i de boicotejar les propostes que no sorgien d'elles. Finalment, s'acusava directament Falcón de no assistir a les reunions i de negar-se a presentar-se als actes públics. Per tots els anteriors motius, van demanar a les tres militants que abandonessin l'organització.¹⁶⁰

Les expulsades, Lidia Falcón, Anna Estany i Regina Bayo van decidir constituir-se en un nou nucli, l'Organització Feminista Revolucionària. L'objectiu era convertir-se en un partit feminista. A les pàgines de *Vindicación Feminista* es recollia la notícia de la creació de l'OFR: «La Organización Feminista Revolucionaria (OFR) es una organización política, revolucionaria, autónoma e independiente de cualquier otro partido. No es simplemente una organización de masas, puesto que entiende el feminismo como una alternativa global de la sociedad.»¹⁶¹

L'OFR serà l'embrió del futur Partit Feminista. Per l'Organització Feminista Revolucionària només una eficaç organització política podia orientar la lluita de les dones en el camí de la seva emancipació, i aquesta organització no podia ser altra que un partit que intervingués en tots els processos de canvi que s'estaven vivint a l'Estat espanyol. El grup de dones que van constituir l'OFR

158 *Vindicación feminista*, núm. 4 (octubre de 1976), p. 29.

159 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 217.

160 CDMH. Fondos Incorporados. CIFFE. Colectivo Feminista de Barcelona.

161 *Vindicación Feminista*, núm. 12 (1977), p. 44 citat a LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 225.

es va reduir en un primer moment a les expulsades del Col·lectiu Feminista i posteriorment s'hi van incorporar militants com Montserrat Fernández Garrido, Pilar Altarriba o Elvira Siurana. Fins que va constituir-se en Partit Feminista, l'OFR al llarg dels seus dos anys de trajectòria va participar en les mobilitzacions feministes per la modificació del Codi Penal o en la demanda d'abstenció pel referèndum de la Constitució.¹⁶²

La presentació pública del Partit Feminista i de les seves tesis programàtiques va tenir lloc el 3 de juny del 1979 a l'Aula Magna de la Universitat de Barcelona.¹⁶³ M. Ángeles Larumbe, autora de diversos estudis acadèmics sobre el feminisme de la Transició i el Partit Feminista, considera que aquest partit es va constituir com una organització militant únicament i exclusiva de dones, que reelaborava des d'una òptica pròpia i heterodoxa una part substancial de la teoria marxista. Les dones que el van impulsar pretenien incidir des d'aquesta posició a la situació femenina, desenvolupant un paper molt més rellevant en aquest sentit que com a partit de caràcter marxista. Fou en la lluita contra l'explotació de la dona on aquest corrent del feminisme va tenir un paper protagonista per la seva radicalitat, per la coherència del seu discurs teòric i de la seva activitat.¹⁶⁴ La seva principal base militant era a Barcelona, on es va establir la seu del partit en un primer moment.

El pensament propugnat pel Partit Feminista era considerar el feminisme com una opció política global per a tota la societat femenina i crear una base dirigida per les mateixes dones. La lluita feminista era revolucionària i implicava en si mateixa la lluita de classes. Per al Partit Feminista, existien dues contradiccions a la societat: la contradicció entre l'home i la dona, i la de l'home de la classe dominant que oprimia i explotava totes les classes populars. Seguint les definicions de classe marxistes, les dones conformaven un gran grup que ocupava un lloc, determinat històricament per la divisió sexual del treball, en dos modes de producció: la reproducció d'altres éssers humans i la realització de les tasques domèstiques, el model de producció domèstic. El treball domèstic tenia característiques que el diferenciava del treball capitalista. El domèstic produïa béns per a l'autoconsum familiar enlloc de béns per al mercat, no estava industrialitzat, no hi havia separació entre el treballador i el seu mitjà de treball i, finalment, la mestressa de casa no tenia, com qualsevol altre treballador, dret a un salari, ni a vacances, ni a prestació de la Seguretat Social.

162 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 227-240.

163 «Una alternativa revolucionaria a la sociedad», a *Al Vent*, núm. 23 (juliol-agost de 1979), p. 11.

164 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 21.

Per tant, el feminisme es presentava per a les militants com l'única opció política que convertia la lluita de les dones en una lluita política, passant a formar part de la història de la lluita de classes i la història de les revolucions, ja que l'objectiu final era la revolució feminista. Sense aquesta revolució les dones estaven destinades a seguir explotades pels homes, tant en els països socialistes com en els capitalistes.

En les eleccions legislatives i municipals del 1979 el Partit Feminista donà suport al Moviment Comunista de Catalunya. En les autonòmiques de l'any 1980 el Partit Feminista va intentar crear una coalició política feminista juntament amb l'Associació Catalana de la Dona i altres feministes. Encapçalava la candidatura electoral Carmen Alcalde, seguida de Lidia Falcón i en tercer lloc figurava Anna Mercadé. Perquè l'organització pogués concórrer a les eleccions necessitava recollir sis mil signatures com a aval, fet que va aconseguir en un curt espai de temps. Però, finalment la junta electoral no va permetre presentar la candidatura feminista. Davant d'aquesta situació el Partit Feminista de Catalunya va donar suport a la candidatura del Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional (BEAN).¹⁶⁵ El Partit Feminista va arribar a un acord amb el BEAN i durant tota la campanya electoral va poder difondre el programa del Front de Dones en més de vint mítings i va repartir més de 30.000 fullets en català. El BEAN-Unitat Popular no va obtenir representació al Parlament de Catalunya.¹⁶⁶ La legalització del Partit Feminista va arribar el 22 de març de 1981.

3.5. Les vocalies de dones

Fins ben entrat el segle XXI l'estudi de les accions col·lectives de les dones en el moviment veïnal català durant el camí de la transició a la democràcia ha restat exclòs de les línies d'investigació de la historiografia catalana i espanyola. No ha estat fins als darrers anys quan han sorgit un conjunt d'investigacions que defensen una explicació del procés de canvi polític de la Transició basant-se en un primer pla d'acció dels moviments socials i que han incorporat la relació entre el moviment veïnal i les dones que hi van participar. L'anàlisi de l'experiència associativa de les dones en les entitats veïnals dels barris i la construcció de la seva identitat com a ciutadanes s'ha d'inserir en un marc interpretatiu més ampli com és el creixement d'uns barris amb greus mancances

165 MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics de Catalunya. Segle XX*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2000, p. 247.

166 LARUMBE, M. Angeles. *Una inmensa minoria*, p. 256.

urbanístiques i socials i la consecució de la democràcia en un país que sortia de la llarga nit del franquisme.¹⁶⁷

L'expansió dels barris perifèrics de les ciutats catalanes va presentar greus desequilibris. La concentració de població va tenir lloc sense cap mena de planificació urbana ni territorial i amb una nul·la sensibilitat ecològica i protectora dels recursos naturals. Barris que van créixer de manera anàrquica, ja que es feien prevaler els interessos privats especulatius. La presència del barraquisme i la manca absoluta d'infraestructures van ser habituals.¹⁶⁸ La manca d'infraestructures va generar accions reivindicatives per part dels veïns i veïnes i aquesta protesta social va esdevenir un marc decisiu de resistència política i social al franquisme. Des dels treballs acadèmics clàssics dels anys setanta i vuitanta del segle xx fins a les anàlisis més recents consideren el moviment veïnal com una escola de ciutadania, un espai d'aprenentatge de pràctiques ciutadanes.¹⁶⁹ Defensen que el moviment ciutadà va ser un protagonista fonamental en la mobilització popular democràtica que va forçar les elits a establir negociacions formals en el procés de democratització de l'Estat espanyol.

Si bé durant els anys seixanta ja s'havia conformat un notable activisme als barris populars de les ciutats més poblades, va ser sobretot des dels inicis de la dècada dels setanta quan es pot parlar d'una pràctica col·lectiva pensada, la qual s'originà en els problemes socials vinculats a la ciutat i fou capaç de produir canvis qualitatiu en el sistema urbà, en la cultura i en les institucions polítiques, uns canvis que entraven en contradicció amb els interessos socials dominants.¹⁷⁰ També s'ha de tenir en compte que, al creixement de les associacions de veïns, hi van contribuir els militants dels partits i dels sindicats antifranquistes i les organitzacions catòliques HOAC (Hermandad Obrera de Acción Católica) i JOC (Juventud Obrera Católica) que a partir del Concili II del Vaticà havien accentuat el seu compromís social i d'oposició a la

167 FERNÁNDEZ, Eva. *Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: una experiència emancipadora*. Treball del Màster de Teoria antropològica, diversitat cultural i relacions interculturals, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009. PARRAMON, Clara Carme i CASAS, Remei. *Veïnes, ciutadanes*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2009.

168 ANDRÉS CREUS, Laura de. *Barraques: la lluita dels invisibles*. Barcelona: Ara Llibres, 2011; TATJER, Mercè i LARREA, Cristina (ed.). *Barraques: la Barcelona informal del segle xx*. Barcelona: MUHBA, Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura, 2010.

169 BORDETAS JIMÉNEZ, Iván. «El movimiento vecinal en el tránsito de la resistencia a la construcción de alternativas», a *Historia del Presente*, núm. 16 (2011), p. 43-61 i *Nosotros somos los que hemos hecho esta ciudad. Autoorganización y movilización vecinal durante el tardofranquismo y el proceso de cambio político*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2012. BORJA, Jordi. *¿Qué son las asociaciones de vecinos?* Barcelona: La Gaya Ciencia, 1977; CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas: sociología de los movimientos sociales urbanos*. Madrid: Alianza, 1986; RODRÍGUEZ VILLASANTE, Tomás. *Los vecinos en la calle: por una alternativa democrática a la ciudad de los monopolios*. Madrid: Ediciones de La Torre, 1976.

170 CASTELLS, Manuel. *La ciudad y las masas*, p. 375.

dictadura.¹⁷¹ És a partir de 1974 quan es produeix un salt qualitatiu en les característiques del moviment veïnal. Si des de la dècada dels seixanta es va estendre la protesta i la reivindicació per les condicions materials existents, en pocs anys va ser la mateixa lògica urbana dominant la que va ser qüestionada, és a dir, es va passar de la protesta a la proposta, es va passar de les reivindicacions de semàfors i clavegueram a plantejar una planificació urbana alternativa al *desarrollismo* franquista.¹⁷²

Clara Carme Parramon posa de relleu que, més enllà del paper indiscutible que els moviments veïnals van tenir en la planificació urbanística de molts barris i ciutats, aquests van comportar un procés de construcció col·lectiva de pertinença a la comunitat que, en general, es plasmà primer com a identitat de barri i es configurà després, especialment en els grans nuclis urbans, com a identitat ciutadana.¹⁷³

En aquell desert associatiu dels barris de nova construcció, les associacions veïnals es van erigir com un valuós baluard de referència comunitària per a la consecució de les necessitats bàsiques en infraestructures urbanes i equipaments públics. De fet, l'acció reivindicativa veïnal fou impulsada en gran mesura per dones que vivien les conseqüències directes de la manca d'equipaments en la seva vida quotidiana. La participació de les dones en aquest moviment social va ser molt rellevant i alhora decisiva per a la seva pròpia existència. El desig de benestar col·lectiu i individual va guiar la lluita de moltes dones per aconseguir el que volien que fos la vida als barris de les ciutats catalanes.

Si actualment es ressegueixen els orígens de molts centres de salut i de planificació familiar, parcs, jardins, mercats, escoles per a adults i llars d'infants hi trobem que s'entronca amb les mobilitzacions femenines en el si del moviment veïnal. En un primer moment aquests primers nuclis de dones es van mobilitzar per allò que Maxine Molyneaux anomena «els interessos immediats de les dones»¹⁷⁴, és a dir, pels imperatius més quotidians per aconseguir un mínim de benestar per a la seva família i la seva comunitat. Les dones van participar en les mobilitzacions adoptant múltiples estratègies: petites i grans marxes de

171 FERRANDO, Emili. *Cristians i rebels. Història de l'HOAC a Catalunya durant el franquisme*. Barcelona: Mediterrània, 2000. MARTÍNEZ HOYOS, Francisco. *La JOC a Catalunya: 1947-1975: els senyals d'una Església del demà*. Barcelona: Mediterrània, 2000.

172 MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica*, p. 8.

173 PARRAMON, Clara Carme. «La contribució de la immigració en la construcció identitària: interpretacions i fets», a CASSASSAS, Jordi. *Les identitats a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Galerada, 2009, p. 635-667; i «Dones, immigració i moviments veïnals (1970-1980)», a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008.

174 MOLYNEAUX, Maxine. «La política de los derechos y sus transformaciones. Mujeres, derechos y democracia en América Latina», a *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, núm. 12 (2003), p. 83-95.

protesta, tancaments en esglésies, peticions públiques amb recollides de firmes, talls de carreteres, presentació de denúncies a la premsa, fulls volants i boicots al cistell d'anar a comprar.

En les primeres protestes veïnals de la dècada dels anys seixanta les dones havien tingut ja un paper predominant, atesa la seva preeminència en les tasques lligades a l'espai vivencial, igual que havien estat clau en la conformació de les xarxes relacionals dels barris.¹⁷⁵ No és estrany, doncs, que fos en el moviment urbà on les temàtiques de gènere fossin finalment plantejades amb tota la seva amplitud. Com ha documentat Claudia Cabrero en el cas d'Astúries, les protestes de finals de la dècada dels seixanta que havien estat protagonitzades per petits grups de dones i que eren limitades en el seu abast són fonamentals per comprendre la gestació de les primeres grans mobilitzacions veïnals on el paper de les dones va esdevenir determinant tant pel nombre d'implicades com pel seu protagonisme.¹⁷⁶

El procés de col·laboració entre els veïns, però sobretot entre les veïnes, va semblar les llavors d'un nou teixit associatiu: foren les dones les primeres que crearen llaços d'amistat i de col·laboració per fer més lleugera la dura quotidianitat. Per exemple, davant de la mancança d'infraestructures com ara guarderies, eren les veïnes més pròximes les que es feien càrrec dels fills i filles de les treballadores del barri. Fets com aquest van representar l'arrel de l'associacionisme veïnal i l'inici de la protesta per unes pèssimes condicions de vida causades per les males infraestructures dels habitatges i pels pocs serveis socials i sanitaris amb què es veïen obligades a conviure: la brutícia dels carrers, la falta d'il·luminació i de clavegueram o la llunyania dels centres sanitaris i de les farmàcies, tot això agreujat per la manca de connexions de transport públic amb el nucli urbà i un llarg etcètera d'altres mancances, com recorda Elvira Ruiz en el cas de Santa Coloma de Gramenet: «La lluita per les escoles... Si arribava el mes de setembre i hi havia bufetades per trobar una plaça perquè no hi havia suficients escoles públiques, doncs feies una mobilització per demanar escoles públiques i s'apuntaven totes les dones, i allà venien amb les criatures. La gent realment era molt combativa i amb ganes de tenir les mínimes coses.»¹⁷⁷

175 DOMÈNECH, Xavier. *Quan el carrer va deixar de ser seu: moviment obrer, societat civil i canvi polític. Sabadell (1966-1976)*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 2002.

176 CABRERO, Claudia. *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952): vida cotidiana, represión y resistencia*. Oviedo: KRK, 2006 i «Género, antifranquismo y ciudadanía. Mujeres y movimiento vecinal en la Asturias del desarrollismo y el tardofranquismo», a *Historia del Presente*, núm. 2/2, (2010), p. 9-26.

177 Entrevista a Elvira Ruiz García.

Les dones van protagonitzar mobilitzacions diverses per urbanitzar i dotar de serveis bàsics els barris. Cal tenir en compte que moltes de les lluitadores veïnals eren dones que procedien del flux d'immigració arribat a Catalunya als anys seixanta, que formaven part de la comunitat immigrada que Paco Candel va retratar amb el nom d'«els altres catalans».¹⁷⁸ Moltes d'aquestes *altres catalanes* treballaven en les fàbriques tèxtils de la perifèria industrial de les àrees de Barcelona i Tarragona, en unes condicions laborals molt precàries que eren abonades per la reglamentació franquista. A causa dels salaris baixos i de la precarietat laboral també van vincular-se al moviment obrer antifrancuista que reclamava millores laborals. Per tant, eren dones actives en el front obrer i veïnal. Algunes d'aquestes dones, a través de la seva integració en el moviment obrer i de la seva participació a favor de la millora dels barris, van anar forjant un sentiment de comunitat i construint una consciència de classe que, a la llarga, féu aflorar una consciència de gènere. A algunes veïnes aquesta consciència de gènere les portà a buscar en els moviments feministes respostes als seus problemes específics com a dones.

L'evolució quantitativa i qualitativa del moviment veïnal al llarg dels anys setanta va enfortir la societat civil, oferint-li espais de reunió i discussió, d'aprenentatge de drets i formes col·lectives de treball i de plataformes i organitzacions per a una acció política pública i autònoma. Les associacions veïnals s'organitzaven sovint agafant models d'activisme sindical i polític i s'estructuraven en grups de treball. Les vocalies representaven el segon nivell organitzatiu de les associacions i s'estructuraven com a petites comissions de treball a partir d'aquells problemes concrets que més afectaven o preocupaven els barris on actuaven i, per tant, responien a la seva pròpia idiosincràsia. Així podem trobar vocalies de joves, de gent gran o de dones.

S'ha trobat constància de la formació de moltes vocalies de dones sobretot a la ciutat de Barcelona i a les ciutats de la seva àrea metropolitana amb notícies de nombroses activitats que programaren per a la vindicació dels drets i llibertats femenines i per a la millora dels seus barris. Les vocalies van complir un important paper de divulgació i de transmissió de les campanyes del moviment feminista, organitzant centenars d'actes com la celebració del 8 de març.

A partir de 1976, la xarxa de vocalies de dones s'estén i es troba documentat que a les I Jornades Catalanes de la Dona n'hi van participar un nombre

178 CANDEL, Paco. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

considerable.¹⁷⁹ Amb l'exposició de comunicacions a les Jornades sobre la situació femenina als barris s'evidenciaren dues línies d'opinió: un sector de veïnes defensava que la lluita havia de ser conjunta amb els homes per millorar les condicions de vida generals i l'altre sector, que mantenia estrets vincles amb grups feministes com ANCHE, advocava per la creació d'organitzacions pròpies en el si del moviment veïnal, amb una clara orientació feminista, com la vocalia de dones de l'Associació de Veïns de la Vila de Gràcia, que va ser una de les primeres a posar-se en marxa a la ciutat de Barcelona l'any 1975.¹⁸⁰

La Vocalia de Dones de Sagrada Família va ser una de les més actives i reivindicatives de les inserides en la xarxa associativa feminista a través de la Coordinadora Feminista. Aquesta vocalia va sorgir per iniciativa de la periodista Amparo Moreno, que pertanyia a ANCHE. Així ho recorda Mariona Petit: «La Vocalia, de fet, la va crear l'Amparo Moreno. Va anar a l'Associació de Veïns de Sagrada Família, perquè l'Amparo Moreno també era d'ANCHE –diguem que les d'ANCHE van ajudar a crear vocalies–. I, aleshores, van fer una sèrie de xerrades, un parell de xerrades per presentar la vocalia i ens hi vam apuntar. De fet, al començament, tot el primer temps, va estar destinat a preparar les Jornades Catalanes de la Dona, a discutir les ponències, a presentar-les. Sí que vam ser una vocalia molt activa. Però diguem que els primers temps fonamentalment van ser dedicats a això.»¹⁸¹

En la trobada del Paranimf de 1976 es va superar l'àmbit municipal i per a moltes entitats i per a moltes dones a nivell individual va representar la primera ocasió d'entrar en contacte amb el moviment feminista organitzat, les Jornades també van propiciar la creació de noves vocalies arreu de Barcelona i d'altres ciutats catalanes. Aquest és el cas de la Vocalia de l'Associació de Veïns de Sarrià, que va néixer de la iniciativa de dues dones del PSUC que ja participaven en l'Associació de Veïns, les quals, arran de les Jornades Catalanes de la Dona, van ser conscients que la problemàtica de la dona era específica i que no estava representada dins del moviment del barri. L'objectiu de la nova vocalia de dones de Sarrià era donar a conèixer les conclusions de la trobada del

179 Hi participaren les vocalies de dones del Centre Social de Sants, de Llefià i de Montcada, de Sant Josep (l'Hospitalet), Can Serra (l'Hospitalet), la Florida (l'Hospitalet), Pubilla Cases (l'Hospitalet), Collblanch-Torrassa (l'Hospitalet), Barriada d'Horta, Esquerra de l'Eixample, el Carmel, Can Anglada (Terrassa), Sant Andreu, Vila de Gràcia, Verdum, Sagrada Família, el Clot – Camp de l'Arpa, Sagrera i de la Federació d'Associacions de Veïns.

180 XARXA FEMINISTA. *Sabem fer i fem saber. Trobada de dones de Catalunya*, 2, 3 i 4 de juny de 2006. Barcelona: Xarxa Feminista de Catalunya, 2006, p. 116.

181 Entrevista a Mariona Petit Vilà.

maig al Paranimf de la UB, crear una vocalia oberta a totes les dones del barri, recollir les inquietuds i ampliar les discussions sobre la problemàtica general.¹⁸²

Les vocalies de Barcelona van realitzar una trobada, al gener de 1978, per intercanviar les experiències dels diferents barris i compartir problemes, enfocaments, objectius i plantejaments. Una de les conclusions unànimes fou que les vocalies portaven anys vindicant la resolució de les problemàtiques de cada barri i que, a més a més, realitzaven un treball intern com a grup feminista. Una problemàtica comuna de moltes vocalies era poder disposar d'un local autònom de les associacions de veïns on poder reunir-se, un espai de dones i per a dones.¹⁸³ La dificultat per trobar i després poder sufragar locals serà una tònica general de molts grups del moviment feminista.

El 2 de desembre de 1979 es va celebrar, a Manresa, la I Assemblea de les Associacions de Veïns de Catalunya. En el marc d'aquesta trobada també s'hi va debatre la problemàtica específica de les veïnes. En la ponència hi van participar 99 dones de 50 entitats veïnals diferents i, a més a més, van assistir-hi com a convidades dues representants de la Coordinadora Feminista de Barcelona.¹⁸⁴ A trets generals es va exposar que les vocalies agrupaven, generalment, de deu a vint dones que assistien regularment a les reunions setmanals, que totes les vocalies estaven formades exclusivament per dones i que moltes van formar-se arran de les I Jornades Catalanes de la Dona. Gairebé totes les vocalies estaven representades a la junta de l'associació de veïns, però, tot i així, en moltes associacions sorgia el problema de la incomprensió vers el treball que desenvolupava la vocalia en el barri.

La ponència presentada per la Vocalia de Prosperitat – Nou Barris criticava que el moviment veïnal no s'havia plantejat fins aleshores la lluita per uns objectius concrets que responguessin a la problemàtica que vivien les dones. Es queixaven que, tot i l'alta participació femenina en els actes i les lluites dels barris, les dones estaven molt poc actives en la vida associativa.¹⁸⁵ Així doncs, es creava una doble problemàtica: per una banda, la falta de participació femenina en l'associació dificultava la recepció per part del moviment veïnal de les reivindicacions específiques femenines i, per altra, la falta de visió i projec-

182 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Seminaris on participa M. Dolors Calvet. Valoració del treball portat a terme per la vocalia de dones de l'Associació de Veïns de Sarrià.

183 *Dones en Lluita*, núm. 2 (gener de 1978), p. 7.

184 Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya (AHCONC). I Assemblea d'Associacions de Veïns de Catalunya. *Desenvolupament, conclusions i cens*. Manresa: Gràfiques Perramón, 1979.

185 Ajuntament de Barcelona. CIRC. Fons personal de Mariona Petit Vilà. «Ponencia presentada por la vocalia de mujeres de la AV. de Prosperidad – 9 Barrios» per la I Assemblea d'Associacions de Veïns de Catalunya.

ció d'aquesta qüestió osbtaculitzava a la vegada la incorporació de més dones. Aquestes mancances intentaven ser resoltes per part de les vocalies de dones. Com a solució, apostaven per la incorporació de les reivindicacions femenines dins del marc reivindicatiu general del moviment ciutadà. Per això era necessari que les associacions de veïns s'interessessin i prestessin una major atenció a les vocalies de dones i també era necessari continuar mantenint i fomentant la inclusió de les vocalies a la xarxa del moviment feminista autònom com, per exemple, a la Coordinadora Feminista de Barcelona.

Les activitats que més van destacar les representants de les vocalies i que es poden considerar com una línia de treball comuna a totes eren: l'agitació entorn de les idees feministes i la problemàtica de les dones, tant en general com en concret en els barris, per mitjà de xerrades, col·loquis, etc.; els serveis a les dones dels barris, fonamentalment assessories jurídiques i d'informació sexual i de mètodes anticonceptius; la participació en les lluites concretes del barri, i, en última instància, la transmissió i difusió als nuclis veïnals de les campanyes generals llançades pel moviment feminista.¹⁸⁶

En les ponències també s'hi destacava que moltes de les vocalies estaven lligades i participaven a la Coordinadora Feminista de Barcelona o a la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat. De la de Barcelona ja se'n ha parlat en aquest capítol i la iniciativa de formació de la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat havia sorgit en una reunió de la Comissió Comarcal (Baix Llobregat) del PSUC per a l'Alliberament de la Dona en plantejar la realització d'una I Jornada de Dones del Baix Llobregat. Finalment, el 2 de juliol de 1978, a la Casa de Cultura de Sant Boi naixia la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat.¹⁸⁷ Els objectius de la nova plataforma eren acordar i endegar accions conjuntes per ampliar la lluita pels drets de les dones. A la Coordinadora del Baix Llobregat com succeïa a la de Barcelona, hi havia feministes independents i de doble militància. Cal destacar que la Coordinadora del Baix Llobregat i els grups de dones que la integraven van treballar molt en el terreny de la planificació familiar i per això a la comarca hi trobem localitzats un gran nombre de centres de planificació familiar.

186 Arxiu Històric de Tarragona (AHT). Fons fundacions i associacions. Fons de la Federació d'Associacions de Veïns de Tarragona. Desenvolupament, conclusions i cens de la I Assemblea de les associacions de Veïns de Catalunya (1979).

187 Per una història de la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat és indispensable la consulta de la següent monografia: ESTRUCH, Marta i MACIÀ, Pilar. *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle xx. Memòria de dues organitzacions del Baix Llobregat. Informacions documentades i records personals (1976-198)*. Barcelona: ICD i Memorial Democràtic, 2009.

A Barcelona, ja ben entrats els setanta, podem donar notícia de la Vocalia de Dones del Carmel, en la qual van arribar a participar una cinquantena de dones i que, conjuntament amb la Vocalia de Nou Barris, lluitaria per l'obertura del centre de planificació de Torre Llobeta.¹⁸⁸ Així doncs, les accions de les vocalies a favor d'una sexualitat més lliure, pel dret a l'avortament i contra les agressions van arribar a moltes dones i van sensibilitzar la societat a través de recollides de signatures per demanar una bona il·luminació als carrers o vigilància municipal. Consignes com «Cap agressió sense resposta» o «Sortir sola a la nit» van augmentar la consciència ciutadana i van animar a compartir esforços en la construcció de la democràcia. Des de la seva experiència, les vocalies de dones van proporcionar una valuosa informació a través dels seus articles, denúncies i testimonis publicats, per exemple, en el butlletí de la Coordinadora Feminista, *Dones en Lluita*.¹⁸⁹

On també es va articular una important xarxa de sociabilitat femenina fou a l'Hospitalet de Llobregat. La seva forta concentració industrial va provocar que fos una de les zones catalanes on el moviment obrer era més actiu i la ciutat es va convertir en l'escenari de continues mobilitzacions durant les dècades dels seixanta i setanta del segle xx.¹⁹⁰ Un exemple de mobilització femenina és l'organització de les dones en el si de l'Associació de Veïns del barri de Can Serra de l'Hospitalet. L'Associació de Veïns va néixer el 1973 i des d'aquest any i fins al 1975 la participació de les dones es va concretar en la lluita per un habitatge digne i unes millors condicions urbanístiques. El relat de qui va ser la primera presidenta de l'Associació de Veïns de Can Serra de l'Hospitalet, Glòria Hernández, és prou eloqüent: «Teníamos que luchar juntos a favor de un barrio que era tan solo un barrio-dormitorio. Había que conseguir jardines, guarderías, escuelas oficiales... En fin, no sé cuantos servicios, pues prácticamente no existía ninguno... Había que buscar un barrio más humano, más habitable, vamos.»¹⁹¹

En els barris de Can Serra, la Florida, Pubilla Cases o Bellvitge de l'Hospitalet, les dones formaven part de la base fonamental que va sostenir un dels moviments socials més actius de l'època. Així, per exemple, és té notícia que el

188 DOMÈNECH, Xavier. «La reconstrucció de la raó democràtica. Del suburbi a la ciutat», a MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere (coord.). *Construint la ciutat democràtica*, p. 8.

189 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 76.

190 DDAA. *L'Hospitalet, lloc de memòria: exili, deportació, repressió i lluita antifranquista*. L'Hospitalet de Llobregat: Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2007.

191 BOTEY VALLÈS, Jaume. *Cinquanta-quatre relats d'immigració*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 1986, p. 165. Glòria Hernández va ser la presidenta durant quatre anys, fins al març de 1977, de l'Associació de Veïns de Can Serra.

grup de dones de les associacions de veïns de la Florida, Pubilla Cases i Can Vidalet van formar-se el gener de 1975 arran de la recollida d'aliments per a les famílies dels treballadors acomiadats pel conflicte de la fàbrica SEAT. Les seves activitats fins a mitjan juliol de 1975 es van centrar en la carestia de vida, encara que tenien previst organitzar classes d'educació bàsica i de cultura general.¹⁹²

Els testimonis d'aquestes dones ens mostren que, en principi, no hi ha cap consciència explícita, ni com a dones ni com a classe. Són només les agressions externes al seu espai propi (la casa, la plaça) el que fa que surtin al carrer. Podríem pensar que això no suposa cap canvi, ni en la seva consciència política i social ni en la seva consciència de gènere, ja que no posen en qüestió el seu lloc com a dones ni el rol exclusiu que se'ls ha assignat: el de mestresses de casa. Però, segons els estudis de M. Pau Trayner, i tal com apunten els resultats d'aquesta recerca, el contacte amb el món públic va ampliar i va modificar la seva visió del món exterior i les va obligar a replantejar-se la seva pròpia realitat.¹⁹³

Les veïnes van trobar en les vocalies un espai on poder expressar el seu malestar, ja fos personal o col·lectiu, on dir en veu alta allò que moltes vegades no podien expressar a casa o en la mateixa associació de veïns, tal com ens exposa Mercè Olivares: «I la vocalia de dones va aconseguir que tots aquests valors de les dones es poguessin posar de relleu. Aleshores fèiem xerrades on venien les dones i explicaven les seves inquietuds. Tornava a ser una altra escola, d'un altre tipus de gent, les dones, que durant molt de temps havien estat callades i que a la vocalia hi trobaven una mena de tub d'escapament per poder explicar allò que patien..., moltes vegades el mateix masclisme dels homes d'esquerres.»¹⁹⁴

L'any 1976, la presidenta de l'Associació de Veïns de la Florida era Eulàlia Anadón. La secretària, en aquella època, també era una dona, Anna Días.¹⁹⁵ Aquest lideratge en femení és indicatiu que les dones dels barris de l'Hospitalet de Llobregat estaven actives en el moviment veïnal, ja que habitualment

192 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PSUC L'Hospitalet. Feminisme. Grupo de mujeres asociación de Vecinos de la Florida, Pubilla Cases y Can Viladet (2 de juliol de 1975).

193 CAMÓS, Joan i PARRAMON, Clara Carme. «The Associational Movement and Popular Mobilizations in l'Hospitalet: From the Anti-Francoist Struggle to Democracy, 1960-1980», a SMITH, Angel. *Red Barcelona: Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*. Londres i Nova York: Routledge, 2002. TRAYNER, M. Pau. «Les dones de Can Serra de l'Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-1990 a la nova situació social, vint anys després», a BORDERÍAS, Cristina. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 119-167.

194 ARXIU MUNICIPAL DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT (AMLH). Col·lecció enregistraments sonors. Entrevista a Mercè Olivares Soler.

195 SEGURA SORIANO, Isabel. *Dones de l'Hospitalet. Itineraris històrics*. L'Hospitalet: Ajuntament, 1998, p. 47.

els llocs de lideratge del moviments eren ocupats per homes. Amb les primeres eleccions municipals democràtiques es van presentar dues dones com a caps de llista per l'Hospitalet: M. Isabel Olazar Aizpuruia per l'Organització Revolucionària de Treballadors i M. Jesús Izarra Pérez pel Moviment Comunista de Catalunya – Organització Esquerra Comunista. Cap d'aquestes dones va esdevenir regidora, però sí que ho van ser Mercè Olivares (PSUC), Pilar Ferran (PSC) i Maria Martínez (PSC). Tres dones d'un total de vint-i-set regidors en la formació de l'equip de govern del primer consistori democràtic de l'Hospitalet.

Les primeres associacions de dones dels barris de l'Hospitalet van participar en les Jornades Catalanes de la Dona sota la denominació de vocalies. Hi trobem les vocalies de dones de l'Associació de Veïns Sant Josep, de Can Serra, de la Florida, de Pubilla Cases i de Collblanch-Torrassa.¹⁹⁶ L'evolució de grup a vocalia de dones amaga al seu darrere un canvi en la línia de pensament que orientava les seves activitats i en la presa de consciència de moltes veïnes de la seva problemàtica com a dones. Després de les Jornades, l'Associació Catalana de la Dona també va crear una delegació a l'Hospitalet que oferia planificació familiar i assessoria jurídica. L'ACD deixava clara la seva voluntat de coordinar-se amb la resta d'organitzacions feministes per portar una lluita conjunta.¹⁹⁷

Cap al 1977 les diverses vocalies de dones que funcionaven a la ciutat de l'Hospitalet decideixen formar una coordinadora. S'ha de remarcar que aquesta coordinadora estava formada per dones que militaven en partits polítics o en el moviment obrer. En la convocatòria d'una reunió al maig de 1979, la Coordinadora va decidir tirar endavant campanyes a favor de la despenalització i la legalització de l'avortament i la creació de centres de planificació familiar.¹⁹⁸

Si es fixa la mirada en el naixement d'aquestes vocalies de dones es pot descobrir una genealogia que enllaça els moviments veïnals dels anys setanta amb les xarxes de solidaritat teixides per les dones en les dècades anteriors entorn dels presos polítics,¹⁹⁹ com en deixa constància Mercè Olivares, militant comunista en la clandestinitat, integrant de les comissions de solidaritat de

196 SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 16-17.

197 *Diari Avui*, 30 de juliol de 1976: «Neix l'Associació Catalana de la Dona. Vol lluitar per la igualtat amb l'home i per una societat democràtica.»

198 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PSUC L'Hospitalet. Feminisme. Coordinadora de Dones L'Hospitalet (25 d'abril de 1979).

199 BERBEL, Lluís. «L'Hospitalet antifranquista», a *Quaderns d'Estudi*. Centre d'Estudis de L'Hospitalet, núm. 12 (1996), p. 52-60; PARRAMON, Clara Carme. «Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)», a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s)*, p. 117-133; TRAYNER, M. Pau. «Les organitzacions populars de dones i el canvi social (Can Serra de l'Hospitalet)», a ROCA, Joan (coord.). *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Barcelona: Proa, 1997, p. 337-346.

l'Hospitalet i impulsora de l'MDM a la ciutat : «Entonces vas a ver a las mujeres de los hombres comprometidos, vas a verlas, estás con ellas... Y a partir de entonces, pues la relación personal hace que puedas tener un poco más de relación en otras cosas, pero tampoco te atreves a exponer temas demasiado fuertes. Es después cuando ya empiezan a hacerse reuniones con más mujeres y es cuando ya se empieza a hacer un poco más de profundidad en el tema del feminismo en sí. Pero eso ya es posterior. O sea, los primeros contactos entre las mujeres no es en torno a temas feministas.»²⁰⁰

Com afirma Trayner, com ha analitzat Temma Kaplan, i com queda palès en el cas de l'Hospitalet de Llobregat, en un primer moment els moviments informals de dones que vindiquen i fan públiques les seves necessitats més immediates no busquen canviar el sistema polític o social establert. Però, amb el pas del temps, la sortida al carrer d'aquestes dones i el contacte entre elles farà que prenguin consciència de la realitat social i política on viuen, sobretot en contextos autoritaris, pensament que les portarà a lluitar per la democràcia a la vegada que adquireixen una consciència de gènere.²⁰¹

A Cornellà de Llobregat, després de les Jornades Catalanes de la Dona, diversos grups de dones també van decidir organitzar-se en una coordinadora. Els principals objectius que es proposava eren: «Que haga incorporar a la mujer a todos los problemas, tanto laborales como ciudadanos, que Cornellà sufre día a día» i «Que empiece a plantear y a buscar soluciones sobre nuestros problemas como mujeres, al igual que lo han hecho 4.0000 mujeres en las Jornadas Catalanas de la *Dona*, que tuvieron lugar durante 4 días en Barcelona».²⁰² Algunes de les dones estaven integrades en les associacions de veïns. El grup de dones de la Coordinadora exigia un local cedit per l'Ajuntament on es poguessin reunir i realitzar les activitats i un centre de planificació familiar.²⁰³

A més a més de la zona perifèrica de Barcelona també van sorgir vocalies de dones en altres ciutats de Catalunya, com les de Salt, Terrassa o Mataró, on és té constància de la formació de la Vocalia de Dones de Mataró Centre que, el 1977, va organitzar diverses conferències.²⁰⁴ La inexistència de vocalia de dones en algunes ciutats no significa que als barris no hi hagués un alt grau de mobilització femenina en el context de la Transició. Un bon exemple de l'acció

200 AML'H. Col·lecció enregistraments sonors. Entrevista a Mercè Olivares Soler.

201 KAPLAN, Temma. «Social movements of women and the Public Good», a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.), *Dones en moviment(s)*, p. 19-47.

202 AHPCE. Arxiu personal de Rosalía Sender Begué. «La Mujer en la sociedad».

203 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups locals. «A todas las mujeres de Cornellà».

204 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups i coordinadores locals 1975-1977. Vocalia de dones Mataró Centre.

col·lectiva femenina és la posada en funcionament d'una escola bressol al barri de la Floresta, a la ciutat de Tarragona. Davant de la falta de llars d'infants municipals les mares van decidir obrir el servei, que era autogestionat i sufragat amb les aportacions de les famílies. Amb l'arribada de la democràcia, l'ajuntament tarragoní els va prometre que es municipalitzaria el servei, promesa que no es féu efectiva fins que les mares dels infants i les veïnes del barri no van tancar-se als baixos de l'edifici consistorial en senyal de protesta.²⁰⁵

Com ha assenyalat Giuliana Di Febo, la finalitat de creació de les vocalies era disposar d'un lloc on les dones poguessin gestionar autònomament l'espai i el temps.²⁰⁶ Les vocalies pretenien ser una plataforma on poguessin coexistir els objectius reivindicatius del barri i del conjunt del país amb els problemes específics femenins i a través de la qual es pogué millorar la formació de les dones mitjançant xerrades, debats i cursos que tractessin temàtiques que transcendien els problemes del barri. De fet, les vocalies van servir per organitzar, en col·laboració amb el moviment feminista centres pioners d'assessorament jurídic i de planificació familiar.

Cap a finals dels setanta les vocalies de dones també van patir la desmobilització del moviment veïnal. La deriva dels líders veïnals cap a càrrecs en els primers ajuntament democràtics i la resolució d'algunes de les problemàtiques com la construcció d'escoles i equipaments sanitaris van provocar l'apaivagament de la xarxa associativa dels barris i de les seves accions de protesta. Algunes vocalies de dones van deixar d'operar més en l'àmbit veïnal i van enfocar la seva lluita cap al front estrictament feminista, fomentant la creació de nous espais de dones i per a dones, així es van crear els centres o casals de la dona.

És té constància que la Vocalia de Dones de la Verneda va crear el Centre de Dones a principis de 1979. Era un centre orientat a oferir assessorament sobre sexualitat, a semblança del servei que oferia DAIA o la Vocalia de Dones de Llevant, del Prat de Llobregat. En un primer moment, el treball va ser de caire intern al propi grup, amb xerrades sobre sexualitat i coneixement del propi cos. L'empenta per obrir el nou centre sorgí de dues metgesses de la vocalia que, per poder funcionar amb més autonomia, es van desvincular de l'Associació de Veïns de la Verneda. Les dones que acudien al centre hi anaven, sobretot, a demanar informació sobre contraceptius, però si volien una atenció més especialitzada, com ara les citologies o la col·locació de dispositius intrauterins,

205 DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 154.

206 FEBO, Giuliana di. «Resistencias femeninas al franquismo», p. 153-168.

eren derivades a altres centres sanitaris. Els recursos econòmics de les vocalies eren ínfims i les dones impulsores sufragaven les despeses de la seva butxaca.²⁰⁷

Les vocalies de dones van fer una gran tasca, tant en la vessant teòrica com en la pràctica, per la reivindicació del dret al propi cos. Des de la teoria, van estendre, mitjançant xerrades, la concepció feminista d'una sexualitat plaent, separant sexe i reproducció, apostant per una maternitat lliure i desitjada i posant a l'abast de les dones informació sobre anticoncepció. Des de la vessant pràctica van reivindicar i van impulsar diverses assessories i centres de planificació familiar. Així, per exemple, el primer centre de planificació de Catalunya va sorgir per iniciativa de la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de Llevant del Prat de Llobregat.²⁰⁸

Les demandes de benestar comú han estat encapçalades per dones sobretot al llarg dels segles XIX i XX. A partir dels anys seixanta, a Catalunya el fort creixement industrial, el procés migratori i la proliferació a les ciutats de nous i insalubres barris populars van reactivar la mobilització femenina relacionada amb els nivells de consum i les condicions de vida als barris. Les veïnes dels barris de les ciutats catalanes van participar col·lectivament en les protestes socials de la Transició: es mobilitzaren per disposar de places, mercats, ambulatoris, escoles, transports públics i per la fi de l'especulació urbanística. Des de la resistència veïnal reclamaven la dignitat de la seva comunitat i protestaven contra la carestia de vida. Van fomentar les xarxes de solidaritat comunitària i van defensar el dret a una ciutat habitable.

Les propostes i mobilitzacions plantejades pel moviment veïnal durant els anys setanta i vuitanta constitueixen un exemple de relació interclassista i intergenèrica, una escola de ciutadania on es van reformular les experiències i pràctiques socials en relació amb la problemàtica urbana, la vida quotidiana i l'acció política, representant una excel·lent oportunitat perquè les dones re-interpretessin el significat dels discursos fruit de les lluites ciutadanes, reflexionessin sobre les seves vivències, obrissin esclatxes en el sistema de gènere i reclamessin centres de planificació familiar, escoles i centres de salut, a més de crear vocalies i coordinadores pròpies.²⁰⁹

207 *Dones en Lluita*, núm. 10 (març-abril de 1979), p. 4.

208 AJUNTAMENT DEL PRAT DE LLOBREGAT (ed.). *La conquesta de la llibertat de les dones. Història d'un compromís amb la Planificació Familiar*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat, 2007; GRÀCIA, Irene. «Els centres de *planning* del Baix Llobregat: la seva creació, la seva història», a *Materials del Baix Llobregat*, núm. 4 (1999), p. 29-37.

209 MUÑOZ, Ángela i RAMOS, M. Dolores. «Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión», a BORDERÍAS, Cristina. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria Editorial, 2009, p. 69-132.

Les vocalies de dones van ser fonamentals per estendre les noves idees del feminisme, ja que van desplegar una gran activitat als barris de les grans ciutats, van formar grups d'autoconsciència, van organitzar xerrades informatives sobre sexualitat, debats, activitats culturals com recitals de música, taules rodones, cursets i tallers. Moltes d'aquestes vocalies es van convertir en el primer nucli dels futurs col·lectius feministes i en les primeres seus dels centres de planificació familiar. Amb les seves lluites contra les agressions, a favor d'una sexualitat plaent i les campanyes d'informació sobre contracepció crearen molta consciència social.

Radcliff afirma que, a través de la participació en associacions cíviques, sindicats, manifestacions o protestes durant el curs de la Transició, moltes dones van posar en pràctica formes de democràcia participativa que van redefinir els límits de la ciutadania.²¹⁰ Així també ho argumenta Empar Pineda en afirmar: «Creo que hicieron una labor francamente extraordinaria y considero que, al principio, las feministas que surgimos después fuimos muy injustas cuando, de alguna manera, no las considerábamos feminista porque –decíamos– no planteaban explícitamente asuntos feministas. Como si no lo fuesen el hecho de que las mujeres salieran de su casa, fueran a reuniones o se manifestaran –manifestarse era aquello que llamábamos los «saltos», que consistía en concentrarse en un sitio y, a la voz de «ya», ocupar la calzada, interrumpir un ratito el tráfico, lanzar unos panfletos, soltar unos gritos y, corriendo, para casa–. Entiendo que el hecho de que aquellas mujeres hicieran esto en aquellos años setenta fue injustamente valorado por muchas de nosotras en un principio.»²¹¹

En un primer moment, aquestes accions col·lectives de les dones als barris per la millora del benestar de la seva comunitat van ser infravalorades per les mateixes feministes. Encara que després, amb el temps, s'ha vist que moltes d'aquestes accions van ser el mitjà de presa de consciència de veïnes que passarien a buscar respostes en les associacions feministes o que crearien, per iniciativa pròpia, les vocalies de dones dels seus barris i que, per tant, formarien part de la xarxa associativa del moviment feminista català.

210 RADCLIFF, Pamela. «La ciudadanía y la transición a la democracia», a PÉREZ LEDESMA, Manuel. *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, p. 343-371.

211 PINEDA, Empar. «Las otras feminista», p. 249-272.

4. CARTOGRAFIA DEL MOVIMENT FEMINISTA A CATALUNYA

Un dels objectius de la recerca era descobrir si s'havia creat una xarxa feminista més enllà de la ciutat de Barcelona. És evident que per les seves característiques de capital política, universitària i cultural i per la densitat de població va ser a la ciutat comtal on es van crear gran part dels grups feministes i on es van establir les seves seus, on van tenir lloc les mobilitzacions i on es van concentrar la majoria d'accions col·lectives del feminisme català. Però, després d'haver fet aquestes apreciacions també cal deixar constància que en d'altres ciutats catalanes es van formar nuclis feministes que van suposar un fort front de lluita i de reivindicació pels drets de les dones durant la Transició.

El cas de l'Hospitalet de Llobregat és paradigmàtic ja que el desenvolupament d'organitzacions feministes va estar fortament marcat pel context social i econòmic de la ciutat. Les característiques sociològiques de la població (immigrants de classe treballadora) que residia en els barris perifèrics de la localitat, amb un elevat grau de mobilització obrera i veïnal, va provocar que les reivindicacions feministes es canalitzessin a través de les vocalies de dones de les associacions de veïns, tal com s'ha vist en el capítol anterior.

En les properes línies s'analitzen les organitzacions feministes que van sorgir al llarg de la geografia catalana, les característiques que van presentar i les accions que van dur a terme. Primer, s'enfoca la mirada cap a les ciutats de les comarques de la demarcació de Barcelona, centrades en el Barcelonès, el Vallès Occidental i el Bages i a continuació en les demarcacions de Girona, Lleida i Tarragona, però concretant l'anàlisi sobre les seves capitals.

4.1. El Moviment Feminista al Barcelonès, al Vallès Occidental i al Bages

Hi ha localitats de la perifèria de Barcelona que van presentar la mateixa indiosincràcia que la descrita a l'Hospitalet de Llobregat, com és el cas de Santa Coloma de Gramenet, a la comarca del Barcelonès. La ciutat va viure un procés de transformació social i urbanística molt fort durant la dècada dels seixanta i setanta del segle xx i va registrar un creixement exponencial en només deu anys, en passar de 32.590 habitants l'any 1960 a 106.711 el 1970 i arribant a la xifra de 140.588 habitants el 1980.²¹² Per la seva situació de proximitat amb Barcelona i la seva àrea industrial, Santa Coloma va convertir-se en una ciutat dormitori.²¹³

En el si dels barris de la localitat va proliferar la formació de grups de dones que, amb l'impuls de les Jornades Catalanes de la Dona, es van materialitzar en vocalies que van agrupar-se, el mateix 1976, al voltant d'una coordinadora. En un butlletí editat per la mateixa Coordinadora de Vocalies de Dones de Santa Coloma s'exposaven els següents objectius: «El fin principal de estos grupos es entablar relación con las mujeres de cada barrio, tratar todas las cosas que nos puedan interesar o que nos preocupen y hacer charlas de todo tipo para promocionar y elevar el nivel cultural y social de las mujeres de los barrios».²¹⁴ Les vocalies que hi participaven eren dels barris el Llatí, el Centre, el Raval, Santa Rosa, el Ríó i l'Associació de Mestresses de Casa de Singuerlín.

Elvira Ruiz defineix així la tasca de les vocalies: «Clar, la vocalia de dones pretenia recollir aquestes dones que a les sis de la tarda havien de ser fent el sopar per als nens i per al marit. La idea era tenir un horari que els fes factible fer alfabetització i donar uns serveis, com aquest de la injecció, perquè hi havia cues increïbles per posar-se una injecció, o fer una xerrada sobre sexualitat o fer una xerrada sobre diferents lluites. O la lluita que hi va haver per la barra de pa de quart quan en comptes de pujar el preu del pa van disminuir el pes de la barra. La lluita era anar al forn i exigir que et pesessin la barra.»²¹⁵

Un dels grups més actius a Santa Coloma fou l'Associació de Mestresses de Casa del barri de Singuerlín, que el 1976 aplegava unes dues-centes dones, les quals van col·laborar molt estretament amb l'associació de veïns

212 Dades de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat).

213 GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BERRUEZO. *Una Ciutat dormitori sota el franquisme: Santa Coloma de Gramenet*. Santa Coloma: Carena, 2006.

214 ANC. Fons PSUC. Comissió d'Alliberament de la Dona. «Mujer en Santa Coloma». Desembre de 1976.

215 Entrevista a Elvira Ruiz García.

**Adhesiu de la Coordinadora
de grups de dones del Vallès
Occidental pel dret a l'avortament.**

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

cològica. El 1976 el grup de dones de Singuerlín va participar en les I Jornades Catalanes de la Dona.

No es pot qualificar l'Associació de Mestresses de Casa com a grup específicament feminista, però sí que es pot afirmar que van ser unes dones que van actuar en congruència amb els postulats reivindicatius *tot el que és personal és polític* i van adherir-se a les principals campanyes del moviment feminista català col·laborant estretament amb els altres grups de dones de Santa Coloma.

A Santa Coloma, a més a més de les vocalies de dones, van sorgir-hi dues agrupacions amb un caràcter marcadament feminista: una era l'Associació Catalana de la Dona i l'altra, el Casal de la Dona. La delegació de l'Associació Catalana de la Dona estava liderada per Francisca López i es va centrar, sobretot, en tasques d'assessorament jurídic. El Casal de la Dona es va formar després del debat generat a les Jornades Catalanes sobre la necessitat d'un moviment feminista autònom dels partits polítics. El grup estava integrat per dones independents i militants en partits de l'esquerra antifrancista. Una de les seves impulsores fou Elvira Ruiz, militant del Moviment Comunista i activa també en l'associacionisme veïnal.

El Casal de la Dona es va vincular a la Coordinadora Feminista de Barcelona i va participar en totes les campanyes que aquesta va promoure, com la demanda d'una llei de divorci sense culpables i la legalització dels anticonceptius i l'avortament. Elvira Ruiz recorda les manifestacions que denunciaven els judicis de Bilbao: «Vam fer un mural de paper explicant-ho. Va ser una de les primeres coses que vam fer com a grup de dones del Casal. Hi explicàvem el

per aconseguir escoles, per l'arribada del transport públic fins al barri o per la construcció d'un ambulatori, acció que mobilitzà tota la població de la ciutat de forma molt unitària. Les integrants de l'Associació de Mestresses de Casa van anar més enllà de les demandes de benestar per a la seva comunitat assumint col·lectivament el dret del propi cos i la lluita per aconseguir un centre de planificació familiar; també van defensar el dret al divorci i a l'avortament i van gestionar serveis d'atenció jurídica i ginecològica.

El 1976 el grup de dones de Singuerlín va participar en les I Jornades Catalanes de la Dona.

No es pot qualificar l'Associació de Mestresses de Casa com a grup específicament feminista, però sí que es pot afirmar que van ser unes dones que van actuar en congruència amb els postulats reivindicatius *tot el que és personal és polític* i van adherir-se a les principals campanyes del moviment feminista català col·laborant estretament amb els altres grups de dones de Santa Coloma.

A Santa Coloma, a més a més de les vocalies de dones, van sorgir-hi dues agrupacions amb un caràcter marcadament feminista: una era l'Associació Catalana de la Dona i l'altra, el Casal de la Dona. La delegació de l'Associació Catalana de la Dona estava liderada per Francisca López i es va centrar, sobretot, en tasques d'assessorament jurídic. El Casal de la Dona es va formar després del debat generat a les Jornades Catalanes sobre la necessitat d'un moviment feminista autònom dels partits polítics. El grup estava integrat per dones independents i militants en partits de l'esquerra antifrancista. Una de les seves impulsores fou Elvira Ruiz, militant del Moviment Comunista i activa també en l'associacionisme veïnal.

El Casal de la Dona es va vincular a la Coordinadora Feminista de Barcelona i va participar en totes les campanyes que aquesta va promoure, com la demanda d'una llei de divorci sense culpables i la legalització dels anticonceptius i l'avortament. Elvira Ruiz recorda les manifestacions que denunciaven els judicis de Bilbao: «Vam fer un mural de paper explicant-ho. Va ser una de les primeres coses que vam fer com a grup de dones del Casal. Hi explicàvem el

cas de les dones que tenien el judici per avortament a Euskadi. Allò era un cas sagnant, eren dones que havien avortat amb una *avortera* d'aquelles que els hi posava *el perejil*... i que no havien ni aconseguit tenir l'avortament.»²¹⁶

Com a objectius primordials, les integrants del Casal de la Dona es van plantejar treballar el tema de la difusió de l'anticoncepció i vindicar l'obertura d'un centre de planificació familiar a la ciutat. «I vam dir: volem que Santa Coloma tingui un centre de *planning* i si tenim un ajuntament d'esquerres anem a demanar que ens facin un centre de *planning*. Clar, l'Ajuntament no tenia un duro. Santa Coloma és una ciutat que és deficitària econòmicament, no tenia indústria i no teníem recursos. Però vam dir: som el cinquanta per cent de la població i ja sabem que és la Seguretat Social, en teoria, la que ha d'assumir aquestes coses, però mentrestant demanàvem que l'Ajuntament fes un centre de *planning*.»²¹⁷ En les mobilitzacions pel centre de planificació familiar també hi van participar les altres organitzacions de dones de la ciutat, sobretot l'Associació de Mestresses de Casa de Singuerlín i l'Associació Catalana de la Dona. Finalment, el primer ajuntament democràtic va fer-se càrrec de la reivindicació i va obrir un centre a Santa Coloma.

Les integrants del Casal també van protestar contra les agressions sexuals i els maltractaments. Per això van organitzar cursets d'autodefensa per a les dones i també van reclamar la creació, a càrrec del consistori, d'una casa d'acollida per a les dones víctimes de violència masclista. Ja entrats els anys vuitanta, es van adherir a la campanya contra la permanència d'Espanya a l'OTAN i es van sumar a les activitats que promovia el grup Dones Antimilitaristes (DOAN), com ara el Tren de la Pau que va anar fins a Tortosa el 1985.

A la ciutat de Badalona també es van formar vocalies de dones, en concret als barris de Llefà, Sant Roc i Sant Crist. El 1976 és té constància de la participació del Grup de Dones de Badalona en les I Jornades Catalanes de la Dona. Les integrants provenien de diferents àmbits i estaven lligades al moviment veïnal, a les organitzacions polítiques i sindicals i n'hi havia també d'independents. Les seves reivindicacions es van focalitzar en el dret per l'avortament, en la construcció d'un centre de planificació familiar i en donar suport a les campanyes contra les agressions a les dones.²¹⁸

216 Entrevista a Elvira Ruiz García.

217 Ídem.

218 FERRANDO PUIG, Emili. *La dona a Badalona. Cent anys de protagonisme invisible (1897-1997)*. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2000, p. 125.

A la comarca del Vallès Occidental també hi va ser present el moviment feminista. Així, a les ciutats més grans com Terrassa i Sabadell, eminentment dedicades a la indústria tèxtil, hi van sorgir grups i vocalies de dones. Però també a d'altres ciutats més petites com Cerdanyola o Santa Perpètua de Mogoda és té constància de la formació de sengles grups feministes, alguns dels quals han tingut una llarga vida i existeixen encara avui dia.

Des de finals de 1976 les entitats de dones de Terrassa van realitzar un procés d'unificació i creixement organitzatiu i van formar la Coordinadora Feminista de Terrassa, que agrupava el Departament de la Dona de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides, la Secretaria de la Dona de CCOO, la Vocalia de Dones dels barris de Ca n'Anglada i de Sant Llorenç i el Grup de Dones de l'Assemblea d'Aturats.²¹⁹ El 1977 la Coordinadora va organitzar un cicle de conferències on, entre d'altres, van intervenir Regina Bayo i M. Josep Ragué de l'Organització Feminista Revolucionària.²²⁰

La Coordinadora Feminista de Terrassa es va sumar a les reivindicacions centrals del moviment feminista català. Així, per exemple, el 8 de juliol de 1978 es va celebrar un acte de suport a la campanya «Dona i Constitució». S'hi manifestava que la Constitució ignorava les dones i que calia pressionar el govern per aconseguir introduir drets com la no-discriminació per raó de sexe, la lliure afectivitat i sexualitat, l'eliminació de la pàtria potestat –que s'havia de substituir per la responsabilitat compartida entre els progenitors–, la no-discriminació en els mitjans de comunicació, el divorci i el matrimoni civil, els anticonceptius i l'avortament lliure i gratuït, el dret al treball en igualtat de condicions i, finalment, l'aplicació de la coeducació a les escoles i als instituts.²²¹ Un altre dels fronts on va participar activament la Coordinadora Feminista de Terrassa va ser en el suport a la M. Ángeles Muñoz.

L'any 1977 fa aparició el moviment feminista a la ciutat de Sabadell amb la creació del Grup de Dones en Lluita. El principal revulsiu que va fer néixer aquest grup fou la mort d'Antònia España, una treballadora tèxtil de setze anys que va ser assassinada al carrer Permanyer el 15 de setembre de 1977 quan es dirigia al seu lloc de feina.²²² Durant vint anys –fins a la seva dissolució

219 «Una alternativa revolucionaria a la sociedad», a *Al Vent*, núm. 23 (juliol-agost de 1978), p. 11.

220 «La Coordinadora Feminista cabalga de nuevo: acuerdo en puntos conflictivos», a *Al Vent*, núm. 0 (desembre de 1977), p. 25.

221 LACUEVA, Josep Lluís; MÀRQUEZ, Manuel i PLANS, Lourdes. *Combat per la llibertat. Memòria de la lluita antifranquista a Terrassa (1939-1979)*. Barcelona: Fundació Torre del Palau, 2007, p. 779.

222 DOMÍNGUEZ ÁLVAREZ, Virginia. *Imatges de Dones en la història de Sabadell. Una mirada al fons de l'Arxiu Històric de Sabadell (exposició)*. Sabadell: Regidoria d'Igualtat Dona-Home, 2002.

l'any 1997– el Grup de Dones va organitzar actes a la ciutat i va crear un servei d'assessoria jurídica. L'entitat es reunia en un local de l'Associació de Veïns del Centre, ja que, com molts grups feministes de l'època, no disposaven d'un local propi on realitzar les trobades.

L'Associació Catalana de la Dona també va esperonar la formació d'una delegació a la ciutat de Sabadell. La seva presentació va anar a càrrec de la presidenta d'ACD, Anna Mercadé, amb la conferència «El feminisme després de les eleccions».²²³ Encara que s'han localitzat algunes notícies sobre l'ACD a la premsa local, aquesta organització no va estar molt de temps activa. A partir de 1978 se li perd la pista i l'únic grup de reivindicació feminista que perdurà al llarg del temps a la ciutat serà el Grup de Dones en Lluita, que més tard s'anomenarà Grup de Dones de Sabadell.

Durant l'any 1979 el Grup de Dones en Lluita es va sumar a la campanya per la despenalització de l'avortament i per la reivindicació d'una maternitat lliure i desitjada. El 1980 van adherir-se a la campanya sobre la Llei de divorci, fent difusió del projecte de llei que havia elaborat la Coordinadora d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol.²²⁴ A principis dels vuitanta el Grup de Dones va patir una davallada, tanmateix les seves integrants van continuar actives en la promoció i la difusió de les demandes feministes. El 1982 van participar en les II Jornades Catalanes de la Dona a Barcelona i el 1983 van posar en marxa la revista *Nosaltres les dones*, en la qual exposaven que el grup se n'havia plantejat l'edició perquè volien sensibilitzar a totes les dones que la seva alliberació depenia d'elles mateixes.²²⁵

El 1974, a la localitat vallesana de Santa Perpètua de Mogoda les veïnes del barri de la Florida van formar l'Associació de Mestresses de Casa Montserrat. Les dones havien començat a reunir-se i a protestar per la carestia de la vida i, sobretot, després de la pujada del preu del pa. Poc a poc també van introduir-hi reivindicacions sobre les necessitats socials del barri, com la necessitat d'una escola bressol o una escola d'adults. Pilar Sánchez Díaz va participar-hi activament: «Nosaltres el que dèiem era que les escoles bressol havien de ser per a totes les dones, perquè, no ens enganyem, encara estem com estem. L'escola bressol havia de ser per a les dones que treballaven, perquè així podien portar-hi els nens i les nenes, però també per a les dones que no treballaven

223 *Diari de Sabadell*, 9 de juliol de 1977.

224 *Diari de Sabadell*, 30 de novembre de 1979 i 31 de gener de 1980.

225 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca. *Nosaltres les Dones*, núm. 0 (març de 1983).

precisament perquè no tenien on deixar els nens i les nenes per anar a la recerca de feina. I ho vam aconseguir: primer l'escola d'adults i després l'escola bressol.»²²⁶

Després de les Jornades Catalanes de la Dona, l'Associació de Mestresses de Casa Montserrat va passar a anomenar-se Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda. El nom fa la cosa i la presa de consciència feminista entre les seves integrants, arran de la celebració de les Jornades, és evident, sobretot amb la vindicació del dret al propi cos i el trencament amb els vells tabús imposats per la moral nacionalcatòlica, tal com relata Pilar Sánchez: «Després vam començar a lluitar per la planificació familiar, pels anticonceptius. La que menys ja en tenia tres (fills). I dins dels anticonceptius, com a feministes, pensàvem a veure perquè ens hem d'*atiborrar* de pastilles i col·locar-nos *DIUS* si no ens *enterem* de la sexualitat. Volem gaudir també del sexe.»²²⁷

El 1976 naixia el Grup de Dones Feministes de Cerdanyola, després de les I Jornades Catalanes de la Dona. Entre els anys 1980 i 1981 van aconseguir que l'Ajuntament assumís un centre de planificació familiar per donar servei a les dones de les poblacions de Ripollet i Cerdanyola. Aquest fou el primer centre de la comarca del Vallès Occidental. El 1982 van començar un programa a la ràdio local, *L'hora de les dones*, que es va mantenir durant tres anys. Al febrer de 1983 van organitzar les I Jornades feministes de Cerdanyola, amb el títol «Nosaltres les dones», amb temes molt específics de l'actualitat del moment: l'avortament, l'antimilitarisme, els maltractaments, la crisi econòmica i la visibilitat de les dones en la història.²²⁸

El 1987, davant la necessitat d'aconseguir subvencions i fruit dels nous corrents de l'associacionisme més institucionalitzat, el Grup de Dones Feministes es va passar a constituir formalment com El Safareig. El 1994 se'ls va atorgar el Servei d'Atenció i Informació a les Dones i el reconeixement de ser un punt de referència per a les dones en situacions de discriminació a la comarca. El seu treball de prevenció de la violència domèstica va portar l'entitat a col·laborar amb l'Institut Català de les Dones amb el programa «Talla amb els mals rotllos», destinat a formar agents de prevenció de violència de gènere en l'àmbit de tota Catalunya. Des del 2010 El Safareig gestiona el servei de prevenció, atenció i recuperació de les violències masclistes a la població.

226 Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

227 Ídem.

228 *Diari de Sabadell*, 18 de febrer de 1983.

Encara que aquest balanç cronològic del Grup de Dones Feministes de Cerdanyola fins a l'actualitat sobrepassi el marc temporal marcat en aquest llibre, s'ha considerat interessant observar la llarga trajectòria de quaranta anys d'un grup feminista nascut amb l'impuls de les I Jornades Catalanes de la Dona i que ha perdurat fins avui dia. L'evolució d'aquest grup és el testimoni de la trajectòria històrica que ha viscut una part del feminisme a Catalunya. Com d'altres, algunes dones van formar l'entitat feminista esperonades per la trobada del maig de 1976, les preocupacions i els debats centrats a l'entorn de la despenalització de l'avortament, la visibilitat i la denúncia de les agressions i la preocupació per noves problemàtiques com el medi ambient van marcar l'agenda feminista del grup durant els anys vuitanta. El pas de l'associacionisme informal al formal i, més tard, el procés d'institucionalització i la reorientació com a grup especialitzat en la prevenció, atenció i recuperació contra la violència masclista va marcar l'experiència de les dones que hi van seguir vinculades durant els anys noranta. Amb el canvi de segle l'entitat s'ha convertit en un servei especialitzat i referent a nivell català contra la violència de gènere.

El màxim exponent del moviment feminista al Bages fou l'Associació de Dones del Bages, amb seu a Manresa. La llavor d'aquesta associació cal buscar-la quan algunes dones de la comarca van assistir, a títol individual, a les Jornades Catalanes de la Dona. D'aquí sorgí la necessitat de reunir-se per exposar i debatre la problemàtica de la dona i es van formar grups de discussió amb dones provinents de localitats com Manresa, Navarces, Artés, Sant Joan de Vilatorrada, Sallent, Calders, Santa Maria d'Oló i Sant Vicenç de Castellet. Aquesta primera llavor va donar els seus fruits i aquest primer grup informal va pensar en la possibilitat de formar una associació legal, que va formalitzar-se al juliol de 1978.²²⁹

El grup de dones, com molts d'altres arreu de Catalunya, no disposava d'un local propi, un espai on reunir-se, debatre i que restés obert a totes les dones. Per això algunes de les primeres trobades havien tingut lloc a la Llibreria Maragall, de Manresa, propietat d'una de les activistes, Rosa Riu. Un cop legalitzada l'entitat es van començar a reunir al local del Centre Excursionista. Com es pot apreciar, tant les llibreries com els centres excursionistes foren espais que van servir de paraigua per a les entitats d'esperit catalanista i democràtic.

229 GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista a Manresa. Una història per descobrir*. Manresa: Ajuntament de Manresa i Centre d'Estudis del Bages, 2006, p. 35.

Anys més tard, el 1984, l'entitat va aconseguir, gràcies a una subvenció municipal, obtenir un local propi al carrer Àngel Guimerà de Manresa. El març de 1984 s'inaugurà el local amb la denominació de Casal de la Dona. Aquest espai es va utilitzar fins 1989, quan la Milícia Catalana va col·locar un artefacte explosiu a l'escala de l'edifici (simultàniament a la bomba que va esclatar a la Clínica Dexeus de Barcelona) i va deixar el local destrossat.²³⁰ No era la primera vegada que els grups d'extrema dreta es fixaven objectius feministes en els seus atacs: a Lleida, el 1978, la seu de la delegació de l'Associació Catalana de la Dona també va patir un atemptat.

Una de les preocupacions de l'Associació de dones del Bages va ser oferir un servei d'assessorament sobre el tema de l'avortament. Així ho explica la presidenta de l'entitat, Montserrat Martínez: «Teníem contacte amb un grup de Barcelona anomenat DAIA i si una dona demanava per avortar l'enviàvem allà. A les que tenien més diners els donàvem adreces del Regne Unit i, més endavant, de França i Holanda. Si no tenien diners buscàvem recursos econòmics allà on fos. Fins que a Barcelona van començar a néixer les primeres clíniques amb autorització legal. El que vam evitar sempre va ser enviar cap dona a centres il·legals per avortar. El que fèiem era respectar la voluntat de la dona i la seva decisió.»²³¹

A finals dels anys vuitanta van centrar les seves activitats a l'entorn del tema OTAN, en la participació al Moviment per la Pau i en la denúncia de les agressions a les dones dins l'àmbit familiar i al carrer. Durant el 1990 es va continuar amb la campanya de denúncia i suport a les dones violades. Finalment, el 1992 l'Associació de Dones del Bages va dissoldre's.²³²

4.2. El Moviment Feminista a Girona

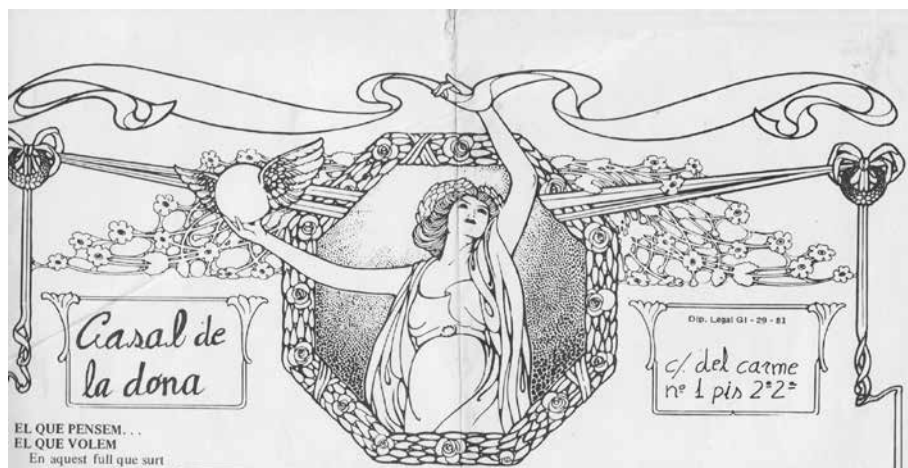
Les arrels de la primera organització de dones amb caràcter reivindicatiu de les comarques gironines les hem de buscar a la població de Salt.²³³ Era el 1973 quan un grup de dones començaren a reunir-se periòdicament. El grup havia nascut per l'impuls de la metgessa basca Luisa Yzaguirre i la treballadora tèxtil Sion García. Així ens ho relata aquesta última: «Vam començar a trobar-nos

230 *La Vanguardia*, 7 de desembre de 1989, p. 18.

231 GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista*, p. 61.

232 *Ibidem*, p. 130-136.

233 L'1 de gener de 1975 es produeix l'annexió oficial de la vila de Salt a la ciutat de Girona. El procés d'annexió desfermà una forta oposició veïnal. El 1983, després d'anys d'intenses mobilitzacions, Salt i Sarrià es van separar de Girona i van recuperar la seva independència com a municipi.

Capçalera d'un butlletí editat pel Casal de la Dona de Girona (aprox. 1981)

Arxiu personal de Puri Molina Requena.

a la tardor del 1973 cap al 1974, i ens trobàvem on hi havia Can Panxut, on ara hi ha el Teatre de Salt... i ens vam començar a trobar, doncs, molt poques dones. Una de les que va embolicar-ho tot, la pionera, era una noia basca, de Zarautz, que era doctora, la Luisa Yzaguirre, i estava en el PTE, el Partit dels Treballadors. I ella sempre em venia al darrere i tot el dia deia tu i jo hem de fer alguna cosa per les dones.»²³⁴ Per no aixecar sospites i integrar-se dins de l'oficialitat franquista, es van registrar com a Associació de Mestresses de Casa de Salt i, com a presidenta, hi va figurar Sion García.

Com a Associació de Mestresses de Casa van presentar una comunicació a les Jornades Catalanes de la Dona on denunciaven les dures condicions i la discriminació que patien les treballadores del tèxtil a la població. Algunes de les dones que participaven en l'Associació de Mestresses de Casa van integrar-se més tard i van participar en les activitats de l'Associació de Veïns de Salt, entitat amb molta força reivindicativa a la localitat. Després de les I Jornades de la Dona algunes activistes del moviment veïnal van formar la Vocalia de Dones de Salt, ja que sota els auspicis de l'associacionisme veïnal tenien més marge per organitzar activitats de caire més obert i progressista com xerrades sobre sexualitat. Així ho explica Dolors López: «Aprofitàvem el paraigües de l'Associació per llançar missatges a la mateixa associació, perquè, és clar, també hi havia les actituds que hi havia, i aprofitant els missatges de l'Associació a la població vam incorporar reivindicacions en favor dels drets

²³⁴ Entrevista a Sion García Martínez.

de la dona. Me'n recordo de dues dones que treballaven a la fàbrica tèxtil i que eren les que portaven iniciatives, tant de la fàbrica a l'Associació com de l'Associació a la fàbrica.»²³⁵

L'actuació de les dones de la vocalia va ser molt pragmàtica i van ser el nucli impulsor de l'Escola d'Adults de Salt. S'actuà amb les treballadores de les fàbriques locals i, juntament amb l'alfabetització de dones adultes, es feien classes de cultura general i d'obtenció del certificat d'escolaritat. La qüestió de la independència de Salt va ser una lluita molt sentida a la població i en la qual es va registrar molta participació femenina.²³⁶ Però des de la Vocalia també es van organitzar conferències a l'entorn de la reivindicació dels drets reproductius, tractant temes com la sexualitat femenina, l'anticoncepció i la planificació familiar.²³⁷

Després d'uns mesos de funcionament, les mateixes impulsores de l'Associació de Mestresses de Salt van decidir que havien d'abastar més territori i estendre les seves reivindicacions a més dones. Amb aquests objectius Sion García i Luisa Yzaguirre van demanar un local al Bisbat de Girona. «Vam posar-nos en contacte amb un capellà, Mossèn Iglésies, que aleshores estava a l'Església del Carme i era dels que s'havia destacat una mica per *progre*, i li vam dir que necessitàvem un local per fer trobades de dones. Durant la dictadura els únics locals que hi havia eren de l'Església o de l'Estat. Amb el capellà ho vam disfressar de farem coses culturals per a dones i no ens va preguntar massa i ens va deixar el local a la part vella de Girona. El vam arreglar una mica i ens hi vam començar a reunir.»²³⁸ Així és com es va formar el Grup de Dones de Girona a partir de l'any 1976, amb seu al carrer Alemany.

Arran de la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona, la filosofia i els objectius de moltes associacions de dones va fer un gir. Les primeres organitzacions femenines que es preocupaven per temes com la carestia de la vida i per problemàtiques més quotidianes fan seves les reivindicacions sobre l'alliberament de la dona resultants de les Jornades i adquireixen un discurs feminista en la seva línia d'actuació. Així ho expressa Dolors López, activa en la Vocalia de Dones de Salt i en el Grup de Dones de Girona: «Hi va haver un canvi subtil en la conscienciació que teníem les dones, perquè fins a aquell moment

235 Entrevista a Dolors López Vegas.

236 MOLINA, Puri. «El naixement del moviment feminista a Girona», a *Revista de Girona*, núm. 201 (2000), p. 51-56.

237 Arxiu Municipal de Salt (AMS). Fons Associació de Veïns de Salt. Xerrades-Col·loqui de la Vocalia de l'Associació de Veïns de Salt, s/d.

238 Entrevista a Sion García Martínez.

una miqueta era com si ens deixéssim portar pels moviments més grans, ja fossin partits o associacions de veïns, i ens movíem una miqueta a remolc de les reivindicacions generals, tot i que reivindicàvem el nostre paper, reivindicàvem tota una sèrie de drets de les dones, com els anticonceptius. Devia ser a partir de les Jornades Catalanes de la Dona quan vam fer una mena d'aturada, algunes dones, no totes evidentment, i una reflexió a veure que estem fent, per què estem lluitant, per què serveix el que estem fent, qui som, què volem ser.»²³⁹ També es manifesta, en aquest sentit de l'abans i el després que van suposar les Jornades, Puri Molina: «Jo penso que si que va haver-hi una definició. De fet, les I Jornades, van ser impactants; d'allà va sortir tot. Llavors totes aquelles dones que van estar coordinant tot el tema de les Jornades eren uns referents ideològics importants.»²⁴⁰

L'Associació o Grup de Dones de Girona (es troba citada amb els dos noms a la premsa local i a la documentació de l'organització) aplegava un col·lectiu d'una franja d'edat compresa entre els vint i els quaranta anys i de procedència professional molt diversa: administració, sanitat, ensenyament... Aquest grup no va arribar a legalitzar-se mai i les necessitats econòmiques se solucionaven amb aportacions econòmiques puntuals. Va ser fonamentalment un grup de discussió teòrica i d'actuacions pràctiques en relació als eixos centrals de la lluita feminista.²⁴¹ Es plantejava ser un moviment autònom en la seva estructura organitzativa, independent dels homes, dels partits i de les organitzacions de masses; democràtic en el seu funcionament intern, és a dir, que qualsevol acció o denúncia pública feta en nom del grup s'havia de discutir i aprovar per majoria, i obert a totes les dones que volien lluitar per la seva alliberació i que acceptaven els punts mínims de funcionament del grup.²⁴² Per tant aquest grup presentava les mateixes característiques que la majoria organitzacions feministes que havien sorgit arreu de Catalunya després de les jornades del maig de 1976.

El Grup de Dones va participar activament en les campanyes endegades pel moviment feminista, com la demanda de despenalització de l'adulteri i va adherir-se a la campanya d'autoinculpació «Jo també sóc adúltera». Puri Molina recorda aquesta lluita: «Aquí també vàrem recollir signatures. Me'n recordo de la campanya «Jo també sóc adúltera». Clar, és que sobretot a nivell jurídic

239 Entrevista a Dolors López Vegas.

240 Entrevista a Puri Molina Requena.

241 MOLINA, Puri. «El naixement del moviment», p. 51-56.

242 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Grup de Dones de Girona (5 de febrer de 1977).

era tant brutal la legislació franquista que hi havia molta feina per modificar les lleis. Aquella campanya va tenir molta força a Barcelona, però també arreu de Catalunya: alguna pancarta, cartells, recollida de firmes... Va tenir molta incidència arreu.»²⁴³

Les reivindicacions del Grup de Dones també van gravitar sobre la legalització de la llei del divorci i la despenalització de l'avortament i dels anticonceptius. Les reivindicacions sindicals van ser un altre dels àmbits en els quals van centrar la seva acció. El grup es va adherir a la diada de l'1 de maig en pro de la lluita obrera, però remarcant que les dones, dins de la classe obrera, es trobaven en pitjor condicions.²⁴⁴

També en el marc de la campanya sobre la despenalització de l'avortament tenim notícia del Grup de Dones de l'Empordà, amb seu a la ciutat de Figueres. El 26 d'octubre de 1979, aquest grup va lliurar a l'Ajuntament de Figueres 236 firmes demanant que el consistori es definís sobre la despenalització i sobre l'amnistia per a les dones processades de Bilbao i Cerdanyola. El dia 9 de novembre de 1979, el grup de dones de l'Empordà va organitzar una conferència sobre l'avortament a càrrec de l'advocada Margarida Obiols al Museu de l'Empordà.²⁴⁵

Amb l'objectiu de l'obertura d'un centre de planificació a la ciutat de Girona es va formar, el 1979, l'Associació de Dones de les Comarques Gironines. Encara que aquest fos l'objectiu primordial, l'organització va ampliar el seu radi d'acció a d'altres camps reivindicatius (llei de divorci, dret a la igualtat jurídica, professional i laboral, indult per a totes les dones encausades per avortament i creació de guarderies). Aquesta agrupació feminista, dos anys després disposava d'una assessoria jurídica, una vocalia d'informació, divulgació i conscienciació i continuava treballant en la línia per aconseguir el servei de planificació.²⁴⁶

Amb motiu de la commemoració del 8 de Març, el 1981 es va organitzar a Girona una gran assemblea de dones al Teatre Municipal, en la qual es materialitzà la ruptura del moviment feminista gironí en dos grups ben diferenciats: l'Associació de Dones de les Comarques Gironines i el Casal de la Dona. Les integrants del Casal van assistir a l'acte portant una gran pancarta on es podia llegir «La decisió és nostra». Amb aquesta proclamació volien manifestar la

243 Entrevista a Puri Molina Requena.

244 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Grup de Dones de Girona. Full volant del Primer de Maig.

245 *El Punt*, 9 de novembre de 1979.

246 *Presència*, 1 de març de 1981.

seva autonomia respecte als partits polítics, ja que la majoria de dones que integraven el nucli de l'Associació de Dones de les Comarques Gironines eren militants o simpatitzants del PSC.

El desacord entre ambdós grups venia motivat pel fet que l'Ajuntament havia concedit la gestió del centre de planificació familiar a l'Associació de Dones de les Comarques Gironines, que, segons el Casal de la Dona no presentava una cosmovisió feminista integral de la salut femenina, sinó que es caracteritzava per un treball més tècnic, ja que estava formada, en la seva majoria, per professionals de la sanitat i dels serveis socials. L'Associació de Dones de les Comarques Gironines, a partir de l'obertura del centre, va deixar d'actuar com a col·lectiu de dones, es va difuminar i va desaparèixer com a grup de pressió social a les comarques gironines.

D'altra banda, el Casal de la Dona era la refundació de l'antic col·lectiu Grup de Dones de Girona, que després d'un temps d'inactivitat, el novembre de 1980, es tornava a reunir sota un nom nou i es manifestaven amb la següent voluntat: «Al novembre de 1980 una colla de dones vàrem començar a trobar-nos per parlar de tot allò que ens afecta i vàrem adonar-nos que era molt important tenir estones per comunicar-nos, per connectar entre nosaltres, ja que les dones, com a tals, tenim interessos comuns. Arran d'això hem procurat trobar un espai nostre, on hi tinguessin cabuda els nostres llibres, la nostra música, festes, xerrades, projectes... per poder compartir-ho. D'aquest espai tan nostre, tan per a nosaltres, per a les dones, en diem El Casal de la Dona.»²⁴⁷

D'aquesta manera renaixia un nou espai de trobada per a les gironines amb inquietuds feministes, un espai per al debat i l'intercanvi d'idees. En un primer moment es van instal·lar en un pis del carrer del Carme, però al cap d'un any es van traslladar al centre històric, al carrer Bellmirall.²⁴⁸ En aquesta nova etapa hi havia velles conegudes i noves incorporacions. Dolors López apunta la relació que tenien les dones que s'hi trobaven: «Vam ser Casal de la Dona fins al moment en què vam tenir un espai, i vam ser nosaltres les que vam dir que ens dèiem Casal de la Dona. No recordo que legalitzéssim mai ni el nom ni l'associació. Érem unes quantes dones que ens trobàvem una miqueta per treballar els temes aquests que ens interessaven de l'àmbit personal, cultivàvem molt la nostra relació personal, era un grup molt íntim però que no perdia l'ocasió de sortir a fora quan calia.»

²⁴⁷ *Presència*, 1 de març de 1981.

²⁴⁸ MOLINA, Puri. «El naixement del moviment », p. 51-56.

El 1982 va ser un any d'una gran activitat per al Casal: rodes de premsa, xerrades, exposicions, recitals de poemes, taules rodones, projeccions de cinema, etcètera. També van assistir a les II Jornades Catalanes de la Dona, que tingueren lloc al Palau de Congressos de Montjuïc. L'activitat del Casal també s'orientà a xerrades sobre els anticonceptius, el coneixement del propi cos i la depressió postpart. Sion García, impulsora del primer nucli de dones a Salt i del Grup de Dones de Girona, va continuar activa en el moviment feminista de Girona participant en les accions del Casal de la Dona: «Després, més tard, en el Casal de la Dona, fèiem parades de llibres, fèiem xerrades, estàvem en contacte amb dones de l'Estat, anàvem a Barcelona, estàvem en contacte amb la Coordinadora Feminista, estàvem amb tot *lo* de l'avortament clandestí, donàvem adreces perquè les dones anessin a Barcelona o a Londres clandestinament... Vam fer moltes activitats d'aquest tipus.»²⁴⁹

El 1983 es va tornar a endegar una potent campanya d'àmbit estatal per la legalització de l'avortament. A moltes ciutats s'havien format comissions pel dret a l'avortament i a Girona també se'n va formar una, que es va reunir al bar La Lluna –el portaven dues dones i va representar un punt de trobada per al moviment feminista, però també per a l'ecologista–. Així mateix, les feministes gironines van adherir-se a la manifestació que va tenir lloc el dia 6 de març a la plaça Universitat, de Barcelona, coordinada per la Comissió pel Dret a l'Avortament de Barcelona, les vocalies de dones i partits polítics d'esquerra.²⁵⁰ Les gironines, en casos de discriminació laboral o jurídica, problemes matrimonials o de maltractaments, podien acudir al despatx de les advocades M. Teresa Seseras i M. Rosa Pibernat. Però les manifestacions públiques en contra de les agressions a les dones van tardar a arribar i fins als anys noranta no es van produir les primeres concentracions en contra dels maltractaments a la ciutat de Girona.

En refer la història del moviment feminista dels anys setanta i vuitanta a la ciutat de Girona es pot observar com entre els dos primers col·lectius, el de Salt i el de Girona, hi havia diferències ideològiques en el plantejament de la lluita feminista. El Grup de Dones de Girona es basava en un treball més teòric i la Vocalia de Salt partia d'unes situacions més concretes de la quotidianitat de la vida al barri i a la fàbrica i no es plantejaven reivindicacions estricte-ment feministes. Més tard, el Casal de la Dona va suposar un autèntic nucli

249 Entrevista a Sion García Martínez.

250 *El Punt*, 6 de març de 1983.

de treball de pràctica feminista, on les dones van prendre consciència del seu cos, van aprendre a conèixer l'aparell reproductor femení i van descobrir una sexualitat amagada, oberta a noves experiències, a vegades molt íntimes, però necessàries després de tants anys de repressió i de tabús, com rememora Sion García: «Recordo que una de les coses que tinc consciència d'haver fet com a dona i que ha estat molt important és el coneixement del meu cos: reivindicar el dret al propi cos. Recordo que vam fer una trobada a la consulta d'una de les ginecòlogues. Hi érem les dones del Casal que havíem volgut anar-hi i ens fèiem reconeixement ginecològic i unes observàvem les altres. Era molt íntim. Era una vivència molt íntima.»²⁵¹

Cap a finals dels anys vuitanta va començar la davallada del moviment feminista. Ja l'any 1984, per problemes d'infraestructura, el Casal de la Dona va haver d'abandonar el local que tenia al carrer Bellmirall, que amenaçava ruïna. Aquest fet, sumat a la desmobilització dels moviments socials, va provocar la desaparició del Casal de la Dona. Algunes feministes van passar a militar en d'altres moviments socials com el pacifista, que a les comarques gironines va tenir el seu màxim exponent en la gran concentració i marxa de protesta de l'Estartit a Pals en contra de Ràdio Liberty, organitzada per la Coordinadora de Catalunya d'Organitzacions Pacifistes, els dies 24 i 25 de maig de 1986, coincidint amb el Dia Internacional de les Dones per la Pau.

4.3. El Moviment Feminista a Lleida

En un primer moment, el Partit del Treball, en la seva línia de difusió i extensió del moviment polític, va promoure la creació de grups de mestresses de casa, implantats sobretot als barris dels polígons industrials, que es van haver de registrar al Govern Civil sota la nomenclatura d'associació provincial de mestresses de casa. L'objectiu del PTE en formar aquestes associacions de dones era connectar amb noves militants a través de les seves preocupacions diàries. Eren, sobretot, dones de classe popular i operàries de fàbriques. Apareix, així, el 1974, el primer grup de dones amb un caire reivindicatiu a Lleida: l'Associació Provincial de Dones de Lleida.²⁵² L'Associació estava formada bàsicament per mestresses de casa de barris com el de Cappont, però en destacava el lideratge d'un grup de dones joves lligades a partits de l'esquerra antifrancquista,

²⁵¹ Entrevista a Sion García Martínez.

²⁵² Arxiu Històric de Lleida (AHL). Fons Govern Civil. Relaciones de asociaciones de vecinos de Lérida y Provincia (1975/1981).

Entrada del festival feminista organitzat pel Grup de Dones de Lleida.

Cedit per Anna Ariño Garrié.

com Isabel Crespo, que actuava com a presidenta, Carme Molet, Montserrat Ibáñez i Anna Ariño.

Les activitats de l'Associació Provincial de Dones de Lleida es basaven, sobretot, en el contacte amb dones treballadores i mestresses de casa dels barris populars de Lleida: «El que fèiem era arribar a les dones. Era com una associació per anar a fer proselitisme a les dones, perquè es donessin compte que eren necessàries, que havien de lluitar i que havien de canviar moltes coses. Havíem de reivindicar el dret a l'avortament, el dret al divorci, perquè, clar, l'any 1974, tot això no existia. De fet Franco no s'havia mort encara. Aleshores anàvem, amb les dones que havíem fet aquesta associació, pels barris. Per exemple anàvem als Magraners, que és un barri obrer que queda als afores de Lleida, anàvem a la Mariola, anàvem als barris així, de la gent treballadora, de les dones que nosaltres pensàvem que se'ls havia de dir tot això i que veiessin també una altra realitat.»²⁵³

Les activitats que organitzaven anaven enfocades, sobretot, a les reivindicacions primordials dels barris o de la vida quotidiana, com ara concentracions en contra de la pujada del preu del pa o de la gasolina, i, per tant, en contra de

253 Entrevista a Anna Ariño Garrié.

la carestia de la vida. L'abril de 1976 van organitzar una conferència, a càrrec d'Anna Mercadé, sobre la dona als barris. A principis del mes maig va haver-hi una taula rodona amb Mireia Bofill, que va parlar sobre la dona i el treball, i amb M. José Calvo, que va intervenir sobre la dona i la sexualitat.²⁵⁴ Aquestes activitats formaven part dels actes de difusió que s'organitzaven arreu de tot Catalunya, mitjançant conferències de les dones que integraven el Secretariat Organitzador, i que servien per donar a conèixer i promocionar la participació de més dones i entitats a les I Jornades Catalanes de la Dona.

L'Associació Provincial de Dones de Lleida va presentar una comunicació a les Jornades Catalanes, en concret, en l'àmbit de «Dona i barris», que era el principal espai d'actuació de l'organització. En el text explicaven el procés d'incipient industrialització que havia viscut la ciutat de Lleida en poc temps i la formació de barris perifèrics que patien deficiències com la falta d'aigua potable i la manca d'enllumenat i asfaltat. Denunciaven, però, que qui patia principalment aquests problemes eren les dones que eren les que passaven més temps al barri.²⁵⁵

El PTE, després de les I Jornades Catalanes de la Dona, va promoure la creació d'una delegació de l'ACD a la capital del Segrià i les dones de l'Associació Provincial s'hi van integrar. Així neix a Lleida la que seria la primera organització que podem caracteritzar com a feminista a la ciutat. Va ser presentada el 24 de març de 1977 per part d'Anna Mercadé, Mercè Ciutat, Rosa Parés i Maria Huguet. El mateix dia de la presentació, es van recollir signatures per demanar una llei de divorci, l'avantprojecte de la qual s'havia elaborat per una comissió de l'ACD a nivell català.²⁵⁶ La consolidació de la delegació de l'ACD a Lleida va fer-se visible amb la inauguració del seu propi local, al carrer la Palma. Aquesta seu es va convertir ràpidament en un punt de referència, per a les lleidatanes, pel que fa a qüestions de maltractaments, separacions i embarassos no desitjats. A més a més, s'hi oferien classes de català.

Durant el mes d'abril de 1977 tenim notícies de la formació d'un nucli anomenat Grup Independent de la Lluita de la Dona (GILD), que afirmaven ser independents dels partits polítics i es distanciaven ideològicament de l'Associació Catalana de la Dona.²⁵⁷ Segons Maite Ojer, aquest grup es va formar de la mà d'Elvira Siurana, que, amb altres dones va intentar crear una delegació

254 *La Mañana*, 28 d'abril de 1976.

255 SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 97.

256 *La Mañana*, 25 d'abril de 1977.

257 *La Mañana*, 17 d'abril de 1977.

del Col·lectiu Feminista de Barcelona a Lleida. Però, el mateix 1977, Siurana se'n va anar a treballar a Barcelona amb Lidia Falcón, on va tenir un paper actiu en la creació del Club Vindicación Feminista.²⁵⁸ Es pot afirmar que, amb la marxa d'una de les principals impulsores del GILD, aquest grup no va tenir continuïtat.

L'any 1978 es va produir una crisi profunda en el si l'ACD. La crisi ja s'arrossegava de l'any anterior per la confrontació de posicions davant de la participació de l'ACD al costat d'altres partits polítics a les eleccions de 1977. Algunes de les seves integrants consideraven que la vinculació de l'Associació amb el Partit del Treball perjudicava els interessos de la lluita feminista. A Lleida, aquesta crisi es traduí en l'escissió de l'Associació i en la creació d'una nova formació: el Grup de Dones de Lleida. Aquest trencament es veu personificat en l'experiència de Mercè Ciutat, responsable de la delegació de l'ACD a Lleida, i ella mateixa explica la seva evolució ideològica des de la militància en el Partit del Treball fins a convertir-se en convençuda lluitadora en pro dels drets de les dones: «Jo sempre he dit que vaig entrar al moviment feminista perquè el partit em va dir tu has de fer això; però després, quan vaig prendre consciència del que hi estava fent, va ser quan vaig dir adéu al partit perquè jo per aquí no obeeixo. El partit em va facilitar que jo prengués consciència i que després optés, com a resultat de la política de direccionisme, de centralisme democràtic, de dictadura interna de partit i tot això, que cregués que no, que per allà no hi anava i que anava per un altre costat... I va ser quan vaig deixar el partit.»²⁵⁹

Tot i la ruptura interna, l'ACD va continuar funcionant sota les mateixes sigles i realitzant activitats fins al 1980. Cal fer esment de l'atemptat que, al mes de juny de 1978, va patir la seva seu, situada en aquell moment al carrer Cavallers. L'atac, atribuït a grups d'extrema dreta, va deixar el local arrasat i les parets brutes amb dibuixos de creus gamades i pintades pornogràfiques. I també van robar diners i fitxers de les sòcies.²⁶⁰ L'acte va ser condemnat per les institucions polítiques i pels principals partits i sindicats democràtics.²⁶¹

Fruit, doncs, de l'escissió produïda en el si de l'ACD, el 1978 neix el Grup de Dones de Lleida, que esdevé un grup plural a nivell polític, integrat tant

258 OJER, Maite. *El moviment de dones a Lleida (1972-2007)*. Lleida: II Beca de Recerca Cristina de Pizan de l'Ajuntament de Lleida, 2006 [Inèdit], p. 51.

259 Entrevista a Mercè Ciutat Valero.

260 *Endavant. Butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona*, núm. 1 (juliol-agost de 1978).

261 *La Mañana*, 6 de juny de 1978.

per dones independents com dobles militants del PTE, el PSUC o el PSAN (Partit Socialista d'Alliberament Nacional). Aquest és el cas de Carmina Pardo, militant socialista, que afirma: «Penso que era un grup molt ampli, hi havia des de qui creia en el feminisme com una ideologia, fins les que pensàvem que era necessària una doble militància en alguns temes, com en el meu cas passava amb el tema de la dona i el nacional.»²⁶²

L'octubre de 1978 el Grup de Dones va organitzar una conferència a l'entorn d'una sexualitat lliure des d'una concepció feminista i homosexual, amb intervencions de Mercè Ciutat, Armand de Fluvià i Jordi Petit, ambdós les cares visibles del moviment homosexual català i integrants del FAGC. El 1979 va ser un any on les energies de les militants es van focalitzar, igual que va passar a la resta del moviment feminista català i espanyol, en la condemna pública i unànime en contra dels judicis per avortament de Bilbao. El 9 de novembre de 1979 es va celebrar una manifestació que reivindicava la despenalització de l'avortament pels principals carrers de la ciutat. Les consignes cridades eren: «Despenalització de l'avort», «Amnistia: 11 dones processades», «Informació sexual» i «No volem avortar».²⁶³

Les manifestants van ser increpades per grups feixistes com el Front Nacional de Joventut, CEDADE, Força Jove i la secció juvenil de Falange Española, a més a més del grup Joventut Revolucionària de Lleida. No era la primera vegada que grups juvenils d'extrema dreta increpaven i realitzaven accions per atemorir els grups feministes lleidatans, un exemple és l'atemptat que van perpetrar contra el local de l'Associació Catalana de la Dona. Els grups d'extrema dreta van exercir una pressió molt forta, a través de la violència, en contra dels partits, sindicats i associacions d'esquerrres i progressistes durant la Transició. Només cal recordar l'atac terrorista que va patir el 24 de gener del 1977 el despatx d'advocats laboralistes de CCOO i del PCE al número 55 del carrer d'Atocha de Madrid.

Tot i que el panorama feminista lleidatà estava dividit en dos grups, les dues associacions van col·laborar en diverses campanyes reivindicatives.²⁶⁴ També havien sorgit grups de dones en d'altres localitats de les Terres de Ponent: el Grup de Dones de Balaguer i el Grup de Dones de Mollerussa. La responsable

262 Entrevista a Carmina Pardo Mestre.

263 AHL. Fons Govern Civil. Ordre Públic Expedientes de manifestaciones y concentraciones. 1976-1979. «Manifestaciones noviembre 1979».

264 Informació procedent del documental *Les edats del violeta*, que va ser editat pel grup de Dones ICV amb Iniciativa en format DVD (2001). A través dels testimonis de les seves protagonistes, analitza l'inici i l'evolució històrica del feminisme a Lleida entre els anys 1974 i 1984.

del grup de Balaguer era Rosa M. Gràcia i del de Mollerussa Carme Bellet. Ambdues estaven connectades i assistien puntualment a les reunions del Grup de Dones de Lleida. En aquestes capitals de comarques rurals les activitats realitzades pels grups de dones van esdevenir tota una novetat en l'època de la Transició. A Balaguer, s'hi va organitzar una xerrada de la mà del sexòleg Frederic Boix i, a Mollerussa, Carme Bellet va coordinar una taula rodona on van intervenir Empar Pineda, filòloga i líder de l'MC, i Montserrat Roig, escriptora i militant del PSUC.²⁶⁵

Per a moltes dones d'aquestes localitats era la primera vegada que entraven en contacte amb els postulats del feminisme i que podien escoltar professionals de renom que parlaven de temes com el plaer sexual femení. Aquesta experiència va comportar que les dones es plantejessin noves inquietuds, però també va fer alçar veus contràries al moviment feminista, que el criticaven obertament utilitzant un to despectiu i burleta. Al llarg de la Transició, i més enllà en el temps, les feministes van ser atacades per clixés com els havia passat a les sufragistes de principis de segle xx, que si eren lletges, que si es quedarien solteres, que si eren poc femenines, i un llarg etcètera, que encara hem de sentir avui en dia quan una dona és declara obertament feminista. Des de certs sectors, com els conservadors, es va utilitzar la sàtira per desprestigiar un moviment que atacava valors tradicionals i que feia por per la seva vitalitat i capacitat reivindicativa.

El 1979 el Grup de Dones de Balaguer, de Mollerussa, de Lleida i l'Associació Catalana de la Dona van organitzar una plataforma que es denominava Coordinadora de Dones de les Terres de Lleida. «Hi havia alguns grups de dones per les comarques i les ajuntàvem en aquesta coordinadora. I aquí també vam fer molta feina de denúncia, qualsevol cosa de sentències... Ara no s'hi atreueixen, però en aquella època s'atrevien a moltes coses, com si la culpable fos la dona per anar amb una *minifalda*. Hi havia moltes sentències molt problemàtiques i per això també ho denunciàvem.»²⁶⁶

Amb l'arribada dels partits d'esquerres a la Paeria i amb la institucionalització de les polítiques de gènere, a poc a poc, en una tònica general a tot Catalunya, els grups feministes van anar perdent embranzida. A finals dels anys vuitanta va sorgir la Coordinadora de Dones de Ponent, amb un caràcter ja més institucional.

265 Entrevista a Carme Bellet Roca.

266 Entrevista a Anna Ariño Garrié.

4.4. El Moviment Feminista a Tarragona

A les comarques de Tarragona, la plasmació externa de les inquietuds i anhels de les dones que lluitaven pels seus drets es va reflectir en la creació del Moviment de Dones de Tarragona, impulsat pel PSUC. Tot i la seva vinculació inicial amb el PSUC el Moviment de Dones era, sobretot, un moviment plural i de base, on hi tenien cabuda dones connectades amb partits polítics, dones involucrades en la lluita per les millores laborals i dones que formaven part de la revitalització de la cultura tarragonina, com Rosa Mas, de la Llibreria de la Rambla, que cedia el seu establiment perquè el Moviment de Dones, després refundat com a Bloc Feminista, s'hi reunís.²⁶⁷

Les activistes del Moviment de Dones van formar, el 1974, el Bloc Feminista de Tarragona, tot i que l'acta de fundació oficial data de 1979.²⁶⁸ El Bloc era una organització pluralista i assembleària integrada per un centenar de sòcies que, al principi, va tenir la seu social al carrer de la Nau de Tarragona i que, anys més tard, es traslladà al carrer Armanyà. Entre els seus objectius hi destacava la lluita pel dret a l'avortament lliure i gratuït, pel dret al propi cos, per una maternitat lliure i desitjada, per uns centres de *planning* a tots els barris i pobles, contra les agressions a les dones, per aconseguir l'obertura d'una casa d'acollida per a les dones maltractades i per una educació no sexista. El Bloc es proposava, així mateix, aconseguir llocs de treball per a les dones, combatre la incorporació femenina a l'exèrcit i aconseguir una legislació antidiscriminatòria, no paternalista ni proteccionista.

Per tal de dur a terme tots aquests objectius realitzaven debats i discussions, xerrades, jornades i també campanyes reivindicatives públiques al carrer i, sobretot, participaven en totes les qüestions socials i polítiques que afectessin les dones. També publicaven de forma no periòdica la revista *Ona Feminista*. Com explica Charo Romano: «Es volia donar a conèixer les dones per a l'aportació al progrés de la societat en general. Vam començar a organitzar activitats, com una setmana de cinema i premis de fotografia, vam donar a conèixer la creativitat de les dones, la mirada en femení.» I continua relatant: «Vam ser molt actives en el tema de la pau, en contra de l'exèrcit i el desarmament de la

267 MARRUGAT, RAMON. *La Llibreria de la Rambla i l'alternativa cultural de Tarragona (1968-1980)*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2013.

268 AHT. Fons Fundacions i associacions. Fons Bloc Feminista. Acta fundacional (6 de juny de 1979). Les militants que integraven el grup en aquest moment eren Nieves Also Noe, Ester Forgas Berdet, M. Carme Fort Aixelà, Marisol Larena Pasamon, Milagros Martín Hornillo, Rosa Mas Montagut, Sol Roca, Juliana Rodríguez Martínez, Isabel Sánchez Martos i Pilar Sebastián.

Pamflet del Bloc Feminista de Tarragona.

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fulls volants. Feminismes

societat.»²⁶⁹ Entre les trobades feministes a què van assistir hi destaca la participació del grup en les I i II Jornades Catalanes de la Dona (1976 i 1982) i també en les Jornades Estatals de Granada (1979).²⁷⁰

En els primers anys, el Bloc Feminista agrupava les dones provinents del Moviment Democràtic de Dones, impulsat per les militants del PSUC, i dones independents o d'altres partits polítics preocupades per la visibilització de les polítiques femenines. Rosa Queral ho il·lustrava amb les següents paraules: «Teníem bona relació amb les socialistes, amb les convergents. La nostra prioritat era millorar la situació de la dona. Per buscar efectius treballàvem amb les associacions de veïns. No anàvem a captar gent per al partit, teníem l'esperit de l'Assemblea de Catalunya, que havíem de trobar objectius comuns per avançar. Teníem una harmonia francament bona.»²⁷¹

269 Entrevista a Charo Romano Santos.

270 DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*, p. 210-211.

271 Entrevista a Rosa Queral Casanova.

Els maltractaments constituïen i constitueixen l'expressió més punyent de la discriminació sexual, de l'asimetria de gèneres, la forma més dramàtica de la violència intrafamiliar que massa sovint és justificada pels estereotips de socialització. El Bloc Feminista va treballar molt en la direcció de denunciar i visibilitzar aquesta violència. Amb aquesta finalitat va organitzar la campanya «Nit de les llunes» que reivindicava el dret de les dones a caminar soles durant la nit sense por a ser agredides. Ja entrats els anys vuitanta van constituir una Comissió Antiagressions i, fruit de la feina desenvolupada per aquesta Comissió i amb el recolzament de tota l'entitat feminista, van aconseguir, després de molt de temps, que Tarragona disposés de la primera casa d'acollida per a dones maltractades a tota la província el 1987.²⁷²

EL PTE també va impulsar una delegació de l'ACD a la ciutat de Tarragona, que es va presentar, el dia 25 de març de 1977, un dia després d'haver aparegut públicament l'ACD a Lleida. L'acte va tenir lloc al local Auditorium, de Ràdio Tarraconense i hi van assistir unes cent dones.²⁷³ La delegació a les comarques tarragonines estava dirigida per Berta Ramos, militant del PTE: «Muntem l'Associació Catalana de la Dona l'any 1977 a Tarragona a partir de les Jornades Catalanes de la Dona, que són molt importants i a les quals jo hi assisteixo. [...] Ens adonem de seguida que la lluita feminista és dura, que les dones no saben de què els parles ni s'ho han plantejat mai. A l'Associació Catalana de la Dona teníem un plantejament avantguardista i t'adones que pots captar un nombre petit de dones.»²⁷⁴

Un dels objectius de l'Associació Catalana de la Dona era proporcionar assistència i formació a les seves associades i treballar des de la base, acostant-se al conjunt de dones obreres. Per aquest motiu, Berta Ramos i altres companyes van fer un treball de camp en els barris obrers de la zona de ponent de Tarragona. Atès que el seu poder de captació era reduït, d'acord amb els seus plantejaments socials i de gènere, l'agrupació va decidir treballar en dos fronts: «Fem un doble esforç, muntem una associació de mestresses de casa a Tarragona i província, amb seus als diferents barris (Riu Clar, Torreforta i Sant Salvador)»²⁷⁵ i, per un altre costat, van centrar els esforços en el si de l'ACD.

Les dones dels barris tarragonins lluitaven per l'escolarització dels infants en unes condicions òptimes, per l'asfalt del carrer, per l'obertura d'una farmàcia

272 AHT. Fons Fundacions i associacions. Fons Bloc Feminista de Tarragona. Declaració d'octubre de 1993.

273 *Opción*, núm. 6 (maig de 1977), p. 23.

274 Entrevista a Berta Ramos Martínez.

275 Ídem.

les vint-i-quatre hores, per un ambulatori al barri... Lluitaven per les necessitats diàries més immediates en l'espai i el temps. Segons Berta Ramos, «feien activitats absolutament reivindicatives», com tallar una carretera per demanar un pont que creués la via de circulació de la carretera de Reus perquè els infants l'havien de travessar enmig dels cotxes per anar a l'escola, però «de tant en tant, anàvem traient el nostre discurs, que valem igual que els homes, que les dones havíem de fer moltes coses, perquè hi confiessin.»²⁷⁶ Així, a través de la reivindicació de les necessitats més immediates, el discurs de valorització com a dones i de lluita pels propis drets anava filtrant entre les dones del barri.

La delegació tarragonina de l'ACD tenia un pis llogat al carrer Gasòmetre. El mateix 1977 van promoure activitats com la presentació del llibre *El feminisme, avui*, d'Anna Mercadé, a la Llibreria de la Rambla. També van contactar amb agrupacions femenines com la Unió de Dones de Reus i comarca²⁷⁷ i van unir esforços amb el Bloc Feminista per celebrar el 8 de març, també van treballar conjuntament amb l'Associació de Dones Separades de Tarragona. Berta Ramos col·laborava al programa *Micrófono abierto* de Tarragona Ràdio, un espai de quinze minuts dedicats a la temàtica de les dones, com ella mateixa explica: «Fèiem difusió de les idees feministes i de la nostra activitat en un programa de tarda, que era quan tenia més audiència, perquè després hi havia el *Consultorio de la Señora Francis*. Tota l'audiència, que ja no era tan reaccionària, ens escoltava.»²⁷⁸ A través de l'experiència de la ràdio, l'Associació Catalana de la Dona va donar suport a Maria Bernat, de la Selva del Camp, que volia aconseguir l'anul·lació matrimonial i l'Església no la hi concedia. «Vam enviar milers de firmes, li vam buscar advocat, l'acompanyàvem a les sessions judicials, va ser un cas de mobilització feminista que va tenir molt de ressò. A través d'aquests casos la gent pot prendre consciència», afirma Ramos sobre un dels primers processos endegats a Catalunya per aconseguir l'anul·lació matrimonial per part de l'Església.²⁷⁹

La informació era un punt fonamental en la política de l'ACD, per això organitzaven xerrades, jornades de formació i taules rodones. El 8 de març del 1980, el Bloc Feminista, Dones de CCOO i l'Associació Catalana de la Dona van convocar un acte conjunt amb conferències i xerrades a la Llibreria de la

276 Ídem.

277 *Butlletí Informatiu del Col·lectiu Unió de Dones de Reus i Comarca*, núm. 1 (desembre de 1997). La Unió de Dones de Reus s'havia creat el 1967 impulsada per un grup de mestresses de casa amb l'objectiu de culturalitzar-se i trencar la rutina diària.

278 Entrevista a Berta Ramos Martínez.

279 *Endavant, butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona*, núm. 1 (juliol-agost de 1978).

Rambla.²⁸⁰ Reclamaven el dret de les dones a un lloc de treball sense discriminació, una llei de divorci feminista i democràtica i la legalització de l'avortament.²⁸¹ La unió d'esforços dels col·lectius tarragonins era una evidència de l'existència de la lluita feminista a la ciutat i les convocatòries eren concorregudes per una part de la societat tarragonina. Les demandes no s'havien acabat amb l'arribada de la democràcia, el govern de la UCD havia deixat moltes qüestions sense resoldre, en part com a conseqüència de les pressions que rebia de l'Església, que afectaven la llei del divorci o de l'avortament.

A la capital del Baix Camp és té constància de la formació de l'Agrupació Feminista de Reus, que va estar impulsada pel PSUC a partir 1976, encara que també hi van participar dones independents o afiliades a partits de l'esquerra revolucionària com l'Organització Internacional Comunista (OIC). Aquest grup feminista no va tenir molta incidència: hi van passar força dones però poques hi van romandre incondicionals. L'Agrupació Feminista va fer diversos actes públics entre el 1976 i el 1978, com taules rodones a la ràdio local en motiu del 8 de Març. Conjuntament amb la Unió de Dones de Reus, el Bloc Feminista i l'Associació Catalana de la Dona, va organitzar una Jornada de la Dona al pavelló de la Fira de Mostres de Reus. Es va programar una taula rodona en què hi van participar Montserrat Roig, del PSUC; Rosa Griso, de Convergència Democràtica de Catalunya; Anna Mercadé, de l'ACD, i una representant del grup Dones Divorciades.²⁸² Aquesta jornada va permetre posar en contacte més dones amb el grup feminista, fet que va motivar l'agrupació a llogar un local al carrer Sant Gaietà de Reus, on fer reunions i oferir un servei de planificació familiar.²⁸³

Com s'ha vist en aquest capítol, foren múltiples els grups feministes que van sorgir de cap a cap de la geografia catalana. Un dels objectius del llibre és posar de relleu que l'associacionisme feminista no va ser exclusiu de la ciutat de Barcelona i de la seva àrea metropolitana. El que sí que és cert és que el moviment feminista es mogué en un contorn bàsicament urbà. Com s'ha pogut observar en les línies anterior es van formar grups feministes a les ciutats catalanes més poblades com Tarragona, Lleida, Girona, Terrassa, Badalona o Sabadell però també en ciutats més petites com Manresa o Santa Perpètua de la Mogoda, o en ciutats d'àmbits rurals com Balaguer i Morellussa. No

280 *Diario Español*, 8 de març de 1980.

281 Fons personal de Berta Ramos Martínez. Full volant del 8 de març, Dia Internacional de la Dona Treballadora.

282 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Grups i coordinadores locals. Informació Reus. 22 de maig de 1978.

283 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. PCE. CLM. Notes manuscrites de M. Dolors Calvet. 1979-1980.

es poden menystenir les lluites protagonitzades per les dones de l'Hospitalet de Llobregat, Sant Coloma de Gramenet o Cornellà de Llobregat, mobilitzacions incardinades a través de les vocalies de dones dels barris d'aquestes ciutats. La principal premissa per formar un grup feminista fou la inquietud de les dones per vincular-se a un moviment que els hi aportava identitat per al seu gènere i que satisfeia la seva necessitat de respostes a certes preguntes i qüestions que no compartien amb els homes i que, a més a més, impulsava i coordinava accions per satisfer demandes públiques i privades.

No tots els espais de la geografia catalana complien aquests requisits. Així, àrees de Catalunya amb una densitat de població més baixa com la zona del Delta de l'Ebre, els Pirineus, tant el lleidatà com el gironí, i les comarques interiors tarragonines com el Priorat, la Terra Alta, o la Conca de Barberà no registraran cap tipus d'associació amb un perfil feminista. Això no significa que en poblacions d'aquestes zones no s'hi manifestés una inquietud pel que estava passant al país en aquell moment, que no hi hagués dones que a nivell individual o col·lectiu participessin en les mobilitzacions per la consecució de la democràcia. Així en les zones rurals hi va haver un fort moviment a l'entorn del sindicat Unió de Pagesos.²⁸⁴ Sabem que les dones també van ser presents en la formació i en les protestes que el moviment agrari va encapçalar a mitjans dels anys setanta amb el crit «Volem viure de la Terra», però això ja forma part d'una altra història.

284 PEIX, Andreu. *25 anys de la Unió de Pagesos*. Lleida: Pagès Editors, 1999.

5. DONES EN LLUITA

5.1. Campanyes feministes

Aquest capítol situa en el context històric de la Transició totes les campanyes reivindicatives que va protagonitzar el moviment feminista (amnistia per a la dona, despenalització de l'adulteri, dret al divorci, dret al propi cos i denúncia de la violència contra les dones). Una de les mobilitzacions feministes més trencadores amb els arquetips de gènere que havia imposat la moral nacional-catòlica va ser la reclamació del dret al plaer i al propi cos, que van configurar una nova concepció de la sexualitat femenina, deslligada de la reproducció i que va materialitzar-se en l'obertura dels anomenats centres de planificació familiar.

5.1.1. «Amnistia per a la dona»

L'amnistia feminista també va figurar entre les reivindicacions sorgides del programa de les Jornades Catalanes de la Dona. Així, al costat de les demandes d'amnistia general de l'oposició democràtica, les primeres accions públiques del moviment feminista van centrar-se a reivindicar l'amnistia per a les dones condemnades per delictes referents al seu sexe, com l'adulteri, els anticonceptius i l'avortament. La demanda d'amnistia feminista, com ha documentat Mary Nash, va ser una protesta singular del moviment feminista espanyol respecte al moviment europeu i nord-americà de la segona onada. Les campanyes dels grups feministes reclamaven tant l'amnistia per a les dones com l'amnistia política general.²⁸⁵

Les dones sota el règim franquista i durant els primers anys de la transició democràtica podien ser condemnades per delictes lligats al seu gènere, i la repressió exercida sobre elles també presentava unes característiques diferencials,

²⁸⁵ NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 210.

així ho avala la investigació de Nadia Varo, centrada en l'anàlisi de les condemes del Tribunal d'Ordre Públic (TOP), que confirma la persistència de la repressió sexuada durant el tardofranquisme.²⁸⁶ Les forces repressives franquistes van projectar una imatge diferent de les persones detingudes i processades en funció del seu sexe. Les concepcions de la policia i el TOP sobre la «perillositat» o la «perversitat» dels homes i les dones jutjats va tenir repercussió en les tortures i en les sentències aplicades sobre aquestes persones.

Els escenaris de la repressió penitenciària també van presentar característiques específiques per a les dones. Un dels trets diferencials era que els centres carcararis femenins estaven administrats per ordes religiosos. Di Febo sosté que el fet d'atorgar a les religioses un fort poder de control i sanció reflecteix molt bé la importància ajustada al paper de manipuladores de consciència i de reeducadores que es presumia que podien desenvolupar les monges sobre les recluses.²⁸⁷ Exemples d'aquest ferri control i de la voluntat adoctrinadora, els trobem en els centres penitenciaris per a dones a Catalunya durant el primer franquisme, en la presó de les Oblates a Tarragona i en la de les Corts a Barcelona;²⁸⁸ i més tard, en la presó de la Trinitat a Barcelona, que va ser l'escenari de la repressió penitenciària contra les dones a Catalunya durant els últims anys del franquisme i els primers de la Transició.

La presó de la Trinitat, inaugurada el 1963, va ser construïda de bell nou com un centre modern que permetés la reeducació de les recluses i la millora material respecte a l'anterior presó de les Corts. Però al marge de les instal·lacions, es va mantenir intacta la voluntat adoctrinadora i transformadora que les Creuades Evangèliques exercien sobre les preses.²⁸⁹ Segons el cens de la població reclusa d'abril del 1977, el 45,5% de les dones que restaven empresonades estaven acusades de delictes relacionats amb avortaments, abandonaments de la família, adulteris i infanticidis, a més a més de les dones privades de llibertat pel seu activisme polític contra la dictadura.²⁹⁰ Les preses polítiques van plantar cara en més d'una ocasió als intents de reeducació de les

286 VARO, Nadia. «Mujeres y hombres: la 'represión sexual' de la militancia política», a TÉBAR, Javier (ed.). «*Resistencia ordinaria*». *La militancia y el antifranquismo catalán ante el Tribunal de Orden Público (1963-1977)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 85-103.

287 FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento de mujeres*, p. 41.

288 Per profunditzar en aquest aspecte, vegeu el monogràfic: «Cárceles de Mujeres», a *Studia Historica. Historia Contemporánea*, núm. 29 (2011), Ediciones Universidad de Salamanca. SUBIRATS PIÑANA, Josep i POY FRANCO, Pilar. *Les Oblates 1939-1941. Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006.

289 GOICOECHEA, M. «Trinitat: una de cal y otra de rejas», a *Vindicación feminista*, núm. 25 (juliol de 1978), p. 33-37. LORENZO RUBIO, César. «La presó de dones de la Trinitat (1963-1983)», a *Memòria de la presó de les Corts. Presó de dones*. <<http://www.presodelescorts.org/>> [Consultada: 3 de juny de 2013].

290 AYMERICH, Pilar. *Memòria d'un temps: 1975-1979*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya i Fundació Caixa Sabadell, 2004.

monges i es van negar a assistir a missa, van redactar cartes de denúncia i, fins i tot, van protagonitzar vagues de fam.

El moviment feminista va demanar incansablement l'amnistia per a les preses acusades de delictes del seu propi sexe i per a les preses polítiques. Les campanyes a favor de l'amnistia per a la dona van ser les primeres mobilitzacions protagonitzades pels grups feministes en l'inici del procés democràtic. L'amnistia per a la dona incloïa les demandes de la despenalització de l'adulteri, la legalització dels contraceptius i l'avortament a càrrec de la Seguretat Social, l'abolició de la Llei de perillositat social i la dissolució de les Creuades Evangèliques de Crist Rei.²⁹¹

La primera manifestació per a l'amnistia feminista es va produir a Barcelona el 18 de gener del 1976, quan representants de diverses associacions veïnals i de drets humans van congregar-se per llegir un manifest a la porta de la presó de la Trinitat. Dos mesos més tard, i aprofitant el Dia Internacional de la Dona, es va repetir la concentració, que aplegà un miler de manifestants davant de la presó –dones, majoritàriament–. Aquest cop la convocatòria, tot i no comptar amb autorització legal, la realitzava l'Associació de Dones Universitàries. La presidenta de l'entitat, Trinidad Sánchez Pacheco, va mobilitzar a les sòcies a «una concentració davant la presó de dones de la Trinitat, per demanar l'amnistia i la despenalització dels delictes que afecten a la dona».²⁹² Sota l'atenta mirada dels policies que custodiaven la presó, Sánchez Pacheco va llegir un comunicat a través del qual es demanava l'expulsió de les Creuades i la millora de les condicions de vida intramurs –permetre a les preses poder vestir-se amb la seva roba, llegir les publicacions de circulació legal i poder parlar en la seva llengua (en català)–, així com la despenalització de l'adulteri, l'avortament i altres pràctiques discriminatòries, regulades pel Codi Penal i l'abolició de la Llei de perillositat i rehabilitació social.²⁹³

L'any següent, el 1977, també el 8 de Març, la Coordinadora Feminista de Barcelona va congregar a una manifestació davant de la presó de la Trinitat. La policia va dissoldre la concentració utilitzant mànegues d'aigua i va detenir per unes hores les dones que havien signat la sol·licitud d'autorització de la manifestació al Govern Civil.²⁹⁴

291 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca. Full informatiu Vocalies de Dones de Verneda Alta i Sant Martí de Provençals, núm. 1 (1977).

292 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Comunicats públics (1975-1978).

293 *Triunfo*, núm. 685 (13 de març de 1976), p. 18.

294 DDAA. *El feminisme al PSUC*, p. 39.

El PSUC-PCE va ser l'únic grup polític que, en part, es va fer eco de les peticions d'amnistia feminista. El juliol del 1977, la diputada M. Dolors Calvet va presentar al Congrés dels Diputats la proposta parlamentària d'amnistia per a les dones. Calvet va defensar un projecte de llei que advocava per l'eliminació dels delictes d'adulteri, d'ús d'anticonceptius i d'avortament, és a dir, dels delictes específics femenins. La proposta va ser rebutjada per 156 vots en contra i 119 a favor. De fet, fins al 1978 no es van derogar els delictes d'adulteri i amistançament, i la despenalització dels anticonceptius. Altres exigències de la campanya a favor de l'amnistia per a les dones van quedar postergades fins a la dècada dels anys vuitanta.²⁹⁵

Al llarg de l'any 1977 la Coordinadora Feminista va organitzar una concentració cada diumenge a la porta de la presó de la Trinitat per reclamar l'amnistia per a les dones. Hi exhibien pancartes al·lusives amb lemes com: «Fora la Llei de perillositat social».²⁹⁶ El 18 de desembre del 1977 la Coordinadora i el Col·lectiu Feminista van convocar una manifestació a la plaça d'Urquinaona de Barcelona a favor de l'amnistia. El moviment feminista denunciava que en el cos de la Llei d'amnistia promulgada el 15 d'octubre no figurava enlloc l'amnistia per als delictes específics femenins, ni es tenia en compte la situació de les dones empresonades per aquests casos. Volien donar visibilitat a la realitat de les preses de la Trinitat, que era un dels centres penitenciaris més repressius de tot l'Estat espanyol.²⁹⁷

La promulgació de llibertat l'octubre del 1977 per als presos polítics no arribava als presos socials, per això el moviment feminista va centrar la campanya del 1977 en la petició d'una amnistia no excloent. Les organitzacions feministes insistien en el fet que l'amnistia per a les dones no s'acabava amb la despenalització dels delictes d'adulteri, avortament, prostitució i amb la llibertat de les condemnades per aquests delictes; sinó que defensaven l'amnistia com un concepte més ampli que signifiqués també un canvi profund de tot el cos legislatiu del sistema judicial i penitenciari (Codi Civil, Codi Penal, ordenaments laborals, etc.), i també la desaparició o radical transformació de totes aquelles institucions que eren el reflex del paper social i polític que s'havia adjudicat a les dones durant els darrers quaranta anys (Secció Femenina, Patronat de la Dona...)²⁹⁸

295 NASH, Mary. «Mujeres en Transición», p. 71-88.

296 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 171. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 178.

297 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Fulls Volants. Col·lecció Figueras. 1976/1977. Feminismes.

298 NASH, Mary. «Mujeres en Transición», p. 71-88.

L'amnistia feminista tardaria més a arribar que l'amnistia general, les dones haurien d'esperar fins a l'any 1978 perquè alguns dels delictes específics pel seu sexe deixessin de ser-ho. En Dret Penal, mitjançant la Llei 22/1978 de 26 de maig, es derogaven els articles 449 i 452 del Codi Penal, relatius a l'adulteri i l'amistançament; d'aquesta manera es posava punt i final a una legislació que mantenia concepcions estrictament morals i discriminatòries per a les dones. La Llei 45/1978, de 7 d'octubre, modificava els articles 43 bis i 416 del mateix Codi Penal, despenalitzant la divulgació i la propaganda sobre mètodes anticonceptius.²⁹⁹

El maig del 1978 es va promulgar una reforma penitenciària que va provocar la ràpida sortida de les monges de la presó de la Trinitat i, que va produir un buit de poder en l'administració del centre. Durant uns dies la diputada M. Dolors Calvet, amb el suport de l'advocada Magda Oranich, va supervisar l'autogestió de les trenta-set preses fins que van arribar les funcionàries responsables.³⁰⁰

5.1.2. «Jo també sóc adúltera»

Entre les demandes del moviment feminista d'amnistia per a la dona, hi figurava la reivindicació de despenalització del delictes d'adulteri, ja que la Llei d'11 de maig de 1942 castigava la dona per mantenir relacions amb un home que no fos el seu marit (article 449 del Codi Penal de 1944), amb penes de presó menor, fins a sis anys, mentre que era necessària no només la reincidència sinó la cohabitació amb una altra dona perquè el marit fos acusat d'amistançament i condemnat per aquest motiu (article 452 del Codi Penal de 1944).³⁰¹ La supressió del delictes d'adulteri es va convertir en la mobilització del feminisme català més emblemàtica durant l'any 1976, a causa de l'aplicació d'aquesta llei sobre M. Ángeles Muñoz.³⁰²

M. Ángeles Muñoz vivia al barri obrer de Sant Adrià de Besòs i s'havia casat amb Ramon Sotos el 1969. El matrimoni va tenir una filla: Yolanda. El 1972 el marit va abandonar M. Ángeles i la seva filla, per la qual no passava cap pensió, i va fixar la seva residència a Mallorca. El 1974 M. Ángeles Muñoz

299 FOLGUERA, Pilar. «De la transición política a la democracia. La evolución del feminismo en España durante el período 1975-1988», a FOLGUERA, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 111-133.

300 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 178.

301 MURILLO, Irene. *En defensa de mi hogar y mi pan. Estrategias femeninas de resistencia civil y cotidiana en la Zaragoza de posguerra, 1936-1945*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2013, p. 40.

302 PESSARRODONA, Marta. «Leyes machistas contra M. Ángeles Muñoz», a *Vindicación Feminista*, núm. 7 (gener de 1977), p. 20.

va tenir una altra filla. Aprofitant aquest naixement, el marit va demanar la separació conjugal al·legant adulteri i va reclamar la custòdia de la seva filla. El jutge va decidir que, mentre es portava a terme el judici, la custòdia de Yolanda seria entregada a la seva àvia paterna. Davant d'aquesta decisió M. Ángeles es va negar a entregar la seva filla al jutjat i va buscar el suport de l'Associació Catalana de la Dona.³⁰³

L'ACD va organitzar una gran mobilització en favor de M. Ángeles. El cas va saltar a la premsa i va tenir un gran ressò mediàtic. Fou una de les campanyes més multitudinàries i unitàries del moviment feminista català. Va rebre un gran suport social de moltes dones que no militaven ni eren pròximes a cap grup feminista. La clau es trobava en la identificació que podien sentir moltes dones anònimes, sense sentir-se feministes, cap al cas particular de M. Ángeles Muñoz. En solidaritat amb ella es va llançar l'eslògan: «Jo també sóc adúltera», que va simbolitzar situar les vivències personals en l'àmbit polític. L'ACD, juntament amb les associacions de veïns de Sant Adrià de Besòs, va obrir un compte per pagar les despeses del judici i van recollir signatures que van enviar al Ministeri de Justícia reclamant la despenalització dels delictes de la dona.

Entre d'altres accions col·lectives a favor del cas de M. Ángeles Muñoz podem destacar la concentració organitzada per la Coordinadora Feminista i les vocalies de dones el 18 de novembre del 1976 a la plaça de la Catedral de Barcelona, amb la presència d'unes cinc mil persones. La manifestació convocada per després de la concentració va ser dissolta per la policia amb equips antidisturbis. El dia 20 de novembre del 1976 unes cent cinquanta dones es van tancar a la parròquia de Sant Adrià de Besòs, la convocatòria havia estat feta per la Coordinadora Feminista de Barcelona, i hi van participar el Col·lectiu Feminista de Barcelona, LAMAR, Unió Popular de Dones, ANCHE i el grup de dones de Comissions Obreres, a més a més de les vocalies de dones de Barcelona, l'Hospitalet i Cornellà de Llobregat, Sant Adrià de Besòs i Santa Coloma de Gramenet. Era, per tant, un acte unitari del moviment feminista català en solidaritat amb M. Ángeles Muñoz per denunciar la situació de discriminació que patia.³⁰⁴

Durant el tancament a l'església les participants van obrir un debat a l'entorn de què significava ser feminista i les seves diverses interpretacions. El grup de dones va emetre un comunicat en què els punts principals eren la

303 NASH, Mary. «Mujeres en Transición», p. 71-88.

304 Ibídem, p. 184.

denúncia a la situació repressiva i discriminatòria sobre la societat femenina a causa de les lleis opressives i masclistes que continuaven vigents i demanaven la immediata modificació de la legislació. En el comunicat també s'expressava la repulsa a les agressions i, en concret, es condemnava una violació ocorreguda feia uns dies a Santa Coloma de Gramenet. Era la primera vegada que un grup de dones organitzava una tancada en una església per qüestions estrictament feministes. Després de la tancada, es va fer una manifestació per Sant Adrià, amb més de dues mil assistents, enarborant crits com: «Abajo las leyes contra la mujer», «Abajo la patria potestad», «Mari Ángeles, solidaridad», «Divorcio sí» i «No más agresiones contra la mujer».³⁰⁵

La campanya unitària dels grups feministes catalans i també el suport d'altres grups feministes i d'associacions de dones de la resta de l'Estat va provocar una gran pressió social que va propiciar la signatura d'un acord entre M. Ángeles Muñoz i el seu marit, l'octubre del 1977, que va significar la retirada de la denúncia i el retorn de la custòdia de la seva filla. En no existir una llei que regulés la dissolució matrimonial es va seguir amb els tràmits de separació pel Tribunal Ecclesiàstic, que va ser concedida l'any següent.

A través de la denúncia pública que va fer el moviment feminista de situacions particulars, moltes dones, no únicament les activistes feministes, van prendre consciència de l'opressió a la qual les sotmetia el sistema judicial, que postergava els mecanismes repressius franquistes sobre la societat femenina.

5.1.3. «Per un divorci sense culpables»

La llei per a la despenalització de l'adulteri anava enllaçada directament a la reclamació de l'aprovació d'una llei de divorci. Entre els grups feministes que van centrar la seva acció en la demanda d'una llei de divorci destaca l'Associació Catalana de la Dona. L'ACD havia fet la petició d'aprovació d'una llei de divorci al president de la Generalitat quan una delegació de l'ACD, encapçalada per Anna Mercadé, va anar a visitar Josep Tarradellas a Perpinyà el 15 de febrer del 1977. Aquest acte va propiciar la signatura d'un acord a partir del qual el president es comprometia a retornar els drets que les catalanes ja tenien reconeguts durant la Segona República, entre d'altres el dret al divorci.³⁰⁶ Encara que després, amb el restabliment de la Generalitat de Catalunya, no s'hi fes cap mena d'esment.

³⁰⁵ Ibídem, p. 184.

³⁰⁶ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 189.

L'ACD va ser l'associació que va organitzar el primer míting pro divorci de Catalunya el 16 d'abril del 1977 al Palau Blaugrana de Barcelona en el marc de la campanya: «Volem l'Estatut». L'eslògan: «Per una llei justa i no discriminatòria del divorci» va presidir la celebració i va congregar unes quatre mil persones. Es va plantejar la necessitat de separació de l'Església i l'Estat; el matrimoni civil com a únic vàlid i basat en unes lleis que garantissin la igualtat de la dona amb l'home; el divorci com un dret democràtic, constitucional i garantit per l'Estat que havia de ser concedit per la simple petició de qualsevol part de la parella o per ambdós cònjuges.

En el terreny polític, el PSOE (Partit Socialista Obrer Espanyol), que després de les eleccions del 1977, era el partit majoritari a l'oposició, defensava la necessitat d'una llei de divorci. El PCE, al seu torn, expressava clarament la necessitat que el matrimoni civil i el religiós fossin independents i que la llei de divorci inclogués garanties per a les dones. Els partits conservadors, com Alianza Popular (AP), ratificaven la concepció cristiana de la família i els seus valors; mentre que UCD (Unió de Centre Democràtic), que era el grup més nombrós al Senat i al Congrés, s'havia mostrat partidari d'un divorci amb certes limitacions.³⁰⁷ Quan la UCD va proposar un projecte de llei del divorci civil, el partit es va dividir: els sectors socialdemòcrates donaven suport al divorci per consentiment mutu, mentre que l'ala democratacristiana sustentava un plantejament més restrictiu.³⁰⁸

Finalment, la UCD va presentar una llei de divorci amb limitacions greus de les llibertats individuals i discriminatori per a les dones. En la llei es marquen tres formes d'accedir al divorci: per separació prèvia, per cessament efectiu de la convivència conjugal durant dos anys ininterromputs per mutu acord i per condemna ferma per atemptar contra la vida del cònjuge. Per tant, se seguia mantenint el fet que no es podia sol·licitar el divorci directament, excepte en l'últim cas. És a dir, es mantenia l'exigència de dos processos: separació i divorci, alentint i encarint el procés. No es reconeixia el divorci per mutu acord. El jutge tenia la facultat de denegar el divorci per l'article 87: «clàusula de dureza». És a dir que, en última instància, depenia del criteri judicial fer efectiu o no el divorci. Això era considerat per l'esquerra una intromissió de l'estament judicial per sobre de la voluntat de les persones.

307 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría*, p. 176.

308 MORENO SECO, Mónica. «Feminismo, antifeminismo, catolicismo y anticlericalismo en la transición política a la democracia», a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos*, p. 307-332.

El projecte d'UCD establia uns terminis previs a la separació i la introducció del principi de culpabilitat, aspectes que van motivar que el PSOE i el PCE al Congrés, i els grups feministes al carrer, rebutgessin el projecte de llei. Trenta-set organitzacions feministes reunides en una coordinadora estatal van presentar un projecte alternatiu de llei de divorci i van endegar la campanya: «Per un divorci sense víctimes, ni culpables, democràtic, no discriminatori per a la dona». Estàvem assistint a la integració de la vida privada en l'esfera pública. Moltes advocades es van mobilitzar al costat de les feministes i van participar en les mobilitzacions al carrer, en ponències i xerrades i amb la publicació d'articles a la premsa. Les revistes feministes *Vindicación Feminista* i *Dones en Lluita* també van traslladar a les seves pàgines el debat sobre el divorci.

Si l'ACD havia integrat entre les seves demandes des dels inicis de la Transició la reivindicació per una llei de separació conjugal, altres organitzacions com la Coordinadora Feminista de Barcelona no van iniciar les campanyes a favor del divorci fins a l'octubre del 1979, quan es va produir el debat al Congrés. Els grups de la Coordinadora, sobretot els radicals, observaven la família com l'estructura patriarcal que perpetuava la submissió de les dones en el sistema capitalista.³⁰⁹ En aquesta mateixa línia es manifestaven els partits d'extrema esquerra com la LCR que defensava i reivindicava el dret al divorci; però, a més a més, denunciava que la inclusió del dret al divorci que presentaven les candidatures burgeses no significava l'alliberament de la dona sinó la continuïtat de l'opressió femenina dins la família i la societat. Per això, la LCR presentava una sèrie de mesures que, sumades a la llei del divorci, significuessin la construcció d'una nova societat sense discriminacions. Aquestes mesures consistien en una feina per a la dona mentre durava el procés de separació a càrrec de l'Estat, la rapidesa i gratuïtat de la tramitació del divorci i l'abolició de la pàtria potestat a favor del pare.³¹⁰

Al llarg del 1980 el moviment feminista va continuar perseverant en la demanda d'una llei de divorci, organitzant actes i campanyes arreu de Catalunya, com la manifestació del 16 de desembre a Barcelona convocada per la Coordinadora Feminista i pels partits d'esquerra, a la qual van sumar-se els sindicats, com CCOO. Finalment, la Llei de divorci va ser aprovada pel Congrés el 7 de juliol del 1981. La Llei va ser considerada per les organitzacions feministes insuficient i que no aplegava totes les seves demandes. Però, sense l'actuació i

309 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 191.

310 *Demà*, núm. 4 (primera quinzena de maig de 1977). «L'alliberament de la dona i el divorci».

la pressió del moviment feminista a favor d'una legislació en un sentit ampli i democràtic, la llei de dissolució del matrimoni hagués estat molt més allunyada dels plantejaments feministes i, per tant, dels drets de les dones.

5.1.4. «Anticonceptius per no avortar, avortament lliure per no morir»

Durant els anys de la Transició, el feminisme va impulsar un dels majors impactes en la vida de les dones; l'acció col·lectiva del moviment va aconseguir trencar amb una situació caracteritzada per la repressió i la negació absoluta de la sexualitat femenina, i transitar cap a una altra en la qual es respirava més llibertat i les dones podien decidir sobre el seu cos i el seu plaer. El 1976 les lleis franquistes encara prohibien els anticonceptius i la circulació d'informació sobre la seva utilització. L'article 416 del Codi Penal de 1944 castigava amb pena d'arrest major i multa de 5.000 a 100.000 pessetes la divulgació de medicaments, objectes o instruments dedicats a evitar la procreació, així com vendre'ls: «todos aquellos que indicaran, vendieran, anunciaran, subministraran o divulgaran cualquier medio o procedimiento capaz de facilitar el aborto o evitar la procreación». El mateix Codi Penal, en l'article 413, establia que «la mujer que produjere aborto o consintiere que otra persona se lo cause; será castigada con la pena de prisión menor»(de sis mesos i un dia a sis anys).³¹¹ D'aquesta manera, l'avortament provocat quedava prohibit i les seves conseqüències penals arribaven a l'embarassada i a totes les persones que cooressin o consentissin la interrupció de l'embaràs, de manera que la normativa penal sobre els drets reproductius femenins situava moltes dones al marge de la llei.³¹²

En la societat dels anys setanta aquesta legislació suposava un vertader anacronisme, reflectia un gran abisme entre la desinformació en matèria sexual, els tabús, la penalització dels anticonceptius i l'avortament, i la deficient atenció ginecològica que oferia la sanitat pública i els comportaments sexuals de la població, en especial sobre les dones, sobre les quals requeria la màxima responsabilitat de les pràctiques contraceptives. El moviment feminista va denunciar aquestes lleis i les va combatre activament amb debats i informació sobre mètodes anticonceptius.

311 MORAGA, M. de los Ángeles. «Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo», a *Feminismos*, núm. 12 (desembre de 2008), p. 229-252.

312 VERDUGO MARTÍ, Vicenta. «Prácticas políticas y movimiento feminista en el País Valenciano (1976-1982)», a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.); *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València i Granada: Universitat de València i Universidad de Granada, 2011, p. 333-358.

La consigna «Sexualitat no és maternitat» recollia l'essència del pensament feminista de la segona onada i va significar el desenvolupament de mobilitzacions dels grups feministes per exigir mètodes anticonceptius, el dret a l'avortament, el reconeixement del lesbianisme com una opció sexual i el rebuig a la violència sexual. Les activistes no només reclamaven la modificació d'una legislació repressiva sinó que reivindicaven la promulgació de nous drets reproductius i sexuals. Segons Justa Montero, defensar la sexualitat com un camp de poder per a les dones significava enfrontar-se a l'exercici del poder i del control masculí.³¹³

Les dones que volien interrompre un embaràs s'enfrontaven a situacions límit. Les que tenien més recursos econòmics podien viatjar a fora de l'Estat espanyol perquè els realitzessin l'avortament en clíniques especialitzades amb unes bones condicions sanitàries. Anar a avortar a l'estranger passava per viatjar a Londres o a Amsterdam. Els grups feministes i algunes vocalies de dones oferien informació a les dones que volien interrompre l'embaràs, els facilitaven els contactes amb la clínica, els horaris dels vols i les persones amb qui es podien comunicar. Hi havia una agència de viatges, ubicada a Barcelona, i vinculada a Comissions Obreres, que gestionava el transport i l'allotjament. Els prospectes de les clíniques de Londres i Amsterdam amb l'explicació de la intervenció ja estaven escrits en castellà i algunes de les professionals sanitàries angleses i holandeses tenien algunes nocions de castellà, a causa de la gran demanda.³¹⁴ L'any 1974 un informe del Tribunal Suprem apuntava que dues-centes dones espanyoles avortaven cada setmana a Londres i que a l'Estat espanyol es produïen uns tres-cents mil avortaments il·legals a l'any.³¹⁵

L'altra alternativa, a la qual recorrien les dones amb dificultats econòmiques, era sotmetre's a l'avortament de manera clandestina. D'aquesta manera, s'exposaven a ser denunciades i condemnades a penes de presó. Les embarassades podien posar-se en mans dels anomenats «avorters» o «avorteres» que realitzaven l'operació en pèssimes condicions higièniques i sanitàries, o bé podien intentar l'expulsió del fetus elles mateixes, fet que encara posava més en risc la seva vida. Davant dels nombrosos casos d'avortament alguns grups feministes, com el Grup de Dones de Girona, van organitzar la visita de professionals sanitaris francesos que viatjaven a Catalunya per realitzar les operacions en pisos particulars que cedien algunes de les integrants d'aquesta associació.

313 MONTERO, Justa. «Las aspiraciones del movimiento», p. 275-303.

314 AHT. Fons Fundacions i associacions. Bloc Feminista. Prospectes i informació referent a l'avortament.

315 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 56.

Tot i la dura situació per la qual havien de passar milers de dones, i tot i les campanyes del moviment feminista reclamant: «Anticonceptius per no avortar, avortament lliure per no morir», no va ser fins al 1979 quan va saltar el problema de l'avortament a una dimensió pública. El detonant va ser el cas d'onze dones del País Basc acusades d'haver avortat (encara que, en realitat, eren deu dones i un home). L'Assemblea de Dones de Biscaia va denunciar la celebració del judici contra aquestes dones, que estava previst per al dia 26 d'octubre del 1979 a la ciutat de Bilbao. La notícia dels judicis de Bilbao va desencadenar manifestacions, tancaments i campanyes de sensibilització del moviment feminista per tot l'Estat, la gran pressió social va aconseguir que el judici s'apacés. A la campanya de solidaritat amb les dones de Bilbao, s'hi sumava el cas de tres dones i un home de Cerdanyola del Vallès detinguts per les mateixes circumstàncies i als quals es demanava quatre milions de pessetes de fiança.

El moviment feminista va mostrar la seva capacitat organitzativa i la seva enorme vitalitat. Va endegar accions que ja havia utilitzat en d'altres campanyes reivindicatives com les manifestacions a les principals ciutats, però al mateix temps va llançar noves accions, imaginatives i arriscades, una de les quals fou la declaració pública de: «Jo també he avortat», a partir de la qual moltes dones van presentar signatures als jutjats provincials inculplant-se d'haver interromput un embaràs voluntàriament per pressionar per l'absolució de les acusades de Bilbao. L'objectiu era saturar de denúncies els jutjats i fer veure que haurien de jutjar milers de dones, tornava a emergir un subjecte plural i unitari, es passava del «jo» al «nosaltres». Era una acció innovadora a imitació del manifest de les «343 salopes» (343 putes), que fou una declaració publicada el 5 d'abril del 1971 a la revista francesa *Le Nouvel Observateur*, signada per 343 franceses que afirmaven haver practicat un avortament i que, consegüentment, s'exposaven a ser sotmeses a procediments penals segons la llei francesa. Entre les signants destacaven les firmes de la filòsofa Simone de Beauvoir i de l'actriu Catherine Deneuve.³¹⁶

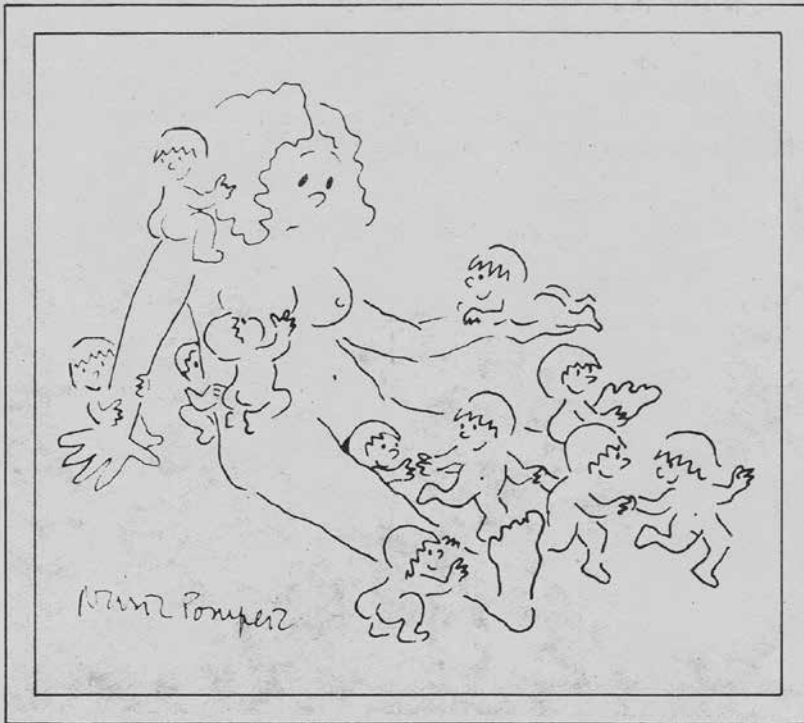
5.1.5. «Jo també he avortat»

La iniciativa de la recollida de signatures amb la declaració: «Jo he avortat voluntàriament» va néixer de la Coordinadora Feminista de Barcelona i va aconseguir recollir 1.357 signatures en menys de 72 hores principalment a les ciutats de Barcelona i Madrid.³¹⁷

316 PÉREZ GARZÓN, Sisíno. *Historia del feminismo*. Madrid: Catarata, 2011, p. 222.

317 *El País*, 20 d'octubre de 1979. *Telo/eXpres*, 20 d'octubre de 1979. LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 58.

CENTRE MUNICIPAL D'INFORMACIÓ, PREVENCIÓ I ANTICONCEPCIÓ

**Díptic del centre de planificació familiar de Santa
Perpètua de Mogoda. Dibuix de Núria Pompeia.**

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

Un llarg llistat de noms coneguts va aparèixer en el document. Noms com els de Carlota Bustelo del PSOE, Lidia Falcón del Partit Feminista i la cantant Massiel. Entre les signats catalanes hi figuraven les polítiques M. Dolors Calvet, Empar Pineda i Núria Gispert; les advocades Assumpció Sallés, Margarida Obiols i Magda Oranich; les escriptores Carme Riera, M. Antònia Oliver, Esther Tusquets, Teresa Pàmies, Montserrat Roig, Anna Moix, Marta Pessarrodona; la dibuixant Núria Pompeia; l'actriu Núria Espert; la periodista Anna Mercadé; la sociòloga Marina Subirats; la filòsofa Victòria Sau; les cantants M. del Mar Bonet, Marina Rossell, Guillermina Motta i Elisa Serna, i dones dels mitjans de comunicació com Pilar Miró, entre moltes altres dones anònimes.³¹⁸

Aquesta no va ser l'única vegada que les dones afirmaven públicament que també havien avortat. L'octubre del 1980 49 tarragonines es van autoinculpar davant del jutjat de guàrdia de Tarragona d'haver participat en la interrupció d'un embaràs. Les dones van comunicar al jutge que els avortaments s'havien realitzat pel mètode d'aspiració, en òptimes condicions higièniques i sanitàries sense que les dones patissin problemes de salut. Les feministes tarragonines sol·licitaven el sobreseïment de totes les causes obertes per avortament i la llibertat de totes les detingudes fins aleshores.³¹⁹

A més a més de la campanya d'autoinculpació de l'avortament, els grups feministes van programar debats, taules rodones, mítings i van publicar nombrosos articles a la premsa. El 1979 diverses associacions de dones i grups feministes de tot l'Estat van elaborar un tríptic conjunt sota l'explícit títol de: «Queremos el derecho al aborto no queremos abortar», en què exposaven la dramàtica situació de les dones que havien d'interrompre un embaràs i demanaven la regulació de la pràctica de l'avortament, de manera lliure, gratuïta, sense discriminació d'edat, ni d'estat civil, decidit per la pròpia dona i sense permís mèdic, estatal o familiar.³²⁰

Al llarg de 1979 es van organitzar manifestacions, actes de protesta davant dels organismes legislatius i eclesiàstics, tancaments als ajuntaments, als jutjats i als col·legis de metges, com el que va organitzar la Coordinadora Feminista al Col·legi de Metges de Barcelona el dia 20 d'octubre.³²¹ En la convocatòria

318 *Mundo Obrero*, 21 d'octubre de 1979. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 223.

319 LES FILLES DE LILITH. *La quadratura del cercle. Història del Bloc Feminista de Tarragona. 1977-2001*. Barcelona: Drac Màgic, 2005 [Enregistrament vídeo].

320 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Coordinadora Feminista. 1976-1980.

321 *Diari Avui*, 21 d'octubre de 1979.

afirmaven que «La persecució i la clandestinitat de l'avortament discrimina clarament a les dones de la classe treballadora, que com les de Bilbao i Cerdanyola no tenen informació ni diners per viatjar a Londres.» Després del tancament al Col·legi de Metges s'havia organitzat una manifestació per al dia 21 d'octubre, l'objectiu era aconseguir l'amnistia per a les dones de Bilbao, i la immediata llibertat de les detingudes de Cerdanyola del Vallès. Els eslògans eren: «Amnistia per a les dones», «Fora les dones de la presó» i «Dret a l'avortament».³²² El dia previst per al judici de Bilbao els grups feministes catalans es van concentrar davant dels jutjats de Barcelona cridant: «Amnistia per a les 11 dones processades» i «Dret a l'avortament».³²³

A més a més de les signatures de les militants feministes es van recollir signatures de professionals de la sanitat, d'advocades i es van presentar mocions de censura als plens dels ajuntaments demanant que els consistoris es pronunciessin a favor de la despenalització de l'avortament com va ocórrer a la ciutat de Girona. La Vocalia de Dones de Salt va fer arribar al Consell Municipal de Girona 400 firmes demanant solidaritat amb els fets succeïts a les dones de Bilbao i Cerdanyola. A més, afirmaven que si les dones tinguessin a l'abast centres d'informació sexual i de control de la natalitat on se'ls informés adequadament dels mètodes anticonceptius no haurien de practicar l'avortament.³²⁴

Els moviments feministes de la segona onada a Europa van adquirir cohesió a escala estatal a través de les campanyes relacionades amb l'avortament. Així va succeir a França amb la signatura del manifest de «343 salopes» que s'ha esmentat anteriorment i que va aconseguir posar en llibertat quatre dones de classe obrera de Bobigny, a les quals s'acusava de gestionar un avortament per a una filla adolescent. A Itàlia el 1974, 263 dones van ser processades pel delictes d'avortament mentre es tancaven clíniques que oferien aquest servei; l'any següent el moviment feminista italià va organitzar una marxa per Roma en defensa de la despenalització de l'avortament.³²⁵ Les campanyes per a la regulació de la interrupció de l'embaràs van desplegar tot el repertori del moviment feminista. Els drets reproductius femenins significaven el control de la sexualitat. L'avortament unia una col·lectivitat basada en el gènere i formada

322 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vila. Tancada per avortament (aprox. octubre de 1979).

323 *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre de 1979), p. 22.

324 *El Punt*, 4 de desembre de 1979.

325 NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, 194.

per dones de tots els orígens, edats i classes. Les campanyes vinculaven sempre l'avortament i l'economia, els drets socials, la igualtat domèstica, la sexualitat i la família, tot això incardinat amb crítiques a la dominació masculina.

El 1981 es reprengué el judici contra les dones de Bilbao. El moviment feminista va tornar a desplegar la seva iniciativa d'acció col·lectiva i va tornar a sortir al carrer. El dia del judici, previst pel 16 de juny, es va tornar a suspendre la vista al·legant raons de forma. Finalment, el judici es va celebrar el 16 de març del 1982. Al banc dels acusats hi havia presents les deu dones i l'home jutjats per uns fets ocorreguts vuit anys abans. La sentència judicial va dictar l'absolució per a sis de les dones en no estar provat que estiguessin embarassades quan es van sotmetre a les pràctiques abortives; tampoc no es condemnava les altres dones que sí que estaven embarassades ja que es prenia en consideració l'estat de necessitat econòmica en què van avortar i es condemnava a la presó Julia Navarro, la dona que havia practicat els avortaments, però es demanava per a ella un indult. La sentència suposava un èxit per a la lluita feminista que es manifestava així: «la absoluta falta de las más mínimas condiciones asistenciales... agravada por la total inexistencia de una política de los poderes públicos de información y formación en materia de sexualidad... la evidencia de que esas mismas practicas (las abortivas) sobrepasando unas fronteras dejan de ser prohibidas y perseguidas».³²⁶

Les posicions dels partits polítics espanyols sobre l'avortament, eren, segons s'avançava de dreta a esquerra, del manteniment de la legislació franquista i la condemna moral, fins a les propostes de llibertat i gratuïtat total, passant per una sèrie de matisos. Així, tant AP com UCD mantenien la condemna a la pràctica de l'avortament. Entre els partits d'esquerra, tant el PSOE-PSC com el PCE-PSUC, partien de posicions inicials a favor de la despenalització i regulació de la interrupció voluntària de l'embaràs; els socialistes s'havien mostrat d'acord, durant la celebració del seu XXVII Congrés, amb una llei que regulés la interrupció voluntària de l'embaràs gratuïta i a decisió de les dones. Encara que ambdós partits van tractar, en la discussió del text constitucional, d'introduir fórmules que no tancaven el pas a la seva regulació, cap dels dos va donar importància a aquest problema en la campanya electoral del 1979. Al seu torn, els partits d'extrema esquerra, com l'ORT i el PTE mostraven el

326 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Grups de Dones de l'àmbit regional fora de Catalunya. *Hinojo y Perejil*, núm. 2 (edició especial de desembre de 1982). *Hinojo y Perejil* és el nom que va adoptar el butlletí de la Comissió pro Dret a l'Avortament de Madrid. Va començar a publicar-se a partir de 1982. El nom feia referència a una de les pràctiques amb què les dones avortaven.

seu suport a la despenalització de l'avortament. Més avançada era la posició del Moviment Comunista, el projecte del qual parlava de llibertat i gratuïtat total.³²⁷ Cal remarcar que aquest partit es caracteritzava per una alta militància femenina i pel fet que, entre les seves dirigents, hi figuraven feministes reconegudes com Empar Pineda, Núria Casals i Montserrat Oliván. Per tant, és indiscutible que la presència femenina entre els quadres de comandament dels partits polítics va afavorir que els partits introduïssin polítiques a favor de les dones en els seus programes electorals.

El 6 d'octubre del 1983, el Congrés dels Diputats aprovava la Llei de despenalització parcial de l'avortament en un clima de certa indiferència social, però no en els sectors més conservadors els quals van desenvolupar una forta polèmica i mobilitzacions en contra. La Llei va ser rebutjada pels sectors més progressistes i feministes per autoritzar l'avortament en només tres supòsits i la seva aplicació va restar pendent d'un recurs d'inconstitucionalitat presentat per Alianza Popular.

Durant el debat parlamentari les organitzacions feministes van llançar una campanya sota el lema: «Les dones decideixen». Davant de la proposta del Govern de despenalització parcial de l'avortament, les militants denunciaven la campanya de «cínica i hipòcrita» i consideraven que la proposta del govern socialista, tot i que despenalitzava la pràctica abortiva en tres supòsits, era restrictiva, i que només podien acollir-s'hi del 3 al 5% de les dones que avortaven cada any a l'Estat, de manera que restaven en la il·legalitat la majoria.³²⁸ El moviment feminista continuava exposant el mateix catàleg de reivindicacions respecte als drets sexuals i reproductius que durant les I Jornades Catalanes de la Dona. Les feministes van tornar a sortir al carrer. El mes de maig del 1983 es van produir a Barcelona i Madrid multitudinàries manifestacions, que van aplegar prop de 20.000 i 10.000 persones, respectivament. També van produir-se manifestacions a Pamplona, Bilbao i Saragossa.³²⁹

Un any abans, el 1982, havia nascut a Barcelona la Comissió per al Dret a l'Avortament. Amb la desmobilització a partir del 1981 de la Coordinadora Feminista de Barcelona, l'organització feminista catalana que havia impulsat i coordinat més accions per la despenalització de l'avortament, la iniciativa de la Comissió per al Dret a l'Avortament es formava amb l'objectiu d'aglutinar

327 *El País*, 3 de febrer de 1979. ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Moviment Comunista (1977-1984). Proposición de ley de defensa y protección del aborto.

328 CDMH. Fondos Incorporados. CIFFE. Repetidos. Pronunciamento campaña por el derecho al aborto, las mujeres deciden.

329 *El País*, 27 de maig de 1983, p. 15.

diversos sectors de dones per continuar impulsant la lluita a favor dels drets reproductius i sexuals. A partir del juny del 1984 la Comissió per al Dret a l'Avortament va editar una sèrie de butlletins en els quals s'informava de la situació que continuaven patint les dones que volien avortar i es donaven adreces de clíniques de Londres i d'Amsterdam. L'any 1984 les dones de l'Estat espanyol continuaven viatjant al Regne Unit i Holanda per interrompre el seu embaràs, com n'informava un reportatge del diari *El País*, en el qual es podia llegir que més de 22.000 espanyoles avortaven cada any al Regne Unit.³³⁰

Finalment, la despenalització de l'avortament va arribar amb la Llei 9/1985 de 5 de juliol, a partir de la qual es regulava la interrupció de l'embaràs en els tres supòsits: risc greu per la salut física o psíquica de la dona embarassada (supòsit terapèutic), violació (supòsit criminològic) i malformacions físiques o psíquiques en el fetus (supòsit eugenèsic). La llei, molt limitada, no va ser suficient per als col·lectius feministes que pretenien una reforma molt més profunda.

Protagonitzar un canvi social de l'envergadura del que proposava el feminisme, enfrontat a resistències explícites i implícites, requeria d'un subjecte –les dones– que es va anar construint sobre els nous codis de referència que va crear i sobre un «nosaltres» basat en la identificació de les unes amb les altres. Un clar exemple és el reiterat recurs del jo afirmatiu i desafiant: «Jo també sóc adúltera», «Jo també he avortat», «Jo també prenc anticonceptius», «Jo també sóc lesbiana». Sobre un discurs suportat en aquestes premisses, es va anar forjant una incipient identitat col·lectiva que va confluïr en les lluites. D'aquesta manera es va consolidar un moviment disposat a qüestionar-ho tot: des de les relacions de poder establertes pels homes, desvetllant els privilegis masculins, a les estructures econòmiques i socials que les perpetuaven, sense deixar la subversió de les normes, els valors i les tradicions que tractaven de naturalitzar la subordinació de les dones i que estaven fortament arrelades en l'imaginari col·lectiu.³³¹

5.1.6. Prou d'agressions. Prou de violacions

El moviment feminista de la segona onada va alçar les primeres veus que van denunciar i condemnar públicament les agressions a les dones, ja fos en l'àmbit públic o en el privat. Va ser el moviment feminista el que va posar de manifest

330 *El País*, 15 de juliol de 1984.

331 MONTERO, Justa. «Movimiento feminista: una trayectoria singular», a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo xx*. Madrid: Encida, 2011, p. 231-248.

qüestions que fins aleshores ni tan sols s'havien anomenat.³³² La denúncia de la violència masclista, com a instrument de dominació patriarcal, va començar a emergir a finals dels anys setanta. Les institucions polítiques van trigar dècades a donar una resposta a aquesta reivindicació feminista.

També a l'Estat espanyol van ser les associacions feministes les que van iniciar les campanyes de denúncia pública en contra de les agressions a les dones, produïdes tant al carrer com en l'entorn domèstic. Des del punt de vista català aquestes accions es van materialitzar a través de les campanyes: «Prou agressions» i «Volem caminar tranquil·les». Van ser les agressions i les violacions al carrer i la seva denúncia el que va constituir l'eix central de les primeres campanyes contra la violència masclista.

Durant la dictadura franquista l'únic mitjà que es féu ressò de la violència contra les dones fou el setmanari sensacionalista *El Caso*.³³³ Segons Gil Ambrona, l'elaboració tergiversada i tendenciosa de moltes d'aquelles notícies no van fer res més que sotmetre's a un règim franquista que defensava a ultrança els valors patriarcal en qualsevol àmbit social i, sobretot, dins de la família, on la dona estava sotmesa a l'autoritat de l'home des del moment que la parella es casava i no hi havia cabuda per cap dissensió ni intent de separació.³³⁴ S'ha de tenir ben present que la legislació franquista va vulnerar des dels seus inicis la llibertat femenina; el règim jurídic regulava la subordinació femenina ja des del mateix any 1938. La llei declarava les dones sense capacitat legal, supeditades al pare i al marit. Com a esposa devia obediència al marit. Ni en el cas de maltractaments no podia abandonar el marit.³³⁵

A mitjan dels anys setanta les publicacions dels grups feministes van començar a treure a la llum el problema dels maltractaments contra les dones. La revista *Vindicación Feminista*, a escala espanyola, i *Dones en Lluita*, a escala catalana, van ser els dos mitjans de comunicació que van recollir i difondre puntualment en els seus números reportatges, cartes i articles, tant del maltractament domèstic com de les agressions patides per dones al carrer o a la feina. L'agost del 1976 la revista *Vindicación Feminista* va publicar diversos articles de denúncia sobre les constants agressions sexuals. El gener del 1978 la revista publicava un reportatge de Marisa Hajar sota el títol «Mujeres golpeadas. El

332 NASH, Mary. *Dones en Transició*. p. 215.

333 FRANCO, Marie. *Le sang et la vertu: faits divers et franquisme*. Madrid: Casa Velázquez, 2004.

334 GIL AMBRONA, Antonio. *Historia de la violencia contra las mujeres*. Madrid: Cátedra, 2008.

335 RUIZ FRANCO, Rosario. *¿Eternas menores?: las mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2007.

miedo a vivir».³³⁶ *Dones en Lluita*, òrgan de premsa de la Coordinadora Feminista de Barcelona, va dedicar un monogràfic a la violència domèstica i a les violacions sota l'explícit títol de «Prou d'agressions. Prou de violacions».³³⁷

La primera manifestació a Catalunya en contra de les violacions va produir-se a Barcelona el 17 de setembre del 1977.³³⁸ La mobilització es va convocar per denunciar l'assassinat de la sabadellenca Antònia España, la noia, filla d'una família obrera oriünda de Còrdova, tenia 16 anys i treballava en una fàbrica tèxtil de Sabadell. Havia estat violada i morta quan es dirigia a treballar la matinada del 15 de setembre.

A Sabadell, la notícia va generar un ampli malestar social que es va traduir en una manifestació el dia 16 de setembre pels carrers de la ciutat.³³⁹ La mobilització va aplegar unes vuit mil persones que van recórrer la ciutat amb pancartes on es demanava justícia per la noia i més vigilància nocturna als carrers.³⁴⁰ La repulsa d'organitzacions cíviques, polítiques i feministes va ser unànime. A la manifestació de Sabadell hi van assistir moltes entitats veïnals i de dones de les comarques veïnes, sobretot del Barcelonès i el Baix Llobregat. Les associacions de veïns de Sabadell articulaven la manifestació a l'entorn de la demanda de més seguretat i il·luminació als barris, no es plantejaven el condicionant de gènere que hi havia en l'agressió.³⁴¹ Per això, les associacions de veïns de Sabadell exigien com a solució la instal·lació d'enllumenat públic, el reforçament de les línies d'autobús i l'establiment d'un servei de transport nocturn permanent cap als barris. Al contrari, la delegació de l'Associació Catalana de la Dona de Sabadell posava èmfasi en l'opressió que patien les dones, que donava com a resultat agressions com la que havia patit Antònia España.³⁴²

Les vocalies de dones i les organitzacions feministes de les comarques barcelonines, convocades per la Coordinadora Feminista de Barcelona, reivindicaven que havia estat una agressió en l'ordre de la violència masclista. Així ho relata Elvira Ruiz: «El primer acte molt bonic que es va fer contra les agressions, poc després de les I Jornades, van matar una noia a Sabadell, Antonia

336 NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 197. *Vindicación feminista*, núm. 19 (gener de 1978).

337 *Dones en Lluita*, núm. 2 (març de 1978).

338 ANC. Fons PSUC. Activitat unitària del moviment feminista. «Basta!» (Signen: Col·lectiu Feminista, Coordinadora Feminista i Feministas Independientes).

339 Arxiu Comarcal Vallès Occidental. Arxiu Històric de Terrassa (ACVOC-AHT). Fons d'Associacions i Fundacions. Fons d'Assistents Socials Sabadell-Terrassa. Notes informatives de premsa.

340 *Diario de Sabadell*, 17 de setembre de 1977.

341 ACVOC-AHT. Fons d'Associacions i Fundacions. Assistents Socials Sabadell-Terrassa. Dossiers d'activitats de l'Associació i de temes d'interès social (1973-1978). «Llamada Urgente al Pueblo de Sabadell».

342 *Diario de Sabadell*, 17 de setembre de 1977.

Espanya. La Coordinadora Feminista va dir que havíem d'anar allà a fer una manifestació reivindicant que les dones érem agredides pels homes. Encara no hi havia els primers ajuntaments democràtics. Les associacions de Sabadell volien fer una manifestació reivindicant més llums al carrer i més policia perquè des del seu punt de vista aquesta agressió havia passat perquè anava per un carrer que era molt fosc i perquè no hi havia prou seguretat.»³⁴³ Finalment, es va descobrir que l'agressor era un jove que treballava a la mateixa fàbrica que Antònia Espanya, amb qui ella havia rebutjat mantenir una relació sentimental uns dies abans.

Sobre la manifestació Elvira Ruiz exposa que: «És curiós perquè en un primer moment realment ens va suposar molta lluita contra els propis companys de l'esquerra. Me'n recordo que no ens van deixar encapçalar la manifestació perquè la manifestació la tenien que encapçalar els obrers de Sabadell que sabien el que els convenia i que nosaltres érem unes burgeses i que les reivindicacions que feiem eren unes reivindicacions burgeses. Casi que quan dèiem consignes de no a les agressions a les dones ens les tapaven amb «Visca la classe obrera!» Va ser una situació bastant violenta.»³⁴⁴ A l'inici de la Transició algunes de les demandes del moviment feminista van ser qualificades de burgeses per part de certes organitzacions obreres o de l'esquerra antifranquista; fins i tot, les pròpies dones vinculades al moviment obrer o veïnal consideraven que temes més en l'ordre d'una sexualitat lliure eren secundàries i argumentaven que aquestes reivindicacions provenien de sectors femenins amb una posició social benestant. Tractaven el moviment feminista de moviment burgès.

Al final dels anys setanta i sobretot a principis dels anys vuitanta, la denúncia de les agressions a les dones va convertir-se en un dels eixos de treball del moviment feminista català. Els carrers es van convertir en un espai polític per reivindicar el dret a la ciutat; un dret a la ciutat des d'un cos de dones, que prenia una primera formulació amb la consigna: «Volem caminar tranquil·les». Aquest va ser l'eix de moltes campanyes feministes que reclamaven el dret de les dones a una ciutat segura. Segons Isabel Segura els moviments de dones han rebel·lat que l'espai no és neutre, que pot crear una sensació d'inseguretat o, contràriament, de seguretat, de confortabilitat.³⁴⁵

343 Entrevista a Elvira Ruiz García.

344 Ídem.

345 SEGURA, Isabel. «Constructores de ciutats: el cas de Barcelona», a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè. *Dones en moviment(s)*, p. 101-116.

Les vocalies de dones de les associacions de veïns van jugar un paper important en la denúncia de les agressions sexuals. Ja feia temps que les vocalies de Barcelona o d'altres ciutats catalanes reclamaven més seguretat i denunciaven els robatoris i les violacions. Per exemple, la Vocalia de Sant Gervasi reclamava més vigilància i més il·luminació durant la nit als carrers del barri.³⁴⁶ La Coordinadora de Vocalies de Dones va editar un tríptic en què oferia consells a les dones en cas de ser agredides.³⁴⁷ El desembre 1984 la Coordinadora va organitzar les primeres jornades de debat sobre les agressions, que es van celebrar al Centre Cívic de les Cotxeres de Sants de Barcelona. Les jornades pretenien «aprofundir en el tema, fer una reflexió col·lectiva i intentar trobar les respostes més adients possibles».³⁴⁸ Entre els temes sobre els quals es va debatre van destacar les cases refugi i el temps que havien de romandre al centre les víctimes, la llei sobre la llibertat sexual i la publicació de les agressions als mitjans de comunicació.³⁴⁹

Al llarg dels anys vuitanta, a la lluita contra les violacions, s'hi va sumar la denúncia sobre els maltractaments a la llar. La campanya de denúncia pública de les agressions físiques que es va engegar anava acompanyada de la reflexió sobre el que suposava per a les dones el contracte matrimonial, i el dret civil i penal, així com la importància que les dones que patien agressions físiques o sexuals les denunciessin. El fet de donar-los aquesta dimensió pública també suposava exigir respostes polítiques al problema, i així es va iniciar la campanya per demanar la construcció de cases d'acolliment per a les víctimes de violència masclista i els seus fills i filles.

La dimensió de la violència en el context de la família (àmbit privat sobre el qual s'alimentava la creença que no havia de ser vulnerat) garantia la impunitat de l'agressor, l'ocultació del que succeïa, la por a les represàlies per part de les víctimes i la idea clarament estesa que la dona era propietat de l'home.³⁵⁰ Van ser les activistes feministes les que van començar a debatre públicament aquest tema, a recollir-ne informació, a ajudar les dones que s'atrevien a explicar la seva situació i a plantejar solucions com l'obertura de cases d'acollida.

346 *Dones en Lluita*, núm. 0 (desembre de 1977), p. 5.

347 ANC. Fons PSUC. Activitat unitària del moviment feminista. «DONA! Contra les agressions lluitem!» (aprox. 1981-1982).

348 *El Punt*, 13 de desembre de 1984.

349 Els grups i les vocalies participants foren: Grup de Dones Ateneu del Clot, d'Horta, del Besòs, Poble Sec, Ateneu Flor de Maig, Sagrada Família, Sants, Vila de Gràcia, Dreta de l'Eixample, Sarrià, Casal de la Dona de la Barceloneta, Esquerra de l'Eixample, Navàs, Dones de la Verneda, Dones de la Sagrera, Vocalia de Dones Aneto i Prosperitat.

350 LARUMBE, Àngeles. *Las que dijeron no*, p. 159.

Als anys setanta els grups feministes europeus i nord-americans van començar a crear xarxes de suport i a oferir informació sobre adreces on les víctimes es podien amagar durant uns dies, com a forma d'evitar agressions més greus. Així, es van anar formant a moltes ciutats xarxes de dones que organitzaven pisos secrets com a primera mesura per protegir dones amenaçades per la violència domèstica. Al principi, tot es va fer amb els recursos propis d'aquests grups: el seu temps, els seus diners, els seus domicilis. Posteriorment, es van anar aconseguint ajudes d'altres organitzacions: associacions culturals o polítiques, sindicats, organitzacions religioses i, finalment, les administracions públiques.

A nivell internacional, la majoria de cases d'acollida per a víctimes de violència masclista foren resultat de l'esforç de les associacions de dones. Les organitzacions feministes conscients de la situació de perill que vivien les víctimes van decidir gestionar refugis on aquestes poguessin restar segures. En un principi aquests espais funcionaven només com a llocs de pas, on s'acollia les dones durant uns dies. Així, ja a principis dels anys setanta es van obrir els primers refugis.

A Catalunya la iniciativa de crear un centre per a dones víctimes d'agressions va sorgir del Grup Alba. El Grup Alba era una associació formada per un col·lectiu de dones provinents de diversos camps del feminisme.³⁵¹ El 1980 s'havia format pròpiament com a entitat, en un local municipal al carrer d'Erasme Janer de Barcelona, on atenien víctimes de la violència masclista. La idea que inicialment tenien era obrir un refugi, però no essent possible aquest projecte en una primera etapa, es va arribar a l'acord amb l'Ajuntament de Barcelona d'obrir el Centre d'Informació i Urgències per a la Dona (CIUD), dedicat especialment a casos de violència familiar i agressions sexuals.³⁵²

El CIUD es va inaugurar el 20 de novembre del 1982 i estava subvencionat per l'Àrea de Serveis Socials de l'Ajuntament de Barcelona. Finalment, el desembre del 1986 es va obrir la primera casa d'acollida a Barcelona, al barri del Raval, concretament en una dependència municipal del carrer de Valldonzella, que fou gestionada pel mateix Grup Alba³⁵³, fins el 2004, quan la gestió passà a mans del consistori.

A la resta de ciutats catalanes també fou iniciativa dels grups feministes l'obertura de cases refugi. A Tarragona, fou resultat de l'esforç del Bloc

351 MACIÀ, Beatriu i G.A.M, Tamaia. «Lluita contra les agressions a les dones», a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 99-101.

352 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Centre d'Informació i Urgència per a la Dona. Cooperativa Alba.

353 SEGURA, Isabel. «Constructores de ciutats», p. 101-116.

Feminista, com recorda Anna Guasch: «El tema d'una casa d'acollida per a dones maltractades, aquestes van ser unes reivindicacions molt fortes sobretot en el moviment feminista. Estàvem amb aquesta lluita continua de reivindicar coses i de fer manifestacions públiques cada 8 de març, sortíem al carrer. Els primers anys va costar que la gent assimilés que les dones podíem sortir al carrer a demanar lo nostre.»³⁵⁴ Les activistes del Bloc, que van crear una Comissió Antiagressions, van aconseguir que el Consell Comarcal del Tarragonès sufragués econòmicament una casa d'acollida que es va inaugurar l'any 1987.³⁵⁵ A més, el Bloc Feminista va promoure, en similitud a les campanyes «Volem caminar tranquil·les», la celebració de «La nit de les llunes», que reclamava el dret de les tarragonines a passejar per la ciutat de nit.³⁵⁶

A la província de Lleida no es va obrir la primera casa d'acollida fins als anys noranta; en concret, fou inaugurada el maig del 1993. El centre havia estat promogut pel Grup de Dones Feministes i l'Ajuntament de Lleida. La titularitat era del Consell Comarcal, que l'any 1996 va traspasar-lo a la Conselleria de Benestar Social de la Generalitat de Catalunya.³⁵⁷ Amb el temps el traspàs de competències de les administracions locals o comarcals a la Generalitat fou un procés que visqueren tots els centres d'acollida. A Girona, l'any 1995 es va iniciar una campanya encapçalada pels col·lectius feministes per reclamar la creació d'un centre específic per atendre dones víctimes de la violència masclista. Es van arribar a recollir més de cinc mil signatures i la pressió social va aconseguir que l'any següent Benestar Social es comprometés a posar en marxa el projecte. Finalment, la casa d'acolliment es va inaugurar el febrer del 1998. Era el cinquè centre d'aquestes característiques a Catalunya.³⁵⁸

Han hagut de passar més de tres dècades des de les primeres denúncies públiques per part dels grups feministes fins que el 28 de desembre del 2004 fos aprovada per unanimitat de tots els grups polítics al Congrés la Llei de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.³⁵⁹ A Catalunya, el 2002 el Govern de la Generalitat va aprovar el Pla Integral de prevenció de violència de gènere i d'atenció a les dones que la pateixen, que va estar vigent

354 Entrevista a Anna Guash Pujolà.

355 AHT. Fons Fundacions i associacions. Bloc Feminista de Tarragona. Memòria de la casa d'acollida (aprox. 1987).

356 DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes*. p. 213.

357 OJER, Maite. «Moviment de Dones a Lleida», p. 41.

358 DDAA. *Girona en el canvi de mil·lenni. Societat*. Girona: El Punt, 2000, p. 43.

359 Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere.

entre el 2002 i el 2004. El 2008 s'aprovava al Parlament de Catalunya la Llei del dret de les dones a eradicar la violència masclista.³⁶⁰

Actualment, doncs, són les administracions les que ofereixen directament serveis d'informació, assistència, assessorament i protecció a les víctimes de violència masclista, així com el finançament i la garantia dels serveis. Però cal reconèixer que durant la dècada dels setanta, els moviments feministes van provocar el desenvolupament d'una conscienciació i mobilització de caràcter internacional. Les xarxes feministes van defensar des del principi les víctimes de la violència dels agressors tant per la via civil com per la penal. Donar suport a les dones, jurídicament i psicològicament, denunciar les agressions i els agressors, criticar obertament sentències no proporcionals al delictes comès, sensibilitzar la societat i reflexionar sobre aquella alarmant realitat, van ser accions que el moviment feminista català va portar a terme en el marc de trànsit d'una dictadura a una democràcia. Ja a inicis dels anys vuitanta també van ser les organitzacions feministes les que van pugnar per aconseguir que s'obriessin cases d'acollida.

Un estudi recent sobre la violència contra les dones elaborat durant quatre dècades en setanta països de tot el món revela que les mobilitzacions dels moviments feministes han estat més importants pel canvi social que no pas la riquesa de les nacions, els partits progressistes o el nombre de dones en el govern. L'estudi publicat per la Cambridge University Press, conclou que en els moviments feministes autònoms dels partits polítics o de l'estat, les dones han pogut articular-se i organitzar-se al voltant de les seves prioritats com a dones, sense haver de respondre a les preocupacions més àmplies d'organització del partit o del sindicat o a les necessitats dels homes. Mobilitzats arreu del món, els moviments feministes, van instar i continuen instant als governs a aprovar normatives globals i regionals contra la violència de gènere.³⁶¹ Queda clar que per l'establiment i el desenvolupament de les polítiques d'igualtat actuals ha estat necessària i cabdal la força i la mobilització de les organitzacions feministes amb unes pràctiques d'acció i de difusió dels drets de les dones.

5.1.7. 8 de març: Dia Internacional de les dones

El 8 de març se celebra el Dia Internacional de la Dona, declarat oficialment per les Nacions Unides el 1977. En l'origen de la commemoració del 8 de març tradicionalment s'han destacat diversos fets puntuals: la vaga de les obreres

360 Llei 5/2008, del 24 d'abril, del dret de les dones, a eradicar la violència masclista.

361 HTUN, Mala i WELDON, S. Laurel. «The civic origins of progressive policy change: combating violence against women in a global perspective, 1975-2005», a *American Political Science Review*, núm. 106/3 (agost de 2012), p. 548-569.

tèxtils nord-americanes del 1857, l'incendi de la fàbrica Cotton o el de la Triangle Shirtwaist Company, de Nova York, el dia 25 de març del 1911 (indústria tèxtil on treballaven cinc-centes persones, en la gran majoria dones immigrants joves). En aquest darrer incident van morir 142 obreres que l'any anterior havien mantingut una important vaga per demanar millors condicions laborals. El 1910, en el marc de la II Conferència Internacional de Dones Socialistes, Clara Zetkin llençava la proposta d'establir el Dia Internacional de la Dona amb l'objectiu principal de promoure el sufragi universal femení, la pau i la llibertat. Seguint aquesta iniciativa, l'any següent, més d'un milió de dones europees i nord-americanes van sortir al carrer.³⁶²

Amb el ressorgiment del moviment feminista, a finals dels anys seixanta i setanta, es tornà a implantar la celebració d'aquesta data. A Catalunya, la primera celebració del Dia Internacional de la Dona que es té documentada va tenir lloc el 1976. L'Associació de Dones Universitàries va aprofitar la commemoració per denunciar la situació que vivien les dones condemnades per delictes específics pel seu sexe davant de la presó de la Trinitat. El 8 de març del 1977 la Coordinadora Feminista de Barcelona va organitzar una marxa des del carrer de Torres i Bages fins a la presó de la Trinitat per tornar a reclamar, com l'any anterior, l'amnistia feminista. Una hora abans de la concentració la policia havia ocupat la via i la manifestació va ser dissolta violentament.³⁶³

El mateix 1977, el 6 de març, la Coordinadora Feminista de Barcelona va convocar la celebració del Dia Internacional de la Dona al Palau de Congressos de Montjuïc. En l'acte, hi van participar tots els grups de la Coordinadora a excepció de LAMAR. L'eslògan era: «Opressió, repressió, presó contra la dona» i al llarg de la celebració es van llegir diversos manifestos a l'entorn dels anticonceptius i de les mares solteres. També van parlar dues expreses polítiques, que havien estat detingudes entre el 1974 i el 1976, i van exposar les tortures a què van ser sotmeses. Manifestaven que les físiques eren les mateixes que els homes, però que també havien estat víctimes de tortures morals i d'agressions sexuals.

La decisió de LAMAR de no participar en l'acte promogut per la Coordinadora Feminista anava en consonància amb la seva disconformitat en alguns punts ideològics de les reivindicacions feministes. Els grups radicals, representats per LAMAR i el Col·lectiu Feminista, estaven en contra de la

362 SEGURA, Isabel. *La lluita per l'oportunitat*, p. 100.

363 *Opción*, núm. 6 (maig de 1977), p. 18.

Dibuix que il·lustra la doble militància de la dona sindicalista, al moviment feminista i al sindicat.

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Partits Polítics. Subsrèie CCOO. Secretaria de la Dona. I Jornades de la Dona Treballadora (1979).

campanya per la legalització dels anticonceptius a favor de la Seguretat Social, ja que argumentaven que això era un intent de perpetuar el paper de les dones en la família burgesa. Aquest enfrontament també havia generat un debat positiu en el si de la Coordinadora, i el posicionament de les feministes radicals havia promogut una sèrie de discussions teòriques, útils per profunditzar en el concepte de feminisme, sexualitat i poder.³⁶⁴

El mateix dia 8 de març del 1977, l'Associació Catalana de la Dona va organitzar una sèrie d'actes propagandístics que van consistir en la col·locació de taules a diversos indrets i a la plaça de Catalunya de Barcelona en les quals es van recollir signatures per a l'adhesió a la promulgació d'una llei de divorci «justa i no discriminatòria per a la dona». El 8 de març també es va celebrar

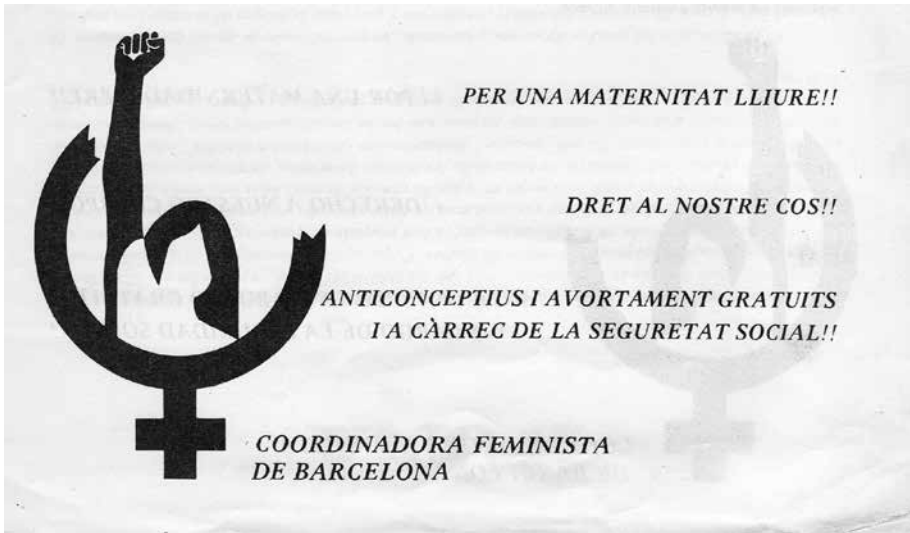
364 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Coordinadora Feminista. «Movimiento de mujeres» (Barcelona, setembre de 1977).

en d'altres ciutats catalanes; a Sabadell, per exemple, es va realitzar un míting a favor del divorci.

La manifestació del dia 8 de març del 1979, convocada per la Coordinadora Feminista, s'havia acordat centrar en la lluita contra l'atur femení per la crisi econòmica que s'estava vivint, l'eslògan era: «Dret a un lloc de treball per a totes les dones». A la convocatòria del moviment feminista, s'hi sumava el suport del moviment obrer, a través de la Secretaria de la Dona de CCOO. La manifestació va ser impedita per la policia que va efectuar un ampli desplegament de dispositius. No obstant això, un nombrós grup de dones es va concentrar a les vuit de la tarda davant de la Delegació de Treball per continuar cap a la plaça d'Urquinaona, on la policia va tornar a evitar la marxa. El dia 9 de març es va celebrar una festa míting a les Drassanes.³⁶⁵

El 1980 més de tres mil persones, majoritàriament dones, van commemorar el Dia Internacional de la Dona, l'organització anava a càrrec de la Coordinadora Feminista de Barcelona i s'hi van sumar la FAGC, diversos sindicats i els partits polítics: PSUC, PSC, MCC, LCR i BR (Bandera Roja). L'Ajuntament de Barcelona va col·laborar-hi amb la distribució de la propaganda. «Visca el 8 de març» era el lema de la pancarta que encapçalava la marxa i les consignes cridades foren: «Avortament lliure i gratuït», «Dret al treball, no a l'atur encobert» i «No al divorci de la UCD». «Nuestras exigencias en este 8 de marzo –deia el manifest de la convocatòria– no se agotan con el tema del derecho al puesto de trabajo. Debe ser también un día para reclamar con fuerza una ley del divorcio feminista y democrática y para decir un no rotundo a la ley de UCD, que debería llamarse carrera de obstáculos para impedir un derecho como es el divorcio.» També es reivindicava una llei que regulés la interrupció voluntària de l'embaràs. La Coordinadora, en el seu manifest públic, criticava durament l'Estatut dels Treballadors promulgat per la UCD i el pla econòmic del Govern i exigia la creació de serveis col·lectius, com llars d'infants. Després de la manifestació, es va celebrar un festival a les Cotxeres de Sants, en el qual van actuar les cantants: Núria Feliu, Elisa Serna, Marina Rossell i els grups: Teatro de Divorcio i La Traca.

365 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Coordinadora Feminista. 1976-1980. 8 de març. La convocatòria anava a càrrec de la Coordinadora Feminista, però hi donaven suport les següents associacions: Associació Catalana de la Dona, Front d'Alliberament Gai de Catalunya, Joventut Comunista, Joventuts Comunistes Revolucionàries, Lliga Comunista Revolucionària, Moviment Comunista de Catalunya-Organització d'Esquerra Comunista, Organització Comunista d'Espanya (Bandera Roja), Moviment de Joventuts Comunistes de Catalunya, Organització Revolucionària dels Treballadors, PSC, PSAN i PSUC.

Pamflet de la Coordinadora Feminista de Barcelona.

Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal Mariona Petit Vilà.

La jornada del 8 de març del 1981 va tenir, com va ser habitual durant els anys de la Transició, un caràcter reivindicatiu i de lluita per als drets de les dones. La Coordinadora Feminista de Barcelona i l'Associació Catalana de la Dona van organitzar conjuntament una concentració davant de la catedral de Barcelona per denunciar la ingerència de l'Església en els assumptes civils i la intromissió dels bisbes i el Papa en la vida privada de les dones. El divorci, els drets reproductius i el treball domèstic van ser temes inclosos en les consignes que es van cridar durant la manifestació. Després, les dones van concentrar-se davant de l'edifici dels tribunals eclesiàstics. A més a més de les consignes ja esmentades, es van pronunciar crits referents a la llibertat de plaer, en contra de la violència sexual pública i privada i en contra del cop d'estat del 23 de febrer. A la tarda, la convocatòria feminista va traslladar-se al Palau de Congressos, on es va celebrar un tribunal de crims contra la dona i on van ser denunciats els actes de violència masclista, així com l'actitud passiva de la policia en casos evidents de violació.³⁶⁶

La Jornada de la Dona del 1982 va estar centrada en la reivindicació del dret a l'avortament, ja que havia tornat a emergir en el debat públic per la represa dels judicis de les dones de Bilbao. A la jornada, també s'hi van sumar les denúncies a les violacions de les dones, la reclamació de llocs de treball, la

³⁶⁶ *Dones en Lluita*, núm. 0, II època (març-abril de 1981), p. 45.

solidaritat amb les dones dels països oprimits per les dictadures i el rebuig al colpisme militar. El dia 7 de març es va convocar una manifestació al centre de Barcelona. En l'acte unitari, no hi figura la Coordinadora Feminista, entitat que havia estat la principal impulsora de les celebracions del 8 de març els anys anteriors. Aquest aspecte denota un canvi en la xarxa associativa feminista de la ciutat comtal. Sí que van adherir-se a l'acte la Coordinadora de Vocalies de Dones, l'ACD, el Partit Feminista, la Coordinadora del Baix Llobregat, la Llibreria de Dones, la Comissió Nacional per a l'Alliberament de la Dona (PSUC), la Comissió de la Dona (PSC-PSOE), l'Assemblea de Dones de Nacionalistes d'Esquerra i la LCR i l'MCC.³⁶⁷

Durant els anys de la Transició, el 8 de març fou el dia emblemàtic del moviment feminista. Els grups feministes organitzaven actes reivindicatius amb esperit festiu arreu de la geografia catalana, però la majoria de les grans mobilitzacions es concentraven a la ciutat de Barcelona, així ho corrobora el testimoni d'Empar Pineda: «Por ejemplo, los 8 de marzo siempre se planteaban como una manifestación, obviamente con el protagonismo del movimiento feminista, encabezada por todo el movimiento feminista, pero con la participación de todos los partidos, asociaciones, sindicatos que apoyasen la lucha del 8 de marzo.»³⁶⁸ Si s'observen els eslògans principals que cridaven els grups feministes, es poden resseguir les campanyes que van centrar les reivindicacions feministes en aquests anys. Primer fou l'amnistia, més tard la reclamació de la despenalització de l'adulteri i l'aprovació d'una llei de divorci; després, els drets reproductius i la lliure disposició del propi cos. Ja entrats als anys vuitanta, s'incorporen noves denúncies com la violència contra les dones. Les circumstàncies polítiques, socials i econòmiques també marcaven les jornades del 8 de març; així, entre les reivindicacions feministes, s'hi unien la condemna al cop d'estat del 23 de febrer del 1981, l'afecte de la crisi econòmica que provocava un augment de l'atur entre les dones i una precarietat del treball femení.

5.2. Dret al plaer i al propi cos

5.2.1. Per una sexualitat lliure

L'herència del franquisme va deixar una profunda petjada en els imaginaris col·lectius i va marcar el comportament afectiu i sexual de la societat catalana.

367 ANC. Fons Nacionalistes d'Esquerres. 8 de març de 1982.

368 CDMH. Col·lecció Seminario Fuentes Orales. Entrevista a Empar Pineda Erdozia. Entrevista realitzada per Pilar Folguera.

Nash considera que la legislació, el sistema educatiu i les institucions com la Secció Femenina i l'Església catòlica van tractar d'imposar un ordre patriarcal que regulava la inferioritat, la dependència obligada i la supeditació de les dones, en què l'únic destí biològic i religiós de la societat femenina era la maternitat.³⁶⁹ Fora de l'àmbit matrimonial els actes sexuals eren moralment inadmissibles; les dones transgressores, que s'apartaven de la norma i que mantenien relacions sexuals fora del matrimoni, per exemple les mares solteres, eren fortament estigmatitzades per la societat. Les prostitutes, al seu torn, eren concebudes com les «dones caigudes» que oferien sexe per diners, en lloc de fer-ho per amor.³⁷⁰

La primera ruptura amb el determinisme biològic reservat a les dones, la comprensió de la maternitat com una construcció social, que designava el lloc de la dona en la família i en la societat, sorgeix amb l'obra de Simone de Beauvoir *El segon sexe* (1949). Amb tot, només en una nova fase del feminisme de la segona onada, a la dècada dels anys setanta, amb l'eslògan: «El que és personal és polític» s'aconsegueixen col·locar en la lluita política les qüestions relatives al cos i a la sexualitat, a la violència domèstica, a la contracepció i a l'avortament.³⁷¹

A Catalunya, el dret al plaer i el dret al propi cos van ser reivindicacions primordials del feminisme durant la transició democràtica en congruència amb la formulació de nous models de feminitat que van trencar amb l'arquetip de gènere imposat per quaranta anys de dictadura. Les reivindicacions sobre la llibertat sexual i els drets reproductius afectaven de ple el Codi Penal. La lliure expressió de la sexualitat femenina era una demanda prioritària en l'agenda feminista de la Transició, així com la reclamació del «dret al plaer» figurava entre les consignes de les campanyes per una sexualitat lliure.

L'aparició de la píndola anticonceptiva, el primer contraceptiu femení, que va aparèixer a Estats Units a mitjans dels anys seixanta, va suposar una autèntica revolució per a la llibertat sexual de les dones. Ja entrats als anys setanta, a Catalunya, alguns professionals de la medicina receptaven la píndola abduint que les dones que les prenién presentaven patologies amb hemorràgies disfuncionals o la necessitaven com a reguladora del cicle menstrual.

369 NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 192-195.

370 JULIANO, Dolores. «Tiempo de cuaresma. Modelos de sexualidad femenina bajo el franquismo», a OSBORNE, Raquel. *Mujeres bajo sospecha. Memoria y sexualidad 1930-1980*. Madrid: Fundamentos, 2012, p. 35-48.

371 Bock, Gisela. *La mujer en la historia*, p. 275.

Ja en les I Jornades Catalanes de la Dona es va posar sobre la taula el tema de la sexualitat lliure, el dret al propi cos i el dret al plaer de les dones. Organitzacions, com l'Associació de Dones Universitàries, el Col·lectiu Feminista de Barcelona o el Grup Pelvis de Mallorca, apostaven per recuperar el control sobre el cos femení, que consideraven que havia estat dominat pels homes a través de les lleis i la medicina. El Grup Pelvis de Mallorca va néixer inspirant-se en els moviments del *self-help* nord-americans i amb una forta consciència feminista.³⁷² Per al Grup Pelvis era urgent redefinir la sexualitat femenina des de l'autoconeixement per alliberar el cos de la colonització patriarcal i institucional; per això era molt útil la tècnica del *self-help*.³⁷³

Presentaven el *self-help* com una proposta revolucionària perquè les dones prenguessin el control del seu propi cos; agafaven com a exemple l'experiència del Col·lectiu de Dones de Boston.³⁷⁴ El 1970 aparegué a Estats Units l'obra *Our bodies, ourselves* del Col·lectiu de Dones de Boston que es va convertir en un dels textos fonamentals del feminisme internacional dels anys setanta, perquè constituïa el primer llibre feminista sobre la salut de les dones. El llibre contenia en un llenguatge directe i assequible informació plural i lliure de prejudicis sobre el cos femení i constituïa un tipus de coneixement alliberador. Aquest llibre va arribar a l'Estat espanyol amb el títol: *Colectivo del Libro de Salud de las Mujeres de Boston. Nuestros cuerpos, nuestras vidas*, publicat per l'editorial Icaria el 1982.

El 1978 Leonor Taboada, amb la col·laboració de dones del grup LAMAR i ANCHE, va publicar el llibre *Cuaderno feminista. Introducción al self-help* que, amb dibuixos de Montse Clavé, exposava tota una concepció de la salut femenina que girava entorn del dret al propi cos. Chus Borrell, de LAMAR, explica com «Vam connectar amb la Leonor Taboada que va venir amb la seva proposta de llibre de *self-help* i vam anar pels barris a ensenyar a les dones a posar-se l'espècul i vam col·laborar en la part teòrica, en la traducció. Era un equip de metgesses que algunes eren de LAMAR, altres eren d'ANCHE, la Nines, la Pilar Moixi, i la Marisa Hortigosa i elles també van col·laborar en aquest llibre, amb l'adaptació i traducció, la Pilar Sentís va fer la part de naturisme, jo vaig col·laborar amb tot el que és de l'amor entre les dones, perquè

372 NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 220-221.

373 ANC. Fons Partido feminista de España-Club Vindicación Feminista. Partido Feminista de España. Dossiers temàtics. Feminisme, dona i avortament. «Cosas de mujeres. El *self-help* o como las mujeres recuperan su cuerpo» del Colectivo Feminista Pelvis.

374 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 73. NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 212.

hi havia com una línia que era més lèsbica, i una línia bisexual i una línia més heterosexual i volíem ser-hi totes perquè això també constés en el llibre.»³⁷⁵

Cuaderno feminista: Introducción al self-help estava escrit en plural, situava el cos de la dona com el punt de partida d'altres conquestes, reivindicava una cultura més lliure i democràtica i utilitzava el terme «revolució» en un context no específicament polític o econòmic. El llibre començava amb una declaració d'intencions sobre la necessitat de transmissió d'una informació que totes les dones havien de conèixer, deia que aquest coneixement serviria d'arma per defensar-se de l'opressió masculina i del desconeixement del propi cos. Conèixer i controlar el cos i la vida havia de ser un objectiu enfront de la cultura masclista. A més a més d'una informació pràctica sobre cada una de les parts que constituïen els òrgans sexuals femenins, el llibre incloïa una guia per tal que cada dona es pogués realitzar un examen periòdic de la vagina a través d'un espèculum, que era un instrument que utilitzaven els ginecòlegs i les ginecòlogues i que, en aquell moment, es podia adquirir a través dels grups feministes.³⁷⁶

El llibre oferia una anàlisi dels sistemes anticonceptius més utilitzats a finals dels anys setanta, i explicava els riscos i les complicacions que podien ocasionar i el grau de seguretat. Tot això sense deixar d'esmentar que alguns sistemes anticonceptius suposaven seriosos perjudicis per a la dona que els utilitzava. També es parlava de l'avortament. *Introducción al self-help* acabava amb un ràpid informe sobre la menstruació, les infeccions vaginals i alguns exercicis per detectar el càncer de mama i també algunes notícies sobre les malalties de transmissió sexual. L'obra oferia una sèrie d'indicacions en cas de patir maltractaments; es recomanava anar a l'hospital i denunciar l'agressor a la policia.³⁷⁷

Els grups feministes catalans van realitzar una gran tasca de divulgació de la sexualitat, aportant una visió del sexe com un acte natural i que havia de ser plaent per a les dones. Grups com DAIA o la mateixa Leonor Taboada van fer pedagogia activa sobre la importància de l'autoestima, de l'autoconeixement del propi cos i dels òrgans sexuals, i feien xerrades per posar a l'abast de les dones la informació necessària dels mètodes anticonceptius que existien per gaudir del sexe sense la por de quedar-se embarassades. Moltes dones no

375 Entrevista a Chus Borell Feliu.

376 TABOADA, LEONOR. *Cuaderno feminista. Introducción al self-help*. Barcelona: Editorial Fontanella, Colección Las Desobedientes, 1978.

377 Ídem.

havien rebut al llarg de la seva vida cap tipus d'informació sexual, no sabien què era el clitoris i algunes no havien experimentat mai un orgasme. El sexe era un tema tabú; a més a més, ple de mites i de pors. En el si dels grups femenins es va generar un clima de confiança i de confidències que va afavorir poder parlar obertament dels aspectes relacionats amb la sexualitat, com exposa Pilar Sánchez, integrant del Grup de Dones de Santa Perpètua de Mogoda: «I ja vam començar a fer xerrades sobre sexualitat, anàvem a Barcelona amb tota aquesta gent de la Leonor Taboada i tota aquesta gent que ja estaven abans que nosaltres en el feminisme. Convidàvem les dones que ja estaven més adelantades que nosaltres, les convidàvem a Santa Perpètua perquè ens fessin xerrades sobre sexualitat o anticonceptius.»³⁷⁸

Els grups feministes de tot l'Estat espanyol es van fixar per a l'any 1978 l'objectiu de tirar endavant una campanya sobre la sexualitat lliure i a favor de la legalització dels anticonceptius i la regulació de la interrupció voluntària de l'embaràs. El moviment d'alliberament de la dona propugnava que les dones havien de descobrir i reivindicar la pròpia sexualitat, el propi plaer i deslligar la funció reproductora del plaer sexual, ja que fins aleshores la sexualitat que havien patit no tenia res a veure amb les seves necessitats, era una sexualitat a la mida dels homes. Afirmaven que la recerca del plaer, el control i la possessió del cos anaven íntimament lligats a la necessitat d'assolir la identitat femenina, i això no es podia aconseguir en el pla individual de cada dona, sinó que l'alliberament sexual de les dones anava emmarcat en la lluita per una societat que acabés amb qualsevol forma d'opressió femenina i en una societat que no utilitzés el sexe com un instrument de domini i alienació sinó que en gaudís en el marc d'una comunicació lliure i global.³⁷⁹ Aquesta campanya a favor d'una sexualitat lliure es va traduir a la pràctica en la programació d'activitats com xerrades i conferències que realitzaven els grups feministes i les vocalies de dones.

Tant els grups feministes, com les vocalies de dones dels barris, així com professionals de la medicina o professorat universitari van fer una tasca ingent a l'hora de transmetre una nova visió de la sexualitat, basada en la curiositat sana, en el dret al plaer i perquè les dones poguessin controlar i gaudir del seu cos a la vegada que desmitificaven qüestions morals fortament arrelades en les mentalitats de la societat (com la submissió sexual femenina, el mite de la virginitat o la masturbació).

378 Entrevista a Pilar Sánchez Díaz.

379 *Dones en Lluita*, núm. 1 (gener de 1978), p. 2.

5.2.2. DAIA i els centres de planificació familiar

Entre els grups feministes catalans que van impulsar l'educació sexual i la planificació familiar va sobresortir la tasca del col·lectiu de Dones per a l'Autoco-neixement i l'Anticoncepció (DAIA). Des del 1976 fins al 1984 DAIA va ser promotora d'una sexualitat lliure, del control de la natalitat i de l'avortament lliure i a decisió de la dona. Rosa Ros, infermera i ginecòloga, integrant de DAIA explica la trajectòria de l'entitat: «DAIA va ser un grup feminista que va néixer a partir de les I Jornades Catalanes de la Dona, i que va estar lluitant durant molts anys (fins a principis dels anys vuitanta), pel dret a l'anticoncepció i l'avortament i, fins intervenir en la comissió que va crear els primers centres de planificació familiar en diferents ajuntaments ja democràtics.»³⁸⁰ DAIA havia començat la seva activitat en un petit local al carrer de Còrsega, on es dedicaven a donar informació d'anticonceptius, sexualitat i avortament, encara que les primeres trobades, informals i clandestines, s'havien fet al cèntric bar Zurich de Barcelona.

Amb poc temps el servei que oferia DAIA es va consolidar i es va convertir en un referent a tot Catalunya. El local s'havia traslladat de Còrsega a Casp i les dones gràcies al boca-orella sabien on havien d'anar, ja que, a més a més, durant un temps DAIA va compartir l'espai amb la Coordinadora Feminista de Barcelona. El pis del carrer de Casp es va veure inundat de dones que buscaven informació. Les activistes de DAIA organitzaven discussions a l'entorn d'aspectes com la sexualitat o la salut, promovien sessions d'autoconeixement del cos o d'aprenentatge de l'ús del diafragma i preparaven les embarassades per fer parts a casa. No obstant això, el problema de l'avortament era el que concentrava més atenció; així, a més de facilitar informació sobre com i on avortar, també s'organitzaven reunions en grup per facilitar a les assistents parlar obertament dels seus dubtes i temors en relació amb la interrupció de l'embaràs.

DAIA va treballar en congruència amb els seus plantejaments d'una sexualitat lliure amb l'Ajuntament de Barcelona per impulsar la creació d'un centre pilot de planificació familiar a Torre Llobeta, que es va posar en funcionament el març del 1979, ubicat al passeig de Maragall. Ja abans de l'obertura del centre s'havien dut a terme experiències de planificació familiar als hospitals Clínic i de Sant Pau.³⁸¹ El Centre de Planificació Familiar de Torre Llobeta

380 Entrevista a Rosa Ros Rahola.

381 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Centre de Planificació Familiar. Centre Municipal de Planificació Familiar de Barcelona.

era un servei públic que promovia la maternitat i la paternitat responsables. Per gestionar-lo es va crear una comissió mixta entre l'Ajuntament i DAIA. El 1981, DAIA feia un balanç negatiu de l'experiència de la seva col·laboració amb el consistori en el desenvolupament del projecte, encara que reconeixia l'èxit del servei de Torre Llobeta durant el primer any de funcionament.

Cap a l'any 1984 DAIA va dissoldre's i va tancar el servei de planificació que oferia. Les causes foren que s'havia entrat en el procés de desmobilització del moviment feminista i que s'havien municipalitzat els serveis adreçats a les dones, com exposa Toni Martínez: «Tras una evolución ideológica y práctica que abarcó diez años de nuestra vida, gradualmente sentimos la necesidad de poner fin a una militancia que veíamos abocada a un callejón sin salida. Nuestro proyecto inicial de centros de mujeres independientes de las instituciones, donde pudiésemos fortalecer los mecanismos de autoayuda, solidaridad y control de la institución médica, se fue al traste a partir de la creación de los primeros centros municipales de planificación familiar.»³⁸²

Abans de Torre Llobeta es va obrir un altre centre de planificació a Catalunya, el del Prat de Llobregat, a la comarca del Baix Llobregat, inaugurat el març del 1977. La iniciativa va sorgir de la Vocalia de Dones de l'Associació de Veïns de Llevant. Les impulsores van ser Maruja Torres i Carmina Balaguer, vinculades a l'esquerra antifranquista del Prat.³⁸³ Aquestes dues activistes durant els anys 1975 i 1976 van promoure xerrades informatives sobre la contracepció i els drets fonamentals femenins a la seu de l'Associació de Veïns. Després de dos anys de difusió d'informació sexual i reproductiva i davant dels elevats índexs de consultes se'ls va fer evident la necessitat d'un centre de planificació a la ciutat. Torres i Balaguer van promoure l'obertura del centre, que es va convertir en un referent comarcal, alhora que establien contacte amb el col·lectiu DAIA, com explica Rosa Ros: «Més tard es va decidir fer jornades per compartir les experiències i formar a les dones interessades amb sensibilitzar i informar a les dones sobre la salut sexual i reproductiva.»³⁸⁴

L'equip professional del Prat també va formar part de la comissió encarregada de posar en funcionament el centre pilot de Torre Llobeta. Al llarg del 1978 la planificació del Prat es va consolidar i es va traslladar a un local més gran on es podia oferir una millor atenció a les usuàries. El 1980 la Diputació

382 MARTÍNEZ, Toni. «El derecho al propio cuerpo. Una lucha feminista en los años 70», a DDAA. *La Barcelona rebelde*. Barcelona: Octaedro, 2003, p. 287-288.

383 AJUNTAMENT DEL PRAT DE LLOBREGAT. *La conquesta de la llibertat*, p. 36.

384 Entrevista a Rosa Ros Rahola.

de Barcelona va atorgar una subvenció al centre valorada en un milió de pessetes, fet crucial per començar a remunerar la tasca voluntària de l'equip, que durant els primers tres anys no havia rebut cap salari. El centre no només oferia el servei d'atenció sexual i reproductiva per a les dones sinó que, a més a més, organitzava actes diversos com cicles de cinema i col·loquis.³⁸⁵ Amb la programació d'aquest tipus d'activitats pretenia divulgar la informació sexual al màxim de persones, tant dones com homes.

A partir de l'any 1979, l'Ajuntament de Barcelona va instal·lar progressivament centres de planificació als barris i en va crear un al centre de la ciutat, a la plaça d'Espanya. La zona amb major concentració de centres fou la comarca del Barcelonès i del Baix Llobregat. El juliol del 1978 va tenir lloc la I Jornada de Dones del Baix Llobregat i, a partir d'aquesta trobada, els diversos grups de dones de la comarca van començar a reunir-se per posar en marxa centres de planificació familiar. Així, a partir de l'experiència del centre del Prat de Llobregat, les diferents agrupacions de dones de la comarca aglutinades en la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat van començar una campanya de sensibilització per a la creació de nous serveis.³⁸⁶ La lluita per aconseguir un centre en cada municipi va ser un reclam extensiu de la majoria de grups feministes de la geografia catalana.

A Cornellà de Llobregat el maig del 1979 es creà el Centre de Planificació Familiar Jaume Vera. La iniciativa sorgia d'un grup de dones del Partit Socialista amb la idea d'oferir a la població una millora en la qualitat dels hàbits sanitaris en matèria de reproducció i sexualitat. Després d'uns mesos de funcionament es va aconseguir el suport tècnic de l'Ajuntament.³⁸⁷ Judith Ibañez, sexòloga que dirigí el centre de Cornellà, exposa el funcionament del servei: «Hi havia una ginecòloga, hi havia dues consultores i hi estava jo com a directora i que atenia els casos més de problemàtica sexual. Ja saps que el principi el tema sexual és un tema tabú. Amb la xerrada ja introduïem la part reproductora i d'anticonceptius, més la part de sexualitat i aleshores explicaves que el clítoris és l'òrgan sexual, moltes dones no sabien ni que tenien clítoris,

385 Arxiu Municipal del Prat de Llobregat (AMEP). Fons Municipal de l'Ajuntament del Prat. Sanitat i Consum. Planificació Familiar.

386 Arxiu Comarcal del Baix Llobregat (ACBL). Fons PSUC-ICV. Associacions de Dones. Casal de la Dona. Grup de Dones de Sant Feliu (1979-1987). Díptic.

387 Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (AHCL). Fons de l'Administració Local. Memòria del centre de planificació de la natalitat i orientació sexual de Cornellà (1981).

que amb la penetració es quedaven igual. Aquestes coses que després van anar aprenent.»³⁸⁸

El centre de Cornellà va realitzar programes de formació de consultores de planificació familiar. Les consultores realitzaven pràctiques al mateix centre de Cornellà i després van passar a formar part d'altres serveis de planificació que s'obriren a la comarca del Baix Llobregat com a Viladecans, a Sant Vicenç dels Horts, a Gavà, a Sant Andreu de la Barca i a Esplugues de Llobregat.³⁸⁹ A Molins de Rei també s'obrí el centre de planificació a instàncies del Grup de Dones de la localitat.³⁹⁰ A Sant Feliu de Llobregat, el servei de planificació familiar va començar a funcionar el setembre del 1979 impulsat pel Grup de Dones de Sant Feliu i amb el suport econòmic municipal.³⁹¹ Al Barcelonès també es construïren centres de planificació familiar a les localitats de Santa Coloma de Gramenet, Badalona, Sant Adrià de Besòs i a l'Hospitalet de Llobregat.

Ja entrats els anys vuitanta s'estén l'obertura de centres a d'altres comarques catalanes com al Vallès Occidental, al Bages, al Segrià, al Tarragonès i al Gironès. Per primera vegada, a tot Catalunya es creen centres d'assistència sanitària controlats i gestionats per dones i per a dones. La participació de la usuària no era concebuda només en el pla assistencial sinó que integrava una veritable concepció del canvi d'actituds vers la sexualitat femenina. Una de les principals reclamacions era que el personal sanitari dels centres fos femení i que tingués una cosmovisió feminista. Davant d'aquesta petició es va crear una nova figura professional: la consultora. Les consultores eren treballadores que oferien un nou concepte de salut, més pròxim i amb connexió directa amb les usuàries; tenien en compte la sexualitat com una part indissociable de la salut física i mental; la seva tasca es desenvolupava en coordinació amb els professionals de la medicina, fet que afavoria la difusió d'informació i apropava el llenguatge científic a les dones ateses. Un dels objectius primordials dels centres era transmetre a les usuàries un coneixement autènticament alliberador, reeducant-les en les relacions afectives i sexuals, diferenciant maternitat i reproducció, i oferint un coneixement nou sobre el propi cos, despenalitzant els temes i desmitificant tabús.

388 Entrevista a Judith Ibañez Vives.

389 FERREIRA, Silvia. «El movimiento feminista y la salud de las mujeres: la experiencia de los Centros de Planificación Familiar en Cataluña (1976-1982)», a *Estudios Feministas*, núm. 16/3 (setembre-desembre de 2008), p. 785-807.

390 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Centres de Planificació Familiar. Proposta per a la creació d'un centre de planificació familiar.

391 ACBL. Fons Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat. Expedients Centre de Planificació Familiar.

La creació de centres de planificació no va ser exclusiva de Catalunya sinó que va ser un fenomen arreu de l'Estat espanyol. Per iniciativa de les organitzacions feministes es van crear centres de planificació a les principals ciutats. Focus importants de mobilització a favor dels centres de planificació familiar van ser el País Basc i la ciutat de Madrid, on es va obrir l'any 1976 el Centre de Planificació Familiar Federico Rubio.³⁹²

El 1985 tenim comptabilitzats quaranta-vuit centres a Catalunya, sis situats a les demarcacions de Girona, Lleida i Tarragona, i la resta a la província de Barcelona. A mitjans dels anys vuitanta, tot i el traspàs de competències a la Generalitat de Catalunya, l'Administració catalana no havia assumit la totalitat de competències sobre els serveis de planificació familiar i els ajuntaments ja no s'encarregaven de la gestió, fet que va provocar problemes i dèficits en l'atenció a les usuàries. Les treballadores dels centres, els grups feministes i la Coordinadora de Vocalies de Dones denunciaven que els serveis es trobaven totalment col·lapsats. Davant d'aquesta situació la Coordinadora de Vocalies de Dones de Barcelona va organitzar tancaments en els equipaments sanitaris i protestes per les llargues llistes d'espera, que anaven de sis a nou mesos per rebre la primera visita i, també, per la pujada del preu dels serveis.³⁹³

A partir de mitjan anys vuitanta es va produir la institucionalització dels centres, fet que va suposar la pèrdua del pes de la ideologia feminista i el predomini d'un enfocament més tècnic, que va provocar, a la vegada, un canvi de rumb del projecte inicial dels centres de planning. La integració dels centres de planificació en la xarxa sanitària pública va tenir conseqüències negatives, ja que els equips de gestió van perdre la seva autonomia i les dones que ho havien impulsat van quedar relegades a un segon pla. Les comissions d'usuàries van fer sentir la seva veu per reclamar una atenció amb caràcter feminista, van mostrar el seu recel davant la integració dels centres en l'administració catalana i van arribar a protagonitzar tancades dins els locals, com va ocórrer a Tarragona.³⁹⁴ Finalment, la integració va ser inevitable i, a principis dels anys noranta, van desaparèixer aquells centres pioners en matèria sexual i reproductiva que havien ofert serveis a milers de dones.

Així doncs, durant els primers anys de la Transició els grups feministes van impulsar i gestionar els centres de planificació familiar, però amb el temps van integrar-se a la xarxa pública de sanitat. La contrapartida a la seva integració

392 *Vindicación Feminista*, núm. 25 (juliol de 1978), p. 32.

393 *El País*, 20 de març de 1985.

394 DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciudadanas*, p. 216.

va ser la pèrdua de l'autenticitat feminista, un dilema comú associat amb el triomf de molts moviments socials d'avantguarda.³⁹⁵ Però el gran èxit de les campanyes feministes va ser, segons Mary Nash, l'adopció de les seves propostes per part de les institucions públiques i el reconeixement del valor a les seves reivindicacions. Els drets reproductius van ser determinants en la transició de la dona cap a la llibertat, però també com a drets de la ciutadania en el context de recuperació de drets que va significar la transició política.³⁹⁶

5.2.3. La visibilització del lesbianisme

Un estudi de Jordi Montferrer demostra l'impacte de la legislació franquista, en aquest cas de la Llei de perillositat i rehabilitació social (1970) com a factor determinant per al sorgiment del moviment homosexual a l'Estat espanyol i per a la construcció dels marcs emergents de mobilització.³⁹⁷ Un dels impulsors del nucli fundacional del moviment gai de Catalunya en la clandestinitat havia estat Armand de Fluvià, que el 1972 formà un grup d'estudi i discussió que va prendre el nom de Moviment Espanyol d'Alliberament Homosexual (MELH) i es reuní puntualment entre el juliol del 1972 i el desembre del 1975. El grup destacà per desplegar una activitat a escala estatal i internacional. La mort del dictador, l'impuls democràtic i l'aspiració nacional de la societat catalana féu créixer el moviment que es refundà sota les sigles de FAGC (Front d'Alliberament Gai de Catalunya).³⁹⁸ Aquesta organització seria l'eix vertebrador del moviment homosexual a Catalunya.

Durant la Transició en un context de contínues reivindicacions socials i polítiques, el col·lectiu homosexual va sortir per primera vegada al carrer. Reconèixer-se i acceptar-se i lluitar per reivindicar els seus drets, llavors ja era una necessitat irrenunciable. El 26 de juny del 1977 a les Rambles de Barcelona va tenir lloc la primera manifestació per commemorar el Dia Internacional per a l'Alliberament Gai, Lesbià i Transsexual (que estava establert el 28 de juny), un fet cabdal segons Jordi Petit.³⁹⁹ Es reclamava no solament l'abolició de la Llei de perillositat social, sinó que es va situar la qüestió homosexual en el

395 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 215.

396 NASH, Mary. «La construcción de la cultura», p. 298-305.

397 MONTFERRER, Jordi. «La construcción de la protesta en el movimiento gay español: la Ley de Peligrosidad Social (1970) como factor precipitante de la acción colectiva», a *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 102 (2003), p. 171-204.

398 FLUVIÀ, Armand de. *El moviment gai a la clandestinitat del franquisme, 1970-1975*. Barcelona: Laertes, 2003.

399 PETIT SILVESTRE, Jordi. *25 años más: una perspectiva sobre el pasado, presente y futuro del movimiento de gays, lesbianas, bisexuales y transexuales*. Barcelona: Icaria, 2003.

debat públic.⁴⁰⁰ La data escollida no era casual. Se celebraria, per primera vegada a l'Estat espanyol, el Dia de l'Orgull Gai, un esdeveniment que ja reunia desenes de milers de persones a ciutats com París, Amsterdam, Londres, San Francisco o Nova York. El FAGC promovia la mobilització. Assistir a la marxa implicava seriosos riscos, com ser detingut i restar empresonat, perdre la feina, enemistar-se amb la família o amb els cercles de coneguts. L'acte es va preparar amb cura, centenars de fulls volants, que convocaven a la manifestació, havien estat distribuïts clandestinament als principals locals on es reunia el col·lectiu homosexual. Altres grups i organitzacions polítiques, com la Coordinadora Feminista de Barcelona, la Lliga Comunista Revolucionària i Bandera Roja ja havien anunciat el seu suport.

La Coordinadora Feminista va elaborar un full volant en el qual mostrava el suport a la manifestació i denunciava la penalització del règim feixista de l'homosexualitat i, d'una manera especial, la situació en què es trobaven les dones homosexuals, ja que l'homosexualitat femenina no era ni tan sols reconeguda com a tal, sinó més aviat ignorada. L'associació feminista afirmava que la ideologia masclista negava la possibilitat que una dona triés aquesta opció sexual per ella mateixa, i denunciaven que es volia fer creure que la sexualitat de les dones no tenia valor en si mateixa sinó només en funció de l'home i amb l'únic l'objectiu de la maternitat.⁴⁰¹

En la pràctica, el règim franquista no va aplicar la Llei de perillositat social a les lesbianes, si no existien, com se'ls podia aplicar? La moral nacionalcatòlica fins i tot negava que les dones poguessin tenir desitjos sexuals cap a altres dones. En general, les lesbianes no van patir la tortura, la presó, ni el desterrament, que sí que van patir els homes i les persones transsexuals. Però van patir una forma de repressió més subtil, la negació de la seva existència. Així ho manifesta Empar Pineda en la seva pròpia experiència: «En aquells ambients, negadors de la teva existència i del teu desig lèsbic, era molt difícil descobrir i reconèixer que t'agradaven i t'atreïen les dones, i que et despertaven desig sexual. No et veies reflectida en les explicacions oficials, no t'hi reconeixies. Tu no et senties malalta, ni et vivies com a anormal. Però, els dubtes t'omplien el cap i generalment no podies preguntar a ningú. T'havies d'amagar de tothom,

400 BAIDEZ APARICIO, Nathan. *Vagos, maleantes y homosexuales: la represión a los homosexuales durante el franquismo*. Garriga: Malhivern, 2007. FLUVIÀ, Armand de et alii. *El moviment en imatges: el moviment gai, lesbià i transsexual a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2005.

401 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Coordinadora Feminista de Barcelona. «La Coordinadora Feminista de Barcelona recolza la manifestació que es farà a les Drassanes el proper diumenge dia 26 a les 7.30 de la tarda convocada pel Front d'Alliberament Gai de Barcelona» (1977).

absolutament de tothom. Viure en solitari la teva experiència vital és dur, molt dur. El fet quotidià d'haver de dissimular contínuament, de respondre amb evasives a les clàssiques preguntes de si tens xicot, de quan et penses casar, de si t'agrada aquell noi.»⁴⁰²

El 2 de desembre del 1977 el FAGC, juntament amb les Joventuts del FAGC, la Coordinadora Feminista i el Col·lectiu de Lesbianes va organitzar un massiu míting al desaparegut cinema Niza de Barcelona, i al cap de dos dies es dugué a terme una altra manifestació per a la derogació de la Llei de perillositat social i per a l'amnistia total que fou tolerada per la policia i rebé el suport de nombroses entitats i partits polítics. Durant el míting al cinema Niza, el Col·lectiu de Lesbianes de Barcelona va llegir el primer comunicat sobre lesbianisme de Catalunya. En el comunicat assumien com a reivindicacions específiques el reconeixement de la sexualitat femenina com a pròpia i autònoma, i no en funció de l'home; el reconeixement de l'existència de la lesbiana i la destrucció dels tabús i prejudicis que hi pesaven a sobre, i la necessitat d'informació objectiva, científica i no manipulada sobre la sexualitat femenina. També reclamaven l'amnistia per a la dona, la derogació de totes les lleis sexistes i reivindicaven la utilització del terme «lesbiana».⁴⁰³

El Col·lectiu de Lesbianes havia sorgit el juny del 1977 a partir d'una reunió de vuit dones en un bar de les Rambles. En les reunions setmanals s'intercanviaven informació i es plantejaven la forma d'organització, així com les accions reivindicatives que s'havien de dur a terme.⁴⁰⁴ L'agost del mateix any van decidir integrar-se al FAGC, però com a organització autònoma, i aviat van establir contacte amb la Coordinadora Feminista i el grup de lesbianes que es reunia al bar-biblioteca laSal.⁴⁰⁵

A laSal les lesbianes van trobar un espai on poder parlar sobre els seus desitjos i demostrar les seves vides amoroses: comportar-se amb naturalitat agafant-se de les mans, fent-se petons i carícies.⁴⁰⁶ A partir dels textos de Mari Chordà i els dibuixos de Montse Clavé va sorgir el llibre *El Quadern del cos i l'aigua* que va publicar l'editorial laSal el 1978. L'obra contenia textos amb un marcat caràcter lesbià i amb dibuixos d'amor explícit entre dones. No fou l'única publicació que manifestava les relacions amoroses entre dones. En l'àmbit

402 PINEDA, Empar. «Una realitat invisible», a FLUVIÀ, Armand de et alii. *El moviment en imatges*, p. 10-13.

403 Comunicat publicat a la revista *Laberint*, núm. 25 (1995).

404 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 94.

405 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 163.

406 CHORDÀ, Mari. «Apunts per anar reconstruint lo passat més immediat», a TORRES, Meri (ed.). *Accions i reinvençions. Cultures lèsbiques a la Catalunya del tombant de segle XX-XXI*. Barcelona: UOC, 2011, p. 47-62.

cataloga també cal destacar la importància, la qualitat i la influència de l'obra de Maria-Mercè Marçal en la literatura lèsbica i no lèsbica, i la força política del seu compromís amb el lesbianisme des que va publicar *Bruixa de dol* l'any 1979 fins al final de la seva vida.⁴⁰⁷ Una altra de les autores que havia fet emergir l'amor entre dones en l'àmbit literari fou Carme Riera amb l'obra *Te deix amor la mar com a penyora* (1975).

Durant el 1978 el Front per a l'Alliberament Gai va organitzar actes de presentació pel territori català, sovint els portaveus del col·lectiu homosexual anaven acompanyats de professionals de la medicina com el doctor Josep M. Farré Martí i el sexòleg Frederic Boix per explicar que l'homosexualitat no era cap malaltia. El 28 de juny del 1978 el governador civil de Barcelona va prohibir la manifestació del Dia de l'Orgull Gai i un grup de militants del FAGC es van tancar a la parròquia de Sant Pere Pescador a la Barceloneta i van protestar amb una vaga de fam, rebent les adhesions dels partits polítics d'esquerra i també de la Coordinadora Feminista de Barcelona. Finalment, la manifestació de Barcelona va ser autoritzada i s'hi sumaren altres ciutats com Madrid, Bilbao i Sevilla. El 20 de novembre el FAGC va iniciar la campanya per legalitzar-se. Totes aquestes accions van donar el seu fruit i el Consell de Ministres del 26 de desembre del 1978 va retirar l'homosexualitat de la Llei de perillositat i rehabilitació social.⁴⁰⁸

Dins el propi moviment homosexual van existir confrontacions entre gais i lesbianes. La visibilització que s'havia produït de l'homosexualitat només havia afectat els homes, les dones continuaven sent les invisibilitzades del moviment. Això es va veure traduït en l'abandonament del Col·lectiu de Lesbianes del FAGC un any després de crear-se, la qual cosa va provocar la dispersió de l'organització, encara que algunes dones van continuar com a Lesbianes Radicals. Altres grups feministes que van vindicar la separació dels grups de lesbianes respecte al moviment homosexual van ser el Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana, LAMAR, Las Magas, la Calle del Carmen i, ja entrats als anys vuitanta, l'Assemblea de Feministes Independents.

LAMAR, en el seu butlletí *Dones de Lamar*, va promoure el terme «lesbiana» en comptes d'«homosexual» per conceptualitzar que homosexual només es referia a les relacions sexuals, en canvi lesbiana contemplava viure les relacions

407 OTERO-VIDAL, Mercè. «Pròleg», a MARÇAL, Maria-Mercè. *Bruixa de dol*. Barcelona: Edicions, 62, 2006.

408 BOE, 11 de gener de 1979.

amb les dones amb la finalitat de buscar una nova identitat i allunyar-se de la cultura masclista.⁴⁰⁹

El novembre del 1978 va sorgir el Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana (GLAL). El GLAL es constituïa com una organització d'estructura plana, assembleària, que basava la seva lluita reivindicativa en el dret d'expressar lliurement la sexualitat. Defensava el lesbianisme des d'una base social, més que política. Comprenia activitats de tipus interior: sessions d'autoconsciència i debats, i de tipus exterior: xerrades als barris, conferències, entrevistes de ràdio i premsa amb la voluntat de donar visibilitat a les lesbianes al carrer.⁴¹⁰ El Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana va integrar-se el maig del 1979 a la Coordinadora Feminista de Barcelona.

El GLAL va col·laborar amb el moviment gai en la lluita contra el masclisme patriarcal i la discriminació sexual. Així, el 4 de febrer del 1980 el FAGC i el GLAL, dirigit aleshores per Mercè Fornells, van realitzar una manifestació davant del bar Gran Santander del carrer de Balmes contra l'acomiadament d'un treballador a causa de la seva orientació sexual.⁴¹¹ El 17 d'abril la Magistratura del Treball va declarar l'acomiadament improcedent, era la primera sentència d'aquest tipus en tot l'Estat. A poc a poc, s'anaven aconseguint fites de caràcter legal, encara que caldria esperar fins al 3 de juliol del 2005 per la legalització del matrimoni entre persones del mateix sexe.

Les relacions de les lesbianes amb el propi moviment feminista i el moviment gai no sempre van ser fàcils i no van estar exemptes de tensions i opinions confrontades. El GLAL observava que, en la lluita conjunta que portaven a terme les lesbianes amb les feministes, les primeres no sempre eren acceptades per les companyes heterosexuals. I l'opressió que patien les lesbianes com a dones també les allunyava de la comunicació i les bones relacions amb els companys homosexuals.⁴¹² En el dossier «Hablan las Lesbianas» publicat a *Dones en Lluita* i elaborat pel Grup en Lluita per a l'Alliberament de la Lesbiana s'afirmava que les dones del GLAL tenien molt clar que la seva alliberació passava per l'alliberació de totes les dones i que la seva lluita havia d'anar unida amb el moviment feminista, però també es queixaven de la poca acceptació del

409 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 163.

410 *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre 1979), p. 4.

411 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Cartell manifestació del FAGC i el GLAL (Barcelona, 4 de febrer de 1980).

412 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca. *Boletín informativo del GLAL de la Coordinadora Feminista de Barcelona*, núm. 0 (juny de 1980). El GLAL només va publicar el número 0 i el número 1 (setembre-octubre de 1980).

lesbianisme per part de les feministes heterosexuals.⁴¹³ Aquestes distensions no eren un element singular del moviment feminista català sinó que van ser un debat obert en el feminisme occidental de la segona onada. Des de principis dels anys setanta, els grups d'activistes lesbianes qüestionaven la imposició d'un model d'heterosexualitat en el discurs feminista.⁴¹⁴

Dues de les autores de referència per al pensament feminista lesbià dels anys setanta i vuitanta del segle xx foren Monique Wittig i Adrienne Rich.⁴¹⁵ La teòrica francesa Wittig va criticar la naturalització del sexe i la imposició de la dualitat dels sexes, relacionava directament el pensament de l'existència de dos sexes i dos gèneres amb la imposició de l'heterosexualitat. La figura de la lesbiana és la que Wittig proposava com a anunci del trencament del contracte heterosexual; com a camí possible per accedir a una vida en llibertat. Considerava que, de fet, les lesbianes amb les seves pràctiques ja estaven esquinçant l'ordre heterosexual.⁴¹⁶ L'altra pensadora influent, Adrienne Rich, poetessa i activista feminista, en el seu conegut text: «Heterosexualitat obligatòria i existència lesbiana» (1980) plantejava la necessitat del feminisme de dur a terme una revisió profunda i crítica de l'heterosexualitat, una qüestió que considerava central per al feminisme lesbià. Rich estudiava la història i la identitat lesbianes com a elements de ruptura de la cultura i la política heterosexuals, i elaborava una perspectiva que tenia en compte totes les diferències entre dones i homes, llocs, èpoques, cultures, condicions, classes i moviments a l'hora de reconèixer l'experiència individual en l'esfera política.⁴¹⁷ Rich proposava el concepte de «continu lesbià» per explicar els mecanismes patriarcals que havien tallat els llaços profunds d'intimitat i lleialtat que havien existit entre les dones i que havien de ser recuperats com una arma poderosa que transformés les societats heterosexistes. El lesbianisme era, en realitat, una opció política contra el patriarcalisme.⁴¹⁸

A l'Estat espanyol, la influència del feminisme en la identitat col·lectiva lesbiana va ser molt destacada. Aquest impacte va ser positiu, perquè va oferir un conjunt d'elements teòrics i de pràctica política fonamentals, però també

413 *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre de 1979), p. 4.

414 NASH, Mary. *Mujeres en el mundo*, p. 198.

415 MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (ed.). *Manifiestos gays, lesbianos y queer. Testimonios de una lucha (1969-1994)*. Barcelona: Icaria, 2009.

416 WITTIG, Monique. *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*. Madrid: Egales, 2006.

417 RICH, Adrienne. «Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana», a *Duoda. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 10 (1996). Altres obres de Rich són: *Nacemos de mujer: la maternidad como experiencia e institución*. Madrid: Cátedra i Instituto de la Mujer, 1996. *Sobre mentiras, secretos y silencios*. Madrid: Horas y Horas, 2011.

418 MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (ed.). *Manifiestos gays*, p. 27.

negatiu, ja que en molts casos va eclipsar el discurs i les demandes lèsbiques.⁴¹⁹ Una de les primeres teòriques feministes espanyoles que va defensar amb claredat la tesi que el lesbianisme era una alternativa política al patriarcat va ser Victòria Sau, que el 1976 reivindicava el caràcter revolucionari i polític del lesbianisme. Assegurava que la pedra angular del feminisme era el dret al propi cos i que aquesta reivindicació havia d'unir lesbianes i feministes. Sau reconeixia el lesbianisme com una opció política que podia fer qualsevol dona, al mateix temps que contemplava el règim heterosexual com una institució política opressiva.⁴²⁰

També Gretel Amman va ser una de les veus del feminisme lesbià més potents i actives a escala catalana i també espanyola.⁴²¹ Va ser una activista del moviment feminista radical i va encapçalar el moviment de lesbianes. Va donar-se a conèixer sobretot a partir de les Jornades Estatals de Granada, quan va formular públicament el concepte de feminisme de la diferència.⁴²² El 1982 va participar juntament amb una altra dona en el primer programa de televisió sobre lesbianisme donant el nom i la cara.

Ja entrats els anys vuitanta, en concret durant els actes del 28 de juny del 1986 sorgí la proposta de crear un grup de lesbianes, que es va presentar públicament l'any següent com a Grup de Lesbianes Feministes de Barcelona (GLFB).⁴²³ El Grup es va formar perquè dins de la Coordinadora Feminista hi havia algunes feministes que tenien la necessitat de trobar-se per parlar de temes específics com a lesbianes i que pretenien que la qüestió del lesbianisme tingués una entitat pròpia dins del moviment feminista. En el GLFB, hi predominaven les dones vinculades amb el Moviment Comunista, a partir del 1988 van treure al carrer la revista *Tribades*, que tingué un llarg recorregut en el temps i que fou la veu del feminisme lesbià a Catalunya.

Segons el sociòleg Manuel Castells la repercussió dels moviments socials, i sobretot del feminisme, en les relacions de gènere, va desencadenar una vigorosa ona expansiva: es va posar en dubte l'heterosexualitat com a norma. Per al feminisme radical i per a les lesbianes, la separació dels homes com a subjectes de la seva opressió era la conseqüència lògica, si no inevitable, de la

419 TRUJILLO BARBADILLO, Gracia. *Deseo y resistencia. Treinta años de movilización lesbiana en el Estado español*. Madrid: Egales, 2008.

420 GIMENO, Beatriz. *Historia y análisis político del lesbianismo. La liberación de una generación*. Barcelona: Gedisa, 2005, p. 193.

421 La seva documentació personal, professional, creativa i política està dipositada al centre de documentació de Ca la Dona i suposa un dels llegats més importants per poder observar el pensament feminista radical i la tendència del lesbianisme separatista: <<http://www.caladona.org/centredocumentacio/gretel>> [Consultada: 15 de juliol de 2013].

422 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 163.

423 DDAA. *Lesbiana, Encantada, és un plaer*. Barcelona: Grup de Lesbianes Feministes, 2001.

consideració que el domini masculí era la font dels problemes de les dones.⁴²⁴ Des d'aquesta perspectiva, el lesbianisme, amb la separació radical i conscient de les dones dels homes com a font de la seva opressió, era a la vegada discurs i pràctica per a l'alliberació de les dones. En aquesta premissa radicava l'èxit del lesbianisme com a elecció conscient per a moltes dones per tal d'expressar la seva autonomia enfront el món dels homes.

424 CASTELLS, Manuel. *L'era de la informació: el poder de la identitat*, vol II. Barcelona: UOC, 2003, p. 232.

6. MOVIMENT FEMINISTA, PARTITS I SINDICATS

6.1. Dones, política i partits

Els anys setanta van ocupar un lloc central en la història de l'Estat espanyol al segle xx, potser al mateix nivell que els anys trenta. La importància d'ambdues etapes està relacionada amb la instauració de la democràcia i, per aquest motiu, es presenta com a essencial la trajectòria de les organitzacions polítiques d'esquerra. Però, els anys setanta van ser, sobretot, anys de profunds canvis en el si d'aquests corrents i en la correlació de forces entre elles.⁴²⁵ No és la missió d'aquestes línies observar les dinàmiques polítiques dels propis partits d'esquerra i d'extrema esquerra durant la transició política, però sí analitzar quina posició van mantenir davant del sorgiment de les inquietuds feministes i el grau de recepció que van tenir davant de les demandes de les seves militants.

Des de les diverses cultures polítiques, que compartien un llenguatge comú, ple de mots que provenien del vocabulari de la democràcia, el marxisme i el feminisme, comunistes i cristianes van confluïr en activitats i propostes del feminisme de la igualtat, que apostava per l'acceptació de la democràcia i les seves institucions, i defensava la participació de les dones en els partits i en la política de la Transició perquè afirmaven que la lluita per la democràcia s'havia de completar amb la lluita feminista.⁴²⁶ D'altra banda, el llenguatge més revolucionari va acabar relegat al feminisme radical, que considerava que les dones eren una classe explotada, oprimida pels homes en el si d'un sistema de producció domèstic. En definitiva, les militants van acabar desenvolupant una nova cultura política feminista.⁴²⁷

425 MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. «La izquierda en los años setenta», a *Historia y Política*, núm. 20 (juliol-desembre de 2008), p. 21-42.

426 MORENO SECO, Mónica. «Mujer y culturas políticas en el franquismo y el antifranquismo», a *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, núm. 7 (2008), p. 165-185.

427 NASH, Mary. «La construcción de una cultura», p. 283-306.

El fet històric que va marcar un canvi en l'actitud de les organitzacions polítiques a Catalunya vers la incorporació d'un front de lluita sobre l'alliberament de la dona va ser la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona. Abans del maig del 1976 van ser poques les agrupacions polítiques, encara en la clandestinitat, que van mostrar interès per la situació de les dones catalanes. I si després van fer-ho fou, en part, a causa de la insistència de les pròpies militants dels partits. El desvetllament de la seva consciència feminista va provocar que les dones amb doble militància traslladessin la reclamació dels drets i les llibertats de les dones al si dels seus partits i criticuessin la forta jerarquització masculina i els rols patriarcals que predominaven en l'esquerra antifranquista. Així ho afirma Anna Ariño, militant comunista a Lleida: «El PSUC encara no estava legalitzat i vam fer una conferència, en la qual jo vaig fer una intervenció com a dona criticant els homes dels partits d'esquerra, perquè jo acabava de sortir de les Jornades de la Dona, que es van fer a Barcelona i clar ho tenies molt recent tot el que allí s'havia dit i aleshores et donaves compte que dins dels partits d'esquerra hi havia molts homes que eren molt *machistes*.»⁴²⁸

El novembre de 1976 i davant de la convocatòria de les primeres eleccions legislatives, previstes pel juny de 1977, els partits polítics catalans van celebrar un seguit de mítings a la Sala Villaroel de Barcelona per presentar els seus programes electorals i les seves propostes en el front de l'alliberament de la dona.⁴²⁹ Grups del feminisme radical, com LAMAR no van tardar a criticar que cap de les organitzacions polítiques presents es plantejava, ni en la teoria ni en la pràctica, la lluita contra el sistema patriarcal, ja que la seva política era feta per i per a homes, i que si algunes dones havien assumit com a seva aquesta lluita, això responia als interessos oportunistes de captar les activistes del moviment feminista per als propis beneficis del partit.⁴³⁰ El Col·lectiu Feminista de Barcelona també es va sumar a les crítiques negant-se a assistir a l'acte ja que els partits no havien estat capaços de delegar en les seves militants l'exposició dels seus programes.⁴³¹

El 1978 sortí publicat el llibre *Política i feminisme. Els parlamentaris catalans opinen sobre la discriminació de la dona*, fruit de la iniciativa de Judith Ibañez i Rosa M. del Valle. L'objectiu de les autores era «escriure un llibre amb les

428 Entrevista a Anna Ariño Garrié.

429 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Pamflet «Els grups polítics catalans i la DONA» (novembre de 1976).

430 ANC. Fons Personal de M. Dolors Calvet Puig. *Dones de Lamar*, gener de 1977, p. 14.

431 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit Vilà. Col·lectiu Feminista de Barcelona (Barcelona, 5 de novembre de 1997).

opinions de diversos parlamentaris catalans, caps de partits amb representació parlamentària i alguns senadors de l'Entesa dels Catalans, respecte al tema del problema de la dona.»⁴³² Ibañez i del Valle van decidir, després de les eleccions del 1977, enviar un qüestionari als líders dels partits polítics catalans sobre l'opressió de la dona. Les respostes són una bona mostra de la consideració que tenien els polítics cap a la discriminació que patia la societat femenina. Segons Judith Ibañez: «Vam fer una entrevista a tots els polítics d'aquella època de què pensaven sobre la dona. Té molt suc aquest llibre perquè verdaderament es veia que no tenien ni idea de les polítiques de la dona i del comportament de la dona, del sexe femení. Vam entrevistar a Jordi Pujol, tots els polítics i els senadors en aquell moment.»⁴³³

En els seus programes electorals els partits polítics que es movien més a la dreta gairebé no tenien en compte les dones en les seves propostes i quan ho feien era per oferir plantejaments en l'ordre de la família tradicional, ignorant per complet les reivindicacions feministes. Alianza Popular (AP) defensava «una concepción cristiana de la familia y sus valores permanentes». Unió de Centre Democràtic, sense oferir grans canvis, pretenia una «política basada en el humanismo cristiano y la tradición liberal europea», la qual cosa implicava una igualtat de drets d'homes i dones, encara que es manifestava contrària a l'avortament i al divorci dels matrimonis religiosos.

Va ser la Federació Democràcia Cristiana (FDC), en la qual participava Unió Democràtica de Catalunya (UDC), la que, en el si de la dreta, oferia dins d'uns límits, la combinació de solucions conservadores amb concessions socials i assumia alguns canvis legislatius per pal·liar la discriminació, com un nou règim de béns matrimonials, igualtat plena del pare i la mare davant la pàtria potestat i igualtat salarial per a ambdós sexes. UDC va crear durant el 1977 un grup de treball format per dones militants que tenia com a finalitat aprofundir teòricament en l'estudi de la problemàtica femenina i, sobretot, situar en el Consell Nacional, màxim organisme del partit, una dona.⁴³⁴ Efectivament, en el VI Congrés el 1977 va ser elegida Concepció Ferrer pel Consell Nacional però el grup de treball femení no va tenir continuïtat en el si del partit.⁴³⁵

432 Fragment de la carta enviada als parlamentaris catalans per les autores per tal de realitzar el llibre, reproduïda a IBAÑEZ, Judith i VALLE, Rosa M. del. *Política i feminisme. Els parlamentaris catalans opinen sobre la discriminació de la dona*. Barcelona: Editorial AC, 1978.

433 Entrevista a Judith Ibañez Vives.

434 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal Montserrat Minobis Puntonet. Unió Democràtica de Catalunya. Comunicats als militants (Barcelona, 30 d'agost de 1977).

435 BARBERÀ ARESTÉ, Òscar. *Partits en aliances polítiques: rutes del canvi organitzatiu. El cas d'Unió Democràtica de Catalunya (1978-2001)*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2006.

Davant de les eleccions generals del 1977, Convergència Democràtica de Catalunya⁴³⁶ va elaborar el quadern *La problemàtica actual de la dona a Catalunya*.⁴³⁷ CDC, tot i que defensava la unitat familiar tradicional, propugnava un control de la natalitat en tots els àmbits, apostava per la legalització dels anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social i per la regulació de l'avortament amb certs condicionants. En el programa també incloïa la legalització del divorci, la derogació de la penalització de l'adulteri i la igualtat de pares i mares en la pàtria potestat. En el camp educatiu presentava un ensenyament mixt, coeducació i anul·lació de les matèries específiques diferenciades per a nois i noies.

Segons Dolors Renau, mentre que el moviment feminista a Catalunya tenia una gran força i anava guanyant presència, això no es va traduir ni va penetrar amb la mateixa força i urgència al Partit dels Socialistes de Catalunya. Va ser gràcies a dones rellevants com Anna Balletbó, M. Aurèlia Capmany i Marina Bru, que procedien dels diferents partits socialistes, que van començar a introduir la qüestió dels drets de les dones i, que van jugar un paper determinant en els primers debats que van tractar aquesta qüestió. En el programa electoral i de govern del Partit Socialista de Catalunya-Congrés per a les eleccions del 1977 es va dedicar un espai a la qüestió de les dones.⁴³⁸ Les propostes polítiques que s'exposaven en el programa eren exactament les mateixes deu reivindicacions que havien emergit de les Jornades Catalanes de la Dona, no era una simple coincidència, ja que la militant socialista Anna Balletbó havia estat una de les principals organitzadores de la trobada al Paraninfo de la Universitat de Barcelona i era una figura destacada en el moviment feminista català.

En el Congrés d'Unitat del PSC del 1978 es va crear la Comissió de la Dona.⁴³⁹ Tot i la creació de la Comissió de la Dona, en l'executiu que sortí del Congrés d'Unitat no hi havia present ni una sola militant entre els vint-i-cinc membres de la Comissió Executiva. No va ser fins al 1979 quan la qüestió feminista va tenir el seu espai en el I Encontre de Dones Socialistes, a Santa Maria d'Oló, a la Plana, celebrat el juny.⁴⁴⁰ És significatiu el títol d'aquesta jornada ja que plantejava una de les dialèctiques més debatudes en el si del

436 CULLA, Joan B. *El Pal de paller: Convergència Democràtica de Catalunya (1974-200)*. Barcelona: Pòrtic, 2001.

437 Arxiu Fundació Catdem. *Debat*, núm. 4 (maig de 1977).

438 Arxiu Històric Fundació Campalans. Fons Daniel Font. Programa electoral.

439 COLOMÉ, Gabriel. *El Partit dels Socialistes de Catalunya. Estructura, funcionament i electorat (1978-1984)*. Barcelona: Edicions 62, 1989. GIRALT, Eugeni. *Partit dels socialistes de Catalunya. Cronologia (1978-1999)*. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2002.

440 Arxiu Històric Fundació Campalans. Hemeroteca. Ressenya a *L'Opinió Socialista*, núm. 23 (22 de juny de 1979). Les ponències, comunicacions i conclusions a *Documents de polítiques sectorials*, núm. 3 (novembre de 1979).

moviment per a l'alliberament de la dona durant la segona meitat dels setanta: «Feminisme i doble militància».⁴⁴¹

En el III Congrés del PSC, celebrat el 1982 a Castelldefels, va aparèixer per primera vegada l'establiment d'una quota de representació femenina en els òrgans partidistes: «Art. 61. Es garantirà la presència d'un mínim del 12% de dones als òrgans de direcció, execució i llistes electorals.»⁴⁴² Era la primera quota que garantia un mínim de representació femenina en les estructures de direcció que s'establien en un partit polític a Catalunya i també a l'Estat espanyol.⁴⁴³ Durant el plenari, la periodista Anna Castells va ser qui va defensar la proposta. L'èxit, a causa de la bona coordinació de les militants i a alguns directius, va agafar per sorpresa un partit que va acceptar-ho, però que, després, va tenir moltes dificultats alhora de pair-ho i fer-ho propi.⁴⁴⁴ La votació havia estat molt ajustada: el 52% dels vots a favor, enfront del 48% en contra.⁴⁴⁵ El fet que a les eleccions generals del 1982 sortissin elegides tres diputades socialistes per Catalunya al Congrés està directament relacionat amb el resultat del Congrés de Castelldefels. S'observa, doncs, que igual que en l'actualitat, les quotes eren i són una eina indispensable per situar les dones en l'arena política.⁴⁴⁶

Una característica que podem ressaltar de la militància comunista és que, a partir els anys setanta, s'incorporen dones joves en el PSUC⁴⁴⁷, fet que va suposar la superació de l'antiga composició de mares i esposes dels represaliats comunistes, que limitaven la seva acció exclusivament al pla de la solidaritat. Aquesta incorporació de dones més joves en l'organització comunista va aportar una nova cultura política diferent de les militants més veteranes i amb una actitud més autònoma. Les militants més joves van promoure un debat intern en l'ordre de l'opressió de la dona i les relacions amb el moviment feminista, i van establir posicions més avançades respecte a la reivindicació dels drets de les dones.⁴⁴⁸ Així ho explica M. Dolors Calvet: «En el PSUC hi havia les

441 BALLETBÓ, Anna. «Trenta anys de feminisme: les dones socialistes», a DDAA. *Feminisme i socialisme, una síntesi necessària*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1996, p. 75-81.

442 Arxiu Històric Fundació Campalans. Hemeroteca. *Mirant endavant. III Congrés Socialista. Catalunya 1982*.

443 RENAU, M. Dolors. *Feminitzant la política*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 2010, p. 25.

444 BALLETBÓ, Anna. «Trenta anys de feminisme», p. 75-81.

445 BALLETBÓ, Anna. «Dona i partits polítics», a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 51-55.

446 DUCH, Montserrat. *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola, 2005, p. 207. VERGE, Tània. *Quotes de gènere i reclutament polític. Una anàlisi dels partits polítics catalans*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2011.

447 CEBRIÁN, Carme. *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, 1997. MOLINERO, Carme i YSÀS, Pere. *Els anys del PSUC: el partit de l'antifranquisme a Catalunya (1956-1981)*. Barcelona: L'Avenç, 2010.

448 ERICE SEBARES, Francisco. «Mujeres comunistas. La militancia femenina en el comunismo asturiano, de los orígenes al final del franquismo», a ERICE SEBARES, Francisco (coord.). *Los comunistas en Asturias (1920-1982)*. Gijón: TREA, 1996 cit. a MORENO SECO, Mónica. «Mujer y culturas políticas», p. 165-185.

dones històriques que eren les companyes de qui toqués, que havien estat tan represaliades com l'altre però que elles consideraven que ajudaven en la feina de l'altre. Nosaltres vam entrar en un discurs feminista, no? Les dones estem en igualtat de condicions, el partit ha de considerar els drets de les dones, per tant s'ha de definir a favor de l'avortament, a favor del divorci, volem dones de direcció... Hi havia qui ho entenia, hi havia qui ho acceptava.»⁴⁴⁹

El primer nucli del PSUC reunit per treballar a favor dels drets de les dones des de plantejaments feministes es va formar cap a l'any 1974 amb la participació de militants de les ciutats de Barcelona i de l'Hospitalet de Llobregat. El grup no tenia caràcter oficial dins el partit, estava format per dones militants dels moviments de barris, de la universitat o professionals liberals que es coneixien entre si i compartien inquietuds envers els problemes de l'opressió femenina.⁴⁵⁰ S'ha de tenir present que abans d'aquest grupuscul feminista que després passarà a ser una sectorial del partit anomenada Comissió per l'Alliberament de la Dona, ja a mitjans dels anys seixanta, havien sorgit inquietuds envers la problemàtica femenina. Una de les veus que cal ressaltar és la de la militant Giulia Adinolfi. La seva presència va donar al Moviment de Dones Democràtiques una gran riquesa teòrica. Els articles de Giulia Adinolfi sobre l'emancipació de les dones van ser el resultat de la seva preocupació pel tema de la dona que la militància política li havia obligat a plantejar-se i van constituir el marc teòric de les impulsores del Moviment de Dones Democràtiques. Giulia Adinolfi se'n va adonar que la recuperació de la consciència democràtica suposaria també el despertar de les latents idees feministes perquè l'emancipació de la dona era un problema substancial en la societat del moment. I per això, va impulsar un moviment que va superar àmpliament els propòsits de direcció del PSUC, que es limitaven a organitzar a les dones perquè treballassin políticament.⁴⁵¹

Així doncs, el treball del PSUC a favor de les dones des d'una perspectiva feminista va començar per l'interès de les pròpies militants i no per una decisió de la directiva del partit. Fruit del treball de la Comissió per l'Alliberament de la Dona l'abril del 1976 es va celebrar la I Assemblea per a l'Alliberament de

449 Entrevista a M. Dolors Calvet Puig pel Projecte *Dones i representació política a Catalunya. Diversitat territorial i participació*. Realitzada per Neus Baena Gallardo.

450 BENGOCHEA, Soledad. *Les Dones del PSUC*. Barcelona: Els arbres de Farenheit, 2013. CALVET, Dolors. «Evolució històrica en l'assumpció de certs moviments de masses: el feminisme», a CEBRIÁN, Carme i HISPANO, Marià (coord.). *Nous Horitzons. L'optimisme de la voluntat*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 185-197.

451 FIBLA, Pilar i VILAGINÉS, Carme. «Giulia Adinolfi, mujer y ciudadana ejemplar», a *Mientras Tanto*, núm. 94 (primavera 2005), p. 25-30. De fet, tot el número 94 de la revista *Mientras Tanto* està dedicat a la figura de Giulia Adinolfi.

la Dona del PSUC. Aquesta comissió es va proposar com a treballs prioritaris: consolidar i estendre el treball a la societat femenina igual com el que ja es feia a les vocalies i a les associacions dels barris; aconseguir que les dones treballadores, a més a més de les vindicacions comunes a la classe obrera, assumissin i es plantegessin les desigualtats que patien per raó de gènere, i aconseguir que s'assumís la problemàtica de les dones que vivien al camp i que patien la manca de serveis públics, treball temporal i sense prestació de la Seguretat Social.⁴⁵²

A aquesta I Assemblea, hi van assistir unes cent-vint dones d'arreu de Catalunya.⁴⁵³ Un dels temes centrals del debat fou si les dones de dins del partit havien de militar en organitzacions separades dels homes i l'opinió majoritària va ser que no s'havien de crear organitzacions especials per a les dones sinó que en cada nucli del PSUC hi havia d'haver una persona, preferentment dona, responsable del front femení. El partit va animar les militants a assistir a les I Jornades Catalanes de la Dona i en les quals hi havia implicades en l'organització militants com M. Dolors Calvet i Anna González.

L'experiència de les Jornades va portar les comunistes a introduir els plantejaments feministes als nuclis del PSUC i als moviments de masses on militaven. Així, el setembre del 1976, el Ple del Comitè Central del PSUC, reunit clandestinament fora del país, va aprovar el document «Acerca de la liberación de la mujer», en el qual es declarava assumir totes les reivindicacions sorgides de la trobada celebrada al Paranimf de la Universitat de Barcelona. El 2 de novembre del 1976, el PSUC va editar un document per convocar una nova assemblea: «Cap a la II Assemblea del PSUC sobre l'Alliberament de la Dona», que es va celebrar a Barcelona el dia 28 d'aquell mateix mes.⁴⁵⁴ En aquesta segona assemblea estava previst en l'ordre del dia discutir sobre el feminisme i les seves relacions amb la lluita de classes, els objectius i la concepció del moviment de dones i la militància de les dones en el Partit i com articular el treball en aquest front.⁴⁵⁵

Davant de les eleccions generals i municipals del 1979, la Comissió Nacional del PSUC per a l'Alliberament de la Dona va elaborar un programa sobre la dona i el feminisme en el qual manifestava que després de la ratificació de la Constitució havien quedat pendents diferents projectes legislatius que el partit

452 ANC. Fons M, Dolors Calvet Puig. Comissió d'Alliberament de la Dona. Valoració de la I Assemblea (Barcelona, 28 de novembre de 1976).

453 *Treball*, núm. 442 (24 de maig de 1976), «Reunió de quadres del PSUC per l'alliberament de la dona».

454 *Treball*, núm. 458 (6 de desembre de 1976), «II Assemblea sobre l'Alliberament de la Dona».

455 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons Personal de Mariona Petit Vila. «Hacia la II Asamblea del PSUC. Sobre la liberación de la mujer (Barcelona, 2 de novembre de 1976).

incloïa en el seu programa electoral per millorar la situació de les dones, com eren la filiació, la pàtria potestat, el treball del servei domèstic, el divorci, el treball a domicili, l'avortament i l'equiparació de les dones en les prestacions de la Seguretat Social.⁴⁵⁶

En les primeres eleccions democràtiques Esquerra Republicana de Catalunya, que encara no havia estat legalitzada, va formar la coalició Front-Democràtic d'Esquerres-Esquerra de Catalunya, amb el Partit del Treball d'Espanya, Estat Català i l'Associació Catalana de la Dona. En aquesta coalició quedaven recollides les principals reivindicacions feministes gràcies a la incorporació de l'agrupació liderada per Anna Mercadé.⁴⁵⁷ Així, el Front Democràtic d'Esquerres-Esquerra de Catalunya va elaborar una llista de reivindicacions que incloïen, a més a més de la igualtat legal o la llei de divorci, la revisió dels programes escolars per eliminar els ensenyaments discriminatoris, la coeducació, l'ús d'anticonceptius a càrrec de la Seguretat Social, la despenalització de l'avortament, l'eliminació de delictes com ara l'adulteri, l'amistançament, la prostitució, la llei de perillositat social i l'amnistia per a les dones condemnades per aquests delictes. L'ACD va fer una campanya en què demanava a les militants feministes votar aquesta coalició, amb el lema: «Mujer alza tu voz, y conquista tus derechos».⁴⁵⁸

Resulta especialment difícil realitzar una bona síntesi del que van representar les organitzacions que van formar el cosmos de l'esquerra revolucionària a l'Estat espanyol durant la Transició.⁴⁵⁹ Cal precisar que, per esquerra revolucionària, s'entenen les organitzacions marxistes que es movien a l'esquerra del PCE i del PSUC, entre les més importants en el seu arrelament social hi ha: el Partit del Treball d'Espanya (PTE), l'Organització Revolucionària dels Treballadors (ORT), el Moviment Comunista (MC), la Lliga Comunista Revolucionària (LCR), l'Organització d'Esquerra Comunista (OIC) i l'Organització Comunista d'Espanya-Bandera Roja (OCE-BR).

Entre el 1974 i el 1976 aquestes organitzacions d'esquerra van entrar en processos de forta producció teòrica, van elaborar programes i propostes per

456 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Eleccions al Congrés dels Diputats. «La dona i el feminisme en les properes eleccions generals i municipals».

457 MASÓ, Elena. *Les dones d'Esquerra*, p. 119.

458 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Sèrie Fulls Volants. Col·lecció Figueras 1976-1977. Feminismes.

459 GARCÍA COTARELO, Ramon. *Resistencia y desobediencia civil*. Madrid: Ediciones de la Universitat Complutense de Madrid, 1987. LAIZ, Consuelo. *La lucha final: los partidos de la izquierda radical durante la transición española*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 1995. ROCA, José Manuel (ed.). *El proyecto radical: auge y declive de la izquierda revolucionaria en España 1964-1992*. Madrid: Los Libros de la Catarata, 1994.

posar punt i final a la dictadura, i van experimentar una evolució cap a la participació social. Lluitaven contra el franquisme a través de boicots, vagues i actes de protesta política, però al mateix temps van intervenir en els organismes unitaris d'oposició democràtica i en els processos electorals. Aquest és el camí que van prendre partits com l'MC, el PTE, l'ORT i la LCR. Altres organitzacions van evolucionar cap a una major oposició al sistema polític, expressat a través de la violència, com el FRAP i els GRAPO.⁴⁶⁰

En el procés de lluita per les llibertats polítiques el PTE plantejava el desenvolupament d'organitzacions feministes que aconseguissin no solament dones més polititzades, sinó també que el procés d'organització de les dones pogués dur-se a terme als barris, a les fàbriques, a les universitats i al camp. Es tractava de constituir una organització autònoma, independent dels partits polítics i interclassista, ja que les dones (com a sector social) pertanyien a diferents classes socials, però estaven igualment oprimides i interessades en una mateixa lluita. En aquesta línia el PTE va plantejar dos tipus d'organització pel front femení. Una, de caràcter polític i feminista, que es va concretar a Catalunya amb el suport i l'impuls de l'Associació Catalana de la Dona (ACD) i, una altra, de caràcter més pròpiament reivindicatiu en relació amb el moviment veïnal, que va concretar-se en la creació d'associacions de mestresses de casa als barris populars, com ja s'ha vist en capítols anteriors.

En el programa reivindicatiu de l'MC s'afirmava que l'alliberació de la dona era part integrant de la revolució socialista, que formava part del potent moviment de transformació radical social que assentaria les bases per aconseguir una societat lliure, en la qual homes i dones arribessin a mantenir relacions lliures. Entre els seus objectius per a l'alliberament de la dona l'MC es plantejava una sèrie d'instruments com la desaparició de la família patriarcal, la socialització del treball domèstic, la plena incorporació de les dones al procés productiu i als llocs de lideratge de la societat, i la més profunda transformació ideològica que posés fi a la concepció masclista.⁴⁶¹

L'eliminació de la família patriarcal era bàsica, ja que suposava la base de l'opressió de la dona característica del sistema patriarcal. Referent a la sexualitat s'exposava que la societat capitalista havia desenvolupat el paper de les dones com a objecte sexual, com a objecte de consum eròtic que es venia a través de la publicitat, de les revistes pornogràfiques, del cinema i, a més a

460 LAIZ, Consuelo. *La lucha final*.

461 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. Moviment Comunista (1977-1984). Programa reivindicatiu.

més d'un negoci, suposava una agressió contra tota la societat femenina i es constituïa com un mitjà per estendre la ideologia masclista. En un document de l'organització s'analitzava el paper de l'educació dels nens i les nenes a les escoles i que la diferenciació de gènere es reforçava a través de la sexualitat, els jocs, el llenguatge i les il·lustracions en els llibres.⁴⁶²

En un context marcat pel declivi generalitzat de les formacions de l'esquerra revolucionària, després de quedar fora de l'òrbita parlamentària, l'MC reclamava la ruptura davant la reforma i l'abstenció en la votació de la Constitució. Encara que va continuar participant en el joc de forces electoral, aquesta participació no entusiasmava ningú ja que consumia massa energies per uns resultats electorals que sempre resultaven decebedors. D'aquesta manera es va anar consolidant la idea que la seva base social era molt minsa, que no tenia representativitat i que era preferible deixar de competir en el terreny electoral. Aleshores, el Moviment Comunista va començar a prendre consciència dels espais socials en els quals tenia certa influència, com els nuclis feministes o la coordinadora antiOTAN. Inserir-se en aquests espais representava un triple avantatge per a l'MC: li permetia renovar la militància, construir un espai propi i desenvolupar activitats amb èxit. Aquest canvi de tàctica, d'ideologia i d'identitat es va fer visible al llarg dels anys vuitanta a través de l'allunyament del model de partit revolucionari; l'abandonament del marxisme, de l'obrerisme i del treball a les fàbriques; l'augment de l'activisme en el si del pacifisme, el feminisme i l'ecologisme, i un creixent interès per la pobresa i pels barris i col·lectius marginats.⁴⁶³

Però aquest viratge de l'MC cap als nous moviments socials, com el feminisme o l'ecologisme va provocar confrontacions i tensions en les organitzacions feministes i ecologistes. La forta presència de militants de l'esquerra revolucionària en aquests moviments socials es plasma ja en les discrepàncies que van aparèixer en la Coordinadora Feminista de Barcelona a final dels anys setanta entre les activistes autònomes i les activistes amb doble militància. Aquesta presència més notable de militants de l'esquerra revolucionària en els nuclis feministes també es produeix en el Bloc Feminista de Tarragona, on a inicis dels anys vuitanta es va registrar un nombre més elevat de dones que

462 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons Documents Partits Polítics. Moviment Comunista. Dones.

463 Cucó, Josepa. «Recuperando una memoria en la penumbra. El Movimiento Comunista y las transformaciones de la extrema izquierda española», a *Historia y Política*, núm. 20 (juliol-desembre de 2008), p. 73-96 i «De jóvenes radicales a alternativos maduros. Apuntes antropológicos sobre la evolución del Movimiento Comunista en España», a CUNHA, Luis i CUNHA, Manuela. *Intersecções Ibéricas. Margens, passagens e fronteiras*. Lisboa: Graus Editora, 2007, p. 313-336.

pertanyien a l'MC i aquest aspecte va provocar que altres dones no es sentissin identificades amb el discurs revolucionari dominant i abandonessin l'organització tarragonina.

A Catalunya, també s'ha de fer esment, encara que sigui breument, als partits que van ocupar l'espai polític anomenat de l'esquerra d'alliberament nacional, que va estar representat a mitjans dels anys setanta pel Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN) i a partir de la dècada dels vuitanta per Nacionalistes d'Esquerres (NE)⁴⁶⁴.

A finals dels anys setanta, el PSAN igual que d'altres partits de l'esquerra antifranchista, va començar a tractar de manera teòrica i pràctica temàtiques ecologistes, d'igualtat de la dona o de llibertat sexual. Durant els primers anys els temes relacionats amb la lluita obrera i sindical i la crítica a la dictadura franquista ocupaven tots els continguts teòrics del partit. A partir del juny del 1976 es va començar a plantejar en el si del partit, per part de les dones que també militaven en el moviment feminista, com M. Mercè Marçal, la necessitat de crear algun tipus d'organisme intern que impulsés la mobilització feminista i que elaborés alternatives de treball sobre la dona en els diferents fronts de lluita del partit.⁴⁶⁵

Durant el 1977 el PSAN va registrar un increment de la militància femenina i de la incorporació de les dones en els òrgans de direcció. A causa de l'esforç i de l'empenta de les militants en el si del partit es va debatre la qüestió feminista i s'acordà la creació de comissions a cada zona territorial de Catalunya per impulsar la lluita en aquest front.⁴⁶⁶ El 9 de juny del 1977 es va realitzar la primera trobada del partit per tractar la «problemàtica de la dona» amb la presència de militants de sis comarques diferents. En aquesta trobada es va decidir treballar per fer efectiva la lluita per a l'emancipació femenina en tots els fronts del partit, però no «formar un altre moviment amb sigles».⁴⁶⁷

Pel PSAN la desaparició de l'opressió femenina anava íntimament lligada a la consecució d'una societat en la qual no existís cap tipus d'opressió. La revolució feminista havia d'inserir-se dins d'una revolució global, de caire socialista. En el programa del PSAN, hi constava l'alliberament de l'esclavitud

464 MOLAS, Isidre (ed.). *Diccionari dels Partits Polítics*, p. 117.

465 BUCH, Roger. *El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (1974-1980)*. Barcelona: ICPS, 1995; *L'herència del PSAN: les aportacions humanes i ideològiques del Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (1968-1980) al sistema polític actual*. Barcelona: Editorial Base, 2012. RUBIRALTA, Fermí. *Orígens i desenvolupament del PSAN (1969-1974)*. Barcelona: La Magrana, 1988.

466 MARÇAL, Maria-Mercè. «El Partit i l'alliberament de la dona», a *Lluita*, núm. 71 (març de 1978).

467 BUCH, Roger. *El Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN) (1968-1980)*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010, p. 217.

domèstica que patien les dones, a través de la creació de guarderies i serveis col·lectius com menjadors, i que la cura de les persones malaltes havia d'anar a càrrec d'un servei nacional de salut. En les matèries de legislació i àmbit laboral, es plantejaven les mateixes demandes que les sorgides en les Jornades Catalanes de la Dona, encara que en alguns aspectes anaven més enllà i demanaven la penalització de la violació i l'abús sexual.⁴⁶⁸ En el I Congrés del PSAN (abril 1978) es va acordar crear un front o sector de lluita per a l'alliberament de la dona que tindria com a funcions l'elaboració teòrica, la participació i l'impuls de la lluita feminista de masses i la lluita ideològica en el partit.

En el si de NE es va formar l'Assemblea de Dones, que va néixer a Manresa el febrer del 1980. Una de les impulsores que n'elaborà el cos ideològic fou M. Mercè Marçal, per això els eslògans de les manifestacions, les ponències i els escrits traspuaven un fort accent poètic. L'eix de treball de l'Assemblea era, a més a més dels drets de les dones, com exposa Toni Gusi «també la defensa dels drets nacionals, el dret a l'autodeterminació en considerar-nos una nació oprimida. Fèiem paral·lelismes constants entre la nació oprimida i les dones com a gènere sota l'opressió masculista. I el drets de les dones que no podien deslligar-se dels drets de la gent treballadora. La llibertat per a les dones, per a les persones i per a la Nació.»⁴⁶⁹

Després del recorregut per les dinàmiques establertes entre els partits i el moviment feminista i d'analitzar les diverses apostes de cada partit per incorporar el front de lluita feminista en la seva estructura organitzativa i en el seu programa polític, es pot concloure que la majoria de partits de l'esquerra no van assumir en la pràctica tot allò que sí que havien assumit en la teoria. Les militants pugnaven perquè l'opressió que patia la societat femenina fos motiu de debat en el si dels seus partits, perquè no es considerés normal el fet que les dones intervinguessin poc en les reunions, que defugissin responsabilitats o que no parlessin en els actes públics, que no es considerés normal que fossin sempre els homes els que ostentessin la representació pública del partit i, en moltes ocasions, no hi hagués dones en la mesa. Demanaven que no es culpabilitzés a les dones d'aquesta situació, que calia que els companys fossin conscients que les seves actituds estaven marcades per la inèrcia i que mantenien comportaments de caire paternalista o d'ignorància d'aquests condicionaments.

468 Ca la Dona. Centre de documentació. Materials de treball del I Congrés del PSAN (abril de 1978). «La lluita per a l'alliberament de la dona».

469 Entrevista a Tona Gusi Amigó.

Les reflexions d'algunes militants polítiques de l'esquerra, com Tona Gusi, de Nacionalistes d'Esquerra, confirmen l'anterior conclusió: «Tampoc es va avançar del tot amb les actituds, fins i tot en els partits o moviments més d'esquerres, més progressistes, hi havia una clara discriminació vers les pròpies companyes. [...] Crec que hi havia com una obligació de tipus moral o ètic a assumir les reivindicacions més urgents del moviment feminista però des d'una actitud vital molt poc transformada, molt conservadora, certament! Els companys es desorientaven molt i massa sovint entre la vida privada i la vida pública.»⁴⁷⁰

Tant les feministes de doble militància com les radicals autònomes van denunciar la maquinària dels partits polítics i del poder polític com a institució patriarcal i espai d'expressió d'hegemonia masculina.⁴⁷¹

Les dones actives en el moviment feminista i les militants en els partits polítics aspiraven a incorporar els drets de les dones en el procés democràtic constitucional. Però malgrat el rellevant paper jugat per les dones en la resistència política democràtica durant el tardofranquisme i la Transició, el seu activisme no va quedar compensat amb una representació equitativa ni en la confecció de les candidatures electorals dels diversos partits ni en els càrrecs polítics del govern central, autonòmic i municipal.⁴⁷² En els anys successius a la transició democràtica, la tradicional hegemonia masculina sobre la política no va experimentar canvis substancials i tampoc no es va crear un debat significatiu respecte el tema de l'equitat de gènere en la representació política. Com a conseqüència, una part del moviment feminista es va allunyar del tot de la política institucional: dones militants de l'esquerra es van incorporar al corrent del feminisme més radical que denunciava el poder polític com una institució patriarcal i un espai de dominació masculina. I és que han hagut de passar molts anys perquè es promulgés una llei d'igualtat.

Tot i les confrontacions i el pluralisme ideològic del moviment feminista, podem afirmar que abans de la celebració de les primeres eleccions democràtiques hi va haver unes dones que es van reunir i van reclamar drets polítics, civils i socials; és a dir, tots els drets de ciutadania a la vegada que vindicaven per

470 Ídem.

471 Nash, Mary. «La construcción de la cultura», p. 283-306.

472 Per aprofundir en les reclamacions de drets polítics i socials de les organitzacions feministes en el procés de canvi polític, així com en el percentatge de dones en els òrgans democràtics durant la Transició veure FERRÉ BALDRICH, Meritxell «Dones i política en temps de canvis», a DUCH, Montserrat (coord.). *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola, 2013, p.55-77.

la llibertat i l'amnistia. Van ser dones que van actuar com a subjectes polítics quan encara no estaven reconegudes com a tals, que van anar un pas per endavant dels canvis polítics i que van contribuir a projectar innovadors postulats de racionalitat i progrés en l'espai públic i en l'espai privat.

6.2. Dones, treball i sindicats

A partir dels anys noranta, els estudis sobre gènere i treball van trencar amb les tendències historiogràfiques que explicaven les transformacions de la societat femenina com a conseqüència dels canvis econòmics, socials, polítics i ideològics i que visualitzaven la dona com un subjecte passiu davant d'aquests canvis.⁴⁷³ En l'actualitat s'han obert nous enfocaments teòrics i categories analítiques que doten d'un nou valor als conceptes de treball o temps des de l'òptica del gènere. Els estudis de Mary Nash en el conjunt de Catalunya, els de Nadia Varo centrats en l'àrea metropolitana de Barcelona, la investigació de Claudia Cabrero per Astúries i la de Pilar Díaz sobre el treball femení en la indústria tèxtil madrilenya, només per apuntar alguns exemples, han permès conèixer millor el mapa real de la presència de les treballadores en l'oposició a les restriccions i a la discriminació per raó de sexe, presents en el món laboral a la segona meitat del segle xx.⁴⁷⁴

La crisi econòmica que va afectar les economies capitalistes a partir del *crack* del petroli de 1973 va colpejar de ple l'Estat espanyol. La crisi va estar caracteritzada per una alta recessió i inflació, va perdurar fins a mitjans dels anys vuitanta i va afectar greument l'ocupació, amb un atur registrat per sobre del 20% i amb la destrucció neta de llocs de treball, especialment en sectors com el tèxtil. El tèxtil català, amb majoria de personal laboral femení, va patir una profunda crisi que va comportar una reconversió del sector que va ocasionar la pèrdua de 100.000 llocs de treball, aproximadament, entre els anys 1973 i 1979.⁴⁷⁵

473 BORDERÍAS, Cristina. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España contemporánea. La Compañía Telefónica 1924-1980*. Barcelona: Icaria, 1993. BORDERÍAS, Cristina, ALEMANY, Carme i CARRASCO, Cristina (comp.). *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria i Madrid: Fuhem, 1994.

474 NASH, Mary. *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, 2010. VARO, Nadia. «Mujeres en huelga. Barcelona metropolitana durante el franquismo» a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Catarata, 2007, p. 139-188; *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la Provincia de Barcelona*. Madrid: Fundación 1º de Mayo, 2005. CABRERO, Claudia. «Asturias: las mujeres y las huelgas», a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga*, p. 189-224. DÍAZ SÁNCHEZ, Pilar. *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño: racionalización industrial y experiencias de género, 1959-1986*. Málaga: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, 2001.

475 LLONCH, Montserrat. *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès Editors, 2004.

La recessió econòmica entre 1973 i 1985 va marcar les condicions laborals i les expectatives ocupacionals de les dones en el moment clau de la transició democràtica. El 1976 la taxa d'activitat femenina a Catalunya era del 30'2%, percentatge que ni tan sols s'havia incrementat un punt l'any 1985 quan va arribar al 31'9% i va coincidir amb els inicis de la recuperació econòmica. Davant el perill que suposava la desaparició dels llocs de treball, el tancament de les fàbriques o la deslocalització de les empreses a països menys desenvolupats econòmicament es van aguditzar les protestes laborals, protagonitzades en la seva majoria per dones. A través d'aquestes lluites va aflorar un nivell més gran de conscienciació de classe per part de les treballadores, fet que va afavorir l'adopció d'actituds militants i de compromís. D'aquesta manera, el treball de les dones dins del moviment obrer va propiciar un contacte amb els corrents de pensament feminista que van ser decisius per a les treballadores. A partir de les experiències viscudes i feta la reflexió sobre la seva submissió en el món del treball, algunes dones van traslladar aquestes experiències de lluita d'un camp a l'altre, del món laboral al món personal i també al polític.

Com ha analitzat Mary Nash, tot i que la retòrica franquista va generalitzar el mite de l'abandonament femení del treball remunerat, la realitat va ser que a Catalunya van ser nombroses les treballadores que no es van retirar i que van dedicar tota la seva vida al sector secundari, en especial a les indústries tèxtils. Com és el cas de la fàbrica Successora de J. Coma i Cros, S.A., de la població de Salt. Aquesta empresa no estava afectada per l'excedència obligada de les treballadores en contraure matrimoni, ja que la reglamentació del tèxtil se n'eximia. La Coma Cros, com és coneguda a les comarques gironines, ocupava un total de 623 persones l'any 1958, de les quals 453 eren dones, quantitat que suposava el 73,6% del total. Malgrat que la gran majoria de mà d'obra era femenina, a la fàbrica no hi havia ni una sola dona que ocupés un càrrec de responsabilitat.⁴⁷⁶

La distribució dels llocs de treball il·lustra la desigualtat per raó de sexe que patien les dones; a més aquesta distribució és molt important perquè les categories professionals diferents implicaven una substancial diferència salarial, sempre en benefici dels homes. Les operàries desenvolupaven treballs especialitzats amb una alta capacitat de rendiment i de disciplina laboral i complien amb les exigències de cronometratge de la producció de peces imposades per l'empresa,

476 NASH, Mary. *Treballadores*, p. 158.

amb el cobrament de sous baixos, fet que afavoria els beneficis empresarials.⁴⁷⁷ Aquesta situació de discriminació femenina es veu reflectida per l'experiència de Sion García, que va treballar des dels catorze fins als vint anys a la Coma Cros: «Les condicions de les dones eren pitjors que les dels homes. Les dones eren les que feien funcionar els telers. Havíem de treballar amb un soroll, que fins als anys vuitanta i *pico* o més, que no es van posar els cascos per treballar; jo pateixo de lesions i de coses, malalties professionals, de l'època aquesta. Els horaris que feiem eren terribles. Els salaris eren molt més baixos.»⁴⁷⁸

El treball de les dones en el sector tèxtil presentava un caràcter provisional i la seva activitat laboral no comportava una professionalització reconeguda. La doble condició de dona i sense qualificació laboral contribuïa a una infravaloració permanent que va convertir la mà d'obra femenina en fàcilment intercanviable i sense possibilitats de promoció. La característica més singular de les empreses dedicades a la confecció era el seu sistema de remuneració basat en el paradigma fordista de mètodes i temps; és a dir, es dividia la producció en operacions senzilles i se'ls donava un valor en temps i preu, era conegut popularment com a preu fet.

Els ritmes de treball als quals estaven sotmeses les treballadores, en la seva majoria maquinistes, eren molt elevats i requerien una gran disciplina denunciada sovint per les operàries davant la patronal. Així ho explica Ángeles Romero Pérez, treballadora de l'empresa tèxtil Italco a Polinyà, població propera a Sabadell: «Pues con un cronometrador al lado tuyo, te cronometra el método MTM, el rollo este de Taylor y todas estas cosas, no.»⁴⁷⁹ Així, la productivitat per treballadora i els conseqüents beneficis empresarials van garantir fins a la crisi dels anys setanta la rendibilitat de les fàbriques tèxtils. Les paraules de Matilde Dorado, treballadora a la fàbrica de camises Valmeline⁴⁸⁰ a Tarragona, també reproduïen aquestes dures condicions: «los destajos eran brutales, que lo hacías con los ojos cerrados, pues te revisaban el destajo y te lo volvían a subir. Y era eso lo que indignaba. Siempre iban aumentándote el tope que tenías que hacer.»⁴⁸¹

Amb el temps van aflorar les reivindicacions laborals que coincidien amb la dissidència en un complex imaginari que denotava consciència de treballadores

477 Ídem.

478 Entrevista a Sión García Martínez.

479 AHCONC. Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Ángeles Romero Pérez.

480 FUENTE, Ángeles de la. *La conflictividad laboral en una empresa multinacional. El caso Valmeline (Historia desde dentro)*. Tesina de diplomatura, Universitat Rovira i Virgili, 1985.

481 Entrevista a Matilde Dorado Molina.

per les dures condicions a què es veien sotmeses durant la jornada laboral.⁴⁸² L'anterior aportació de Mary Nash ve avalada per l'experiència de les treballadores del tèxtil. Matilde Dorado recordava que: «Yo diría que la conflictividad laboral aparecía por las condiciones extremas de trabajo. Si a ti te decían que tenías que realizar las piezas laborales en veinte segundos y no lo hacías, te lo descontaban del destajo, y te daban unos mínimos muy mínimos que apenas ganabas.»⁴⁸³ Una vivència semblant relata Ángeles Romero: «El conflicto era por las condiciones de trabajo. O sea, siempre comenzaron por las condiciones de trabajo, no. Los trabajadores pedíamos una mejora salarial o pedíamos que las condiciones dónde trabajábamos se mejoraran.»⁴⁸⁴

Les treballadores van buscar espais de contacte en el si de la fàbrica, es trobaven al menjador i manifestaven els seus problemes en veu alta; es va conformar a poc a poc una consciència de classe, que després va evolucionar cap a una consciència de gènere.⁴⁸⁵ Tot i les dificultats que tenien les dones per fer sentir la seva veu dins dels sindicats, van trobar espais i esclatxes on expressar-se. Les mobilitzacions veïnals i laborals van ajudar que a poc a poc les treballadores superessin la por que hi havia al començament de qualsevol reivindicació de fer assemblees i d'arribar fins a la vaga. «Salimos un grupete de mujeres, que participamos bastante activamente de la línea sindical oficial, pero intentando de romper las pautas que nos marcaban desde el propio sindicato»⁴⁸⁶, afirma Ángeles de la Fuente, que va ser una dona activa en el moviment sindical antifranquista de Tarragona.

Durant el tardofraquisme i la Transició les dones no només es van mobilitzar per a conservar els seus llocs de treball i per unes condicions laborals dignes, sinó que van lluitar per les millores laborals dels seus marits, en pro del benestar de la seva família. Algunes d'aquestes accions col·lectives femenines mostren característiques originals de mobilització i participació: el que en algunes circumstàncies va començar com a simple acció de suport i solidaritat amb els marits va desembocar en mobilitzacions de caràcter autònom que configuraven una nova consciència social i política de les dones. Un exemple són les mobilitzacions a les fàbriques de Motor Ibèrica i Radiadors Roca de

482 NASH, Mary. «El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación» a, PANAIGUA, Xavier, PIQUERAS, José i SANZ, Vicent (ed.). *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-68.

483 Entrevista a Ángeles de la Fuente Benito.

484 AHCONC. Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Ángeles Romero Pérez.

485 CABRERA, Alberto. *Mujer, trabajo y sociedad*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 2006, p. 219-222.

486 Entrevista a Ángeles de la Fuente Benito.

l'any 1976, en què la intervenció de les dones, nascuda a través del suport a les protestes dels marits, es va transformar en motiu d'emancipació no només sobre qüestions generals sinó també sobre problemes específics femenins.⁴⁸⁷

El juny de 1976 tres-centes persones, entre dones i criatures, es van tancar a l'església de Sant Andreu del Palomar, a Barcelona, per cridar l'atenció de la premsa i de l'opinió pública sobre les demandes dels treballadors de Motor Ibérica, empresa constructora de motors i camions Ebro. L'acte de reivindicació s'afegia a les protestes que els treballadors havien iniciat l'abril d'aquest any i que va consistir en boicotejar les hores extra en suport a un programa reivindicatiu que reclamava un increment salarial de 4.000 pessetes, la readmissió dels companys acomiadats l'any 1974 i la retirada de les sancions que l'empresa havia imposat a alguns obrers. La tensió va augmentar substancialment quan l'empresa va sancionar 1.800 treballadors amb suspensió de sou. Com a resposta, i després de diverses assemblees, el dia 1 de juny les esposes, juntament amb les seves criatures, van decidir tancar-se a l'església, fet que va despertar l'activisme solidari de moltes associacions de veïns de Barcelona. El tancament anava acompanyat de manifestacions pels carrers de la ciutat i de visites a les autoritats governatives i eren constants les assemblees sindicals i les iniciatives dirigides a despertar l'interès de l'opinió pública i de bona part de la premsa. La tancada va durar fins el 28 de juny, quan l'església va ser desallotjada amb brutalitat per la policia.⁴⁸⁸ Les dones van aguantar la protesta i el tancament a l'església durant gairebé un mes.

Tot i la importància històrica de la lluita protagonitzada per les dones en el conflicte de Motor Ibérica, els estudis sobre del moviment obrer durant la Transició no han tractat de forma específica la mobilització de les esposes dels treballadors i el seu tancament a l'església. El motiu d'aquest silenci s'ha de buscar en el difícil enquadrament de les dones com a subjecte protagonista d'una reivindicació obrera, tradicionalment masculina en el relat històric dominant.⁴⁸⁹ En l'anàlisi del conflicte des d'un dimensió de gènere, com és pretén en aquesta investigació, cal apuntar que per a algunes dones la mobilització de Motor Ibérica es va traduir en el desvetllament d'una inquietud social i política que les va portar a involucrar-se en els nous moviments socials, com el veïnal i el feminista. La singularitat d'aquesta història rau en el fet que algunes esposes a través de

487 FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento*, p. 206.

488 *El País*, 7 d'agost de 1976.

489 RABASSA, Jordi. «La tancada de Motor Ibérica des dels mitjans de comunicació de l'època», a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. *1960-1980. Transicions i canvis a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i Institut Ramon Muntaner, 2012, p. 469-480.

la reivindicació pels drets laborals dels seus marits van adquirir consciència de l'opressió que patien com a dones. Així ho demostra l'exemple de dos marits que van anar a buscar les seves esposes durant el tancament perquè tornessin a casa; un d'ells fins i tot va amenaçar de denunciar la seva muller per abandonament de la llar.⁴⁹⁰ L'esposa es va negar a tornar a casa i va continuar la protesta dins l'església.⁴⁹¹ La participació en aquesta acció col·lectiva va suposar un aprenentatge social i polític per a algunes dones que havien restat allunyades de les reivindicacions polítiques i socials fins aquell moment.⁴⁹²

D'aquest despertar de la pròpia consciència com a dones i de l'experiència de la solidaritat femenina que es va produir durant les mobilitzacions de Motor Ibérica també en va deixar constància Montserrat Roig en un article a *Tele/eXpres*.⁴⁹³ L'escriptora coneixia bé el conflicte ja que la seva germana, M. Isabel Roig, es va encarregar de la part logística fora de la parròquia. La casa de M. Isabel Roig es va convertir en el centre de comandament i el lloc on les dones i les criatures anaven a dutxar-se.⁴⁹⁴

La lluita de les esposes dels treballadors de l'empresa de radiadors Roca, de Gavà, presenta les mateixes característiques de mobilització que la de Motor Ibérica. El conflicte s'havia iniciat el febrer de 1976 i durant quaranta-un dies els obrers van mantenir la pressió mitjançant la vaga.⁴⁹⁵ Durant aquest període de temps les dones organitzaven assemblees i promovien manifestacions. L'Associació de Dones de Viladecans va presentar una comunicació a les I Jornades Catalanes de la Dona en què relatava com, a través de la participació en la lluita de la fàbrica Roca, les dones van prendre consciència de la seva opressió: «Amb la nostra incorporació a la lluita i gràcies a les experiències que n'hem tret, hem vist clar que hem de lluitar per les nostres pròpies reivindicacions».

490 Cal recordar la vigència de la llei franquista que sancionava l'esposa en cas d'abandonar la llar i els fills amb pena d'arrest major i multes aplicables als avis, especialment en casos en què es veiessin afectats recent nascuts.

491 Així ho relata Maruja Ruiz Martos, esposa d'un treballador de la fàbrica, que va ser una destacada líder sindical i veïnal de Nou Barris, militant en l'òrbita del PSUC i de CCOO, i que va ser una peça clau en la mobilització femenina de Motor Ibérica. RODRIGO, Antonina. «Maruja Ruiz. La agitadora de Motor Ibérica», a RAMOS, Antonio. *Andaluzas, protagonistas a su pesar*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces, 2010, p. 263-276.

492 NASH, Mary. *Treballadores*, p. 181.

493 *Tele/eXpres*, 8 de juliol de 1976. «Las mujeres de los obreros de Motor Ibérica deben de haber cambiado mucho desde el encierro. Hubo algunas de ellas que estaban seguras que su marido las comprenderían, otras no. [...] Han descubierto que la solidaridad no cesa en sus maridos, ni en los compañeros de sus maridos, sino que llega a las esposas de los compañeros de sus maridos, que por obra y gracia de algo insólito, se convierten en compañeras. [...] las mujeres descubren que ya no son las mismas que antes, sus maridos también se dan cuenta de ello [...]. Ellas, si son valientes, van a seguir. Y descubrirán algo que todavía es insólito en las mujeres de nuestro país: las gracias de un papel activo en la lucha por un mundo menos aberrante [...]».

494 RABASSA, Jordi. «La tancada de Motor Ibérica», p. 469-480.

495 ALONSO QUIÑONES, Albert. «La vaga de la Roca a Gavà (1976)», a PRAT, Enric, RENOM, Mercè i RETUERTA, M. LUZ (dir.). *Constructors de consciència i de canvi. Una aproximació als moviments socials des del Baix Llobregat*. [s.l.]. Generalitat de Catalunya, Arxiu Comarcal del Baix Llobregat i Edicions del Llobregat, 2009, p. 331-372 i «96 dies de vaga a la fàbrica Roca (1976-1977)», a ARNABAT, Ramon i SANTESMASES, Josep. *1960-1980. Transicions i canvis*, p. 481-490.

cions i hem començat un procés de coordinació i estudi sobre els drets de la dona».⁴⁹⁶

Una altra important experiència de lluita obrera al llarg dels anys vuitanta del segle xx va ser la protagonitzada per les treballadores de Jaeger Ibérica, després Magneti Marelli, empresa del grup FIAT ubicada a Barberà del Vallès dedicada a la fabricació de components automobilístics. El procés de mobilització es va desenvolupar entre els anys 1982 i 1989. Aleshores a l'empresa hi treballava una plantilla de 642 persones, la majoria de les quals eren dones. Jaeger Ibérica havia estat una de les empreses on el moviment obrer s'havia mostrat més combatiu en el terreny de les reivindicacions sindicals, en la lluita antifrancista i en les reivindicacions pels drets de les dones (lluita per una llar d'infants). Les obreres van dur a terme una important i llarga lluita contra la bretxa salarial que patien.

Les treballadores de la cadena de producció de Jaeger Ibérica tenien la mateixa categoria que els seus companys, però tenien un salari inferior; el plus d'assiduitat que percebien era inferior als homes en 9.000 pessetes, que per a l'època era un complement salarial molt important. L'any 1982 les obreres van aconseguir la majoria absoluta del comitè d'empresa. La negociació col·lectiva de 1983 va durar tot un any, la plantilla va dur a terme aturades puntuals i una vaga indefinida.⁴⁹⁷ El 1985 el comitè d'empresa va considerar que una demanda judicial contra la discriminació salarial femenina ajudaria a la conscienciació de la plantilla i va interposar un conflicte col·lectiu, que el 30 d'abril de 1986 es resolía favorablement per a les treballadores, que van guanyar la primera sentència contra la discriminació salarial per raó de sexe a Catalunya, encara que durant anys l'empresa es va negar a aplicar la sentència.⁴⁹⁸

Les organitzacions obreres, com Comissions Obreres, van definir la classe obrera en termes de gènere masculí, com afirma Cristina Borderías «el protagonismo de las mujeres en las movilizaciones laborales y en las comisiones de fábrica, no obtuvo un reconocimiento dentro del sindicato».⁴⁹⁹ La invisibilitat femenina en els sindicats no és aliena als processos de cancel·lació de la capacitat de representació de les dones que, reconeguda molt sovint en els centres

496 SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes*, p. 102-103.

497 DDAA. *La lucha de las trabajadoras de Jaeger Iberica contra la discriminación salarial: Todo un ejemplo*. Madrid: Liber Factory, 2008.

498 NASH, Mary. *Treballadores*, p. 195-202.

499 BORDERÍAS, Cristina *et al.* «Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático, a *Historia contemporánea*, núm. 26 (2003), p.161-206.

de treball i en els processos de negociació a peu de fàbrica i de barri, no ha transcendit a les estructures organitzatives dels sindicats.

Les activistes compromeses amb el moviment obrer van haver d'afrontar dos reptes: en primer lloc, van haver de fer sentir la seva veu dins de la pròpia empresa per a convèncer les seves companyes que el seu no era un treball subsidiari, sobretot a les indústries tèxtils, on els salaris eren molt baixos; i, en segon lloc, van haver de lluitar contra el masclisme inherent en els sindicats verticals primer i en els comitès d'empresa posteriorment, durant la transició democràtica, ja que els activistes relegaven les tasques de les militants a un paper secundari en la lluita sindical.⁵⁰⁰

La premsa sindical es converteix en un bon instrument per observar la infrarepresentació de la problemàtica laboral femenina en les organitzacions obreres. Així, per exemple, en els butlletins de CCOO, respecte a la conflictivitat del tèxtil dels anys setanta, es localitzen nombroses referències a les mobilitzacions dels treballadors del ram de l'aigua, fase de la producció d'acabats i tints del tèxtil on la mà d'obra era eminentment masculina. En canvi, és difícil trobar notícies sobre conflictes protagonitzats per dones. D'aquesta discriminació dins del propi sector n'eren conscients algunes treballadores com Ángeles Romero: «El textil hubo una época donde tuvo un empuje muy fuerte, pero los dirigentes que estaban al frente o que estaban en condiciones de estar en el frente, de esas cuestiones casi todos eran del ramo del agua. Y la verdad es que con el paso del tiempo te das cuenta como... el ramo del agua dentro de las diez agrupaciones es el convenio que más, que mejor está situado a nivel económico. Y a nivel a lo mejor organizativo y tal, no. La confección es lo que menos».⁵⁰¹

En la lluita contra el franquisme els conflictes laborals havien estat profundament entrellaçats amb la lluita per la llibertat i, en aquest sentit, la política i l'activitat sindical es vivien com una sola militància. No es parlava dels problemes específics que vivien les treballadores. Nadia Varo, en el seu estudi sobre el treball femení durant el franquisme a l'àrea metropolitana de Barcelona, destaca que les treballadores, especialment les del tèxtil, van seguir reivindicant

500 Muñoz, Carmen. «Género, masculinidad y nuevo movimiento obrero bajo el franquismo», a BABIANO, José (ed.). *Del hogar a la huelga*, p. 245-276.

501 AHCONC. Col·lecció Biografies obreres: fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Ángeles Romero Pérez.

milliores en els seus sous i condicions de treball, encara que sovint al marge del moviment obrer organitzat.⁵⁰²

A partir de 1975 van començar a aflorar les primeres reivindicacions laborals referents als drets de les treballadores, com per exemple els permisos de lactància o la reclamació d'una equiparació salarial igual que els homes pel mateix treball. Eren veus, moltes vegades, dissidents de la línia general marcada pel moviment obrer. Un exemple clar d'aquesta lògica és la intervenció d'Isabel Zuazo, dirigent sindical de CCOO, en una taula rodona sobre el sindicalisme celebrada al Col·legi d'Aparelladors de Barcelona el desembre 1975: «En las negociaciones, con la patronal o en otro sitio, nunca se nos considera como un trabajador más que creamos plusvalía, sino como una ayuda económica más que aportamos a nuestra familia (maridos o padres). Cuando se hacen reclamaciones sindicales, la respuesta, muchas veces, es decir: que venga tu marido y ya hablaremos tu marido y yo y lo solucionaremos mucho mejor, o decir ya tienes bastante con lo que cobras porque para comprarte polvos para la cara o unas medias creo que te pago bastante, incluso es excesivo».⁵⁰³

El desembre de 1975 en les conclusions de les I Jornades per a l'Alliberament de la Dona de Madrid ja es va reclamar, entre altres qüestions, la supressió de les discriminacions per raó de sexe en l'àmbit laboral, tant en les possibilitats d'accés als llocs com en el salari, la creació d'una formació professional no discriminatòria, la instal·lació de llars d'infants als centres laborals, la regulació del treball domèstic i la seva inclusió en la Seguretat Social, la supressió de lleis proteccionistes per a les dones per considerar-les discriminatòries i, finalment, que el moviment obrer assumís la problemàtica específica de les treballadores com a part integrant de la seva lluita reivindicativa.⁵⁰⁴

El fort impacte de les Jornades Catalanes de la Dona a Catalunya va significar la irrupció de les demandes laborals igualitàries en el moviment obrer català i també en els conflictes laborals.⁵⁰⁵ A mitjans dels anys setanta, el canvi de la situació política i l'eclosió del moviment feminista van contribuir a produir un corrent feminista relativament autònom dins de Comissions Obreres. Per a algunes dones la consciència de classe i la consciència feminista van recórrer camins paral·lels.

502 VARO, Nàdia. *Treballadores, conflictivitat laboral i moviment obrer a l'àrea de Barcelona durant el franquisme. El cas de Comissions Obreres (1964-1975)*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2014.

503 ZUAZO, Isabel. «Situación de la mujer trabajadora», a *Cuadernos Primero de Mayo*, núm. 1 (juny de 1976), p. 11.

504 BABIANO, José i MORENO, Rita. *¿Invisibles?: mujeres, trabajo y sindicalismo en España, 1939-2000*. Madrid: Confederación Sindical de CCOO, 2004.

505 NASH, Mary; *Treballadores*, p. 170.

Ja a finals de 1976 un grup de dones pertanyents a CCOO va observar la necessitat d'organitzar-se i començar a treballar a l'entorn de les reivindicacions femenines dins el sindicat. A partir de l'estiu de 1977 es reunien una vegada a la setmana un grup de quinze o vint dones de CCOO que posteriorment es van integrar a la Coordinadora Feminista de Barcelona. Abordaven temes sobre la problemàtica de la dona assalariada, les discriminacions des del punt de vista laboral i també discutien sobre qüestions més personals com la sexualitat i la família. Les mateixes militants del sindicat es queixaven de les postures d'incomprensió per part dels sindicalistes, ja que hi havia companys que no acceptaven l'autonomia de la lluita femenina en el si del moviment obrer, les reunions de les dones i consideraven com a secundàries les seves reivindicacions. L'objectiu del grup de dones de CCOO era trencar amb aquestes traves i poder estendre la seva lluita entre totes les treballadores i que les seves demandes adquirissin pes dins de l'organització sindical.⁵⁰⁶

En l'espai sindical van aflorar conflictes entre homes i dones. Van ser conflictes que no van comportar només una visió diferent de les prioritats de l'agenda sindical, sinó també concepcions divergents de l'organització laboral i política, perquè qüestionaven la dicotomia entre l'esfera privada i la pública. Les mobilitzacions a favor del feminisme dins del sindicat van suscitar recels entre els homes i les propostes de reivindicació feminista tampoc no van ser rebudes unànimement per totes les sindicalistes.⁵⁰⁷ En el món del treball i en el moviment obrer apareixia amb tota la seva força el sexisme imperant en la societat del moment.

No obstant, després de la celebració de les Jornades de Madrid i de Barcelona es percep com els sindicats, i igual com havien fet els partits, van començar a dedicar una major atenció al que ells van denominar problemàtica de la dona. El moviment obrer es va fer ressò de les veus que tant dins com fora dels sindicats, ara ja legalitzats, reclamaven solucions a les condicions laborals que vivien les dones. En el I Congrés de la Confederació Obrera Nacional de Catalunya (CONC), celebrat l'abril de 1978, es va acordar la creació de la Secretaria de la Dona, que estaria dirigida per Núria Casals fins el desembre de 1987.⁵⁰⁸ La Secretaria de la Dona tenia com a objectiu prioritari introduir en l'agenda els compromisos per a la igualtat entre homes i dones i el reco-

506 *Dones en Lluita*, núm. 1 (gener de 1978), p. 8.

507 VILLAR, Conchi G. *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya, 1939-1978*. Barcelona: Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de la CONC, 2000, p. 6.

508 NASH, Mary. *Treballadores*, p. 171.

neixement de la desigualtat femenina en la societat. Després de l'experiència de presidir la Secretaria de la Dona, Núria Casals exposava que: «Va ser un període molt interessant de construcció de la nostra pròpia identitat dins del mateix sindicat i de reconeixement de qüestions fins llavors deixades de banda o simplement ignorades».⁵⁰⁹

El 24 i 25 de novembre de 1979 es van celebrar a Barcelona les I Jornades de Comissions Obreres de Catalunya sobre la Dona Treballadora, que van reunir a més de dues-centes delegades de tots els rams professionals i de gran part de les comarques catalanes. La trobada va ser possible gràcies al treball que es va portar a terme des de les diferents secretaries sectorials i provincials. La mateixa organització va reconèixer que les jornades s'havien celebrat en un moment particularment dur políticament i sindicalment, agreujat per la crisi econòmica. Es van exposar ponències sobre la importància de la negociació col·lectiva i els efectes de la crisi sobre les dones. Durant les jornades també es va posar èmfasi a rebutjar el projecte de llei de divorci elaborat per la UCD. És a dir, que les treballadores no només vindicaven pels seus drets laborals sinó que anaven més enllà en les seves demandes i també es preocupaven per la situació política i social que vivien com a ciutadanes. Entre les resolucions es va considerar necessari l'establiment de centres d'informació sexual i de contracepció gratuïts que possibilitessin una maternitat lliure i evitessin embarassos no desitjats. A més, les participants van reclamar la legalització de l'avortament gratuït i accessible per a totes les dones, realitzat en unes bones condicions mèdiques i psicològiques a càrrec la Seguretat Social; en aquesta línia també es va exigir l'amnistia per a totes les encausades per avortament.⁵¹⁰

El 1981, tres anys després de la seva creació, la Secretaria de la Dona de CCOO feia balanç de la seva tasca: «És una dificultat també la no comprensió d'aquest treball dintre del sindicat, de desvalorització, de no oposar-se potser frontalment, però sí fer-lo sobre la base de no posar els mitjans necessaris perquè es tiri endavant». També expressaven que dins el sindicat persistia una qüestió més de fons, en considerar que en la situació de crisi econòmica s'havia de prioritzar el treball del sindicat en aquesta línia i no en la Secretaria de la Dona, que era vista com un «luxe».⁵¹¹ En els aspectes de funcionament organit-

509 AHCONC. Col·lecció Biografies obreres. Fonts orals i militància sindical (1939-1978). Entrevista a Núria Casals Pérez.

510 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Subsrèie CCOO. Confederació Sindical de la CONC. Secretaria de la Dona. Jornades Dona Treballadora (Barcelona, 1979).

511 AHCONC. Secretaria de la Dona. Documentació diversa. «Proyecto de balance de la Secretaria de la Mujer de la CONC» (juliol de 1981).

zatiu es destacava que el primer problema és que no s'havia pogut consolidar un nucli de companyes que formessin un equip al voltant de la secretaria, és a dir, que la responsabilitat i la posada en funcionament de l'organisme havien recaigut sempre en la seva dirigent, en aquest cas Núria Casals.

La lògica de subalteritat de les dones es continuava perpetuant en les organitzacions sindicals. En els primers anys de la Transició prevalia aconseguir la legalització dels sindicats i després aconseguir implementar una legislació laboral que vetllés pels drets de tota la classe treballadora. Un cop materialitzats aquests reptes, altres qüestions s'interposaven a les reivindicacions laborals femenines, en aquest cas la crisi econòmica i l'atur. Davant aquesta lògica algunes sindicalistes van passar a formar part del moviment feminista; compaginaraven la militància sindical amb la lluita en el moviment d'alliberament de les dones i impulsaven d'aquesta manera una revisió de la cultura sindical patriarcal.⁵¹² Altres dones, davant la negació o la postergació de les reivindicacions dels drets laborals femenins, es van desvincular totalment del moviment obrer i es van comprometre en un únic front de lluita: el feminista.

El 1983, Núria Casals, en una ponència en les IV Jornades Confederales de la Secretaria de la Dona de CCOO exposava que les estructures del sindicat estaven formades principalment per homes, que les poques dones que participaven en la vida sindical o eren solteres o bé no tenien fills, que només hi havia un 15% de dones que eren delegades d'empreses i que només un 28% treballava fora de casa. Casals exposava enèrgicament que «La realidad, la práctica sindical cotidiana, es que no se tiene en cuenta que la mujer no puede participar de la misma forma que el hombre en el terreno sindical y político, si no se lucha antes por ir cambiando su situación material (trabajo doméstico, cuidado de los hijos, servicios colectivos, horarios, etc.) y las ideas dominantes existentes en la sociedad y en el seno mismo de la clase obrera».⁵¹³

El 1984 es van dur a terme les II Jornades de la Dona Treballadora de CCOO a Catalunya. En la ponència sobre el moviment feminista s'exposava que les secretaries de la dona de CCOO sempre havien reivindicat ser part del moviment i que havien col·laborat amb els grups de dones existents en les diverses campanyes, actes, celebració del 8 de Març, manifestacions, jornades de debat, no només a Barcelona sinó també a les comarques catalanes. La valoració de la influència mútua era positiva ja que ajudava a replantejar velles idees

512 NASH, Mary. *Treballadores*, p. 171.

513 Ponència de Núria Casals Pérez, a *Cuaderno para estudiar: Movimiento sindical y feminismo* (febrero 1985), p. 7-11, editat per Movimiento Comunista.

existents en el moviment obrer sobre el paper de les dones en el sindicalisme. També va ajudar a comprendre que la lluita feminista no estava al marge de la lluita de classes i que les contradiccions entre sexes es perpetuaven en la classe obrera.⁵¹⁴

L'altre sindicat majoritari a l'Estat espanyol era la Unió General dels Treballadors (UGT). La Federació de Catalunya de la UGT va presentar el 1976 una comunicació a les Jornades Catalanes de la Dona, en què afirmaven que el sindicat entenia «que la incorporació cada cop més important de la dona en el món del treball, comporta uns problemes específics que, en sumar-se als problemes generals del treballador com a tal, fan que la dona sigui doblement explotada». Davant d'això es comprometien a constituir una comissió de treball dins el sindicat que tenia com a finalitat presentar alternatives als problemes de la dona treballadora.⁵¹⁵

La constitució d'un organisme específic femení dins d'aquest sindicat s'havia començat a gestar durant la I Conferència sobre la Dona Treballadora de la UGT, convocada a Madrid els dies 27 i 28 febrer de 1977. S'hi van plantejar reivindicacions com la igualtat salarial, mesures d'acció positiva, formació i organització dels temps de treball de les dones. La conferència, es va concebre com una reunió de treball en la qual les federacions d'indústria i les unions territorials es van unir per abordar la problemàtica de la dona.

Però no va ser fins el juny de 1983 quan la UGT va crear el Departament de la Dona com a resultat d'una resolució del XXIII Congrés Confederal del Sindicat. L'objectiu era aconseguir acabar amb la discriminació de les treballadores en l'accés als llocs de treball i afavorir la seva promoció i la permanència en el lloc de feina.⁵¹⁶ La formació del Departament de la Dona Treballadora, l'octubre de 1983, corria gairebé paral·lel a la creació de de l'Instituto de la Mujer.⁵¹⁷

514 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig. II Jornades de la Dona Treballadora (1984).

515 ANC. Fons M. Dolors Calvet. UGT. Propaganda destinada a dones. UGT a la dona treballadora (maig de 1976).

516 BABIANO, José i MORENO, Rita. *Invisibles? Mujeres*.

517 INSTITUTO DE LA MUJER. *25 años del Instituto de la Mujer (1983-2008). Una historia abierta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2008.

7. UN UNIVERS FEMINISTA

7.1. La creació d'una cultura pròpia

El moviment feminista català dels anys setanta es va dotar d'un univers cultural propi. La petjada del moviment va arribar a tots els racons de la cultura, va impregnar la narrativa, la poesia, la música, la fotografia i l'art, així com els mitjans de comunicació i va crear espais propis de divulgació i oci. Les artistes i intel·lectuals que militaven o que es van acostar ideològicament a les posicions del feminisme van utilitzar les seves creacions per mostrar al món el seu pensament: el personal i més íntim i també el polític i més reivindicatiu. El moviment feminista va ser una fàbrica d'idees, de creació d'una cultura pròpia, en clau feminista. Les formes de pensament que propugnava el feminisme van ser una manera d'enfrontar-se als valors patriarcals, assimilats com a universals i van significar posar en valor la cultura femenina, la història silenciada de les dones i la reivindicació de la paraula «dona».⁵¹⁸

Durant el franquisme havien destacat algunes intel·lectuals com María Campo Alange, fundadora d'un dels primers grups de dones de la dècada dels seixanta, el Seminari d'Estudis Sociològics de la Dona a Madrid (SESM). Campo Alange va publicar el 1963 *La mujer en España: cien años de su historia (1860-1960)*. El 1967 Ediciones de la Cultura Popular, en la col·lecció Papeles Sociales Ilustrados, que dirigia Manuel Vázquez Montalbán, va publicar el llibre *La Mujer en España*, en el qual van col·laborar Mireia Bofill, M. Lluïsa Fabra, Anna Sallés i Elisa Vallés. A aquesta producció editorial s'hi han d'afegir les obres de Lidia Falcón *Los derechos civiles de la mujer* i *Los derechos laborales de la mujer* publicades el 1963 i el 1964, respectivament. Falcón també

518 LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 126.

va elaborar *Mujer y sociedad*, que veié la llum el 1969. Cinc anys més tard, va continuar amb la seva tasca narrativa amb *Cartas a una idiota española* (1974) i *Es largo esperar callado* (1975).

Des d'una vessant del catolicisme progressista, cal mencionar la revista *Cuadernos para el Diálogo* que el 1965 va dedicar a la qüestió femenina un número extraordinari. L'editorial, del mateix nom, va publicar el 1967 l'estudi del SESM *Habla la mujer: Resultados de un sondeo en la juventud actual. Triunfo* també constituí un exemple de premsa oberta i plural en el tardofranquisme.⁵¹⁹ Els primers anys de la Transició són productius en assaig feminista: Magda Oranich escriu *Qué es el feminismo* (1976) i Anna Mercadé *El despertar del feminismo en España* (1976).

Les escriptores i poetes catalanes deixaran en les obres literàries l'empremta de la seva militància o proximitat ideològica amb el moviment: Maria-Mercè Marçal, Montserrat Roig, M. Aurèlia Capmany, Montserrat Abelló, Mari Chordà, Helena Valentí i Marta Pessarrodona. Alhora seria insuficient no esmentar el compromís d'autores com Carme Riera, M. Antònia Oliver, Maria Barbal, Neus Aguado, Josefa Contijoch i Mercè Ibarz, entre d'altres. Entre tots aquests noms cal deturar-nos en les escriptores M. Aurèlia Capmany i Montserrat Roig que van bastir un considerable corpus teòric sobre la lluita per a l'emancipació de la dona a la segona meitat del segle xx.⁵²⁰

L'any 1966 M. Aurèlia Capmany publica *La dona a Catalunya*, encàrrec que li fa Josep M. Castellet, director literari d'Edicions 62 en aquell moment. El volum esdevé un èxit editorial, i enceta la trajectòria de l'escriptora en l'àmbit de la publicació d'estudis crítics des de la perspectiva feminista. Aquesta trajectòria troba continuïtat el 1970 amb *El feminismo ibérico*, elaborat en col·laboració amb Carmen Alcalde, que explora les manifestacions tardanes i aigualides del moviment feminista a l'Estat espanyol. L'any següent publica *De profesión, mujer*, a mig camí entre l'estudi sociològic i l'obra de divulgació sobre la història immediata d'un subjecte, la dona, que n'ha estat tradicionalment exclòs.⁵²¹ El 1973 publica *El feminisme a Catalunya*. Més tard va elaborar en clau irònica el còmic *Dona, doneta, donota* (1979).

La descripció més completa de M. Aurèlia Capmany la fa Montserrat Palau quan afirma que Capmany fou una de les veus més sòlides i coherents de

519 MORENO SECO, Mónica. «Mujer y culturas políticas», p. 165-185.

520 FRANCÉS, M. Àngels. «La represa de la paraula: la influència del feminisme en la literatura catalana actual», a *Feminismos*, núm.1 (2003), p. 117-134.

521 Ídem.

Portada de la revista *Dones en Lluita*, núm. 3, II època (maig de 1982).

UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Hemeroteca

la història cultural catalana de la segona meitat del segle xx i la defineix com una dona catalana, lletraferida, lúcida i impertinent.⁵²² Segons Palau, a banda del discurs ideològic, és autora d'un seguit de teories dins d'un feminisme que podria definir-se com a multigèneric, en el sentit que barreja arguments provinents de la biologia, la psicologia, el materialisme històric i la crítica literària, la qual cosa permet començar a trencar els límits i les fronteres de la literatura, i fer-ne un concepte més dialògic i híbrid en una línia en la qual insistiran els feminismes posteriors.⁵²³ M. Aurèlia Capmany va obrir la porta a Catalunya en plantejar el tema de la igualtat de gènere i del feminisme, com rememora Mercè Otero-Vidal: «La M. Aurèlia Capmany és un dels motors. Un dels motors perquè ella era una persona consagrada i ja feia de mentora, ella podia formar a les dones de la generació següent.»⁵²⁴

Montserrat Roig va ser deixeble de M. Aurèlia Capmany, a qui va conèixer els quinze anys a l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual. La lluita antifranquista, la militància política al PSUC i feminista es palesaran en l'obra de creació de Roig. Escriptora d'èxit en l'àmbit literari, va combinar aquesta activitat amb el periodisme i l'assaig.⁵²⁵ El 1977 va obtenir un important ressò amb un rigorós llibre documental sobre *Els catalans als camps nazis*. El 1980, apareix *L'hora violeta*, obra que reflecteix la seva maduresa literària, en la qual Roig fa servir el que ella en deia una mirada torta, clàssica de la mirada femenina, amb un ull a l'exterior i un altre a l'interior, amb la qual les protagonistes de les seves novel·les arriben a comprendre que han de mirar el món sense el filtre d'una altra mirada, amb ulls propis.⁵²⁶ El 1981 publicà *Mujeres en busca de un nuevo humanismo*, que es reedità el 1984 sota el títol *El feminismo*; en aquesta obra Montserrat Roig demostra el profund coneixement que tenia per la seva experiència sobre el moviment feminista i del corpus ideològic que l'impregnava.⁵²⁷

522 PALAU, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany. Escriure la vida en fement*. Tarragona: Arola Editors, 2008; «Dones i catalanes = persones oprimides. El feminisme i el nacionalisme de Maria Aurèlia Capmany», a PALAU, Montserrat i MARTÍNEZ GILI, Raül-David (ed.). *Maria Aurèlia Capmany: l'afirmació en la paraula*. Valls: Cossetània, 2002, p. 131-150; «Heuresement, je suis une femme: el feminisme de Maria Aurèlia Capmany», a GARCÍA LARRAÑAGA i ORTIZ DOMINGO, José (ed.). *El eco de las voces sinfónicas*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2008, p. 137-148.

523 PALAU, Montserrat. *Maria Aurèlia Capmany*, p. 119.

524 Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

525 AYMERICH, Pilar i PESSARRODONA, Marta. *Montserrat Roig: un retrat*. Barcelona: Institut Català de la Dona. Generalitat de Catalunya, 2001. GARCIA, Betsabé. *Amb uns altres ulls. La biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Roca editorial, 2016. CADENA, Pere. *El goig de viure: biografia de Montserrat Roig*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005. TORRES, Aina. *Montserrat Roig, la memòria viva*. Barcelona: Sembra Llibres, 2016.

526 FRANCÉS, M. Àngels. *Literatura i feminisme. L'hora violeta de Montserrat Roig*. Tarragona: Arola Editors, 2010.

527 FRANCÉS, M. Àngels. «La represa de la paraula», p. 123. Per aprofundir en la construcció literària de Montserrat Roig, vegeu: DUPLÁA, Cristina. *La voz testimonial en Montserrat Roig. Estudios cultural de los textos*. Barcelona: Icaria, 1996. FRANCÉS, M. Àngels. *Montserrat Roig: feminisme, literatura i testimoni*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012.

Els canvis del període de la transició democràtica van tenir conseqüències en l'àmbit de la literatura, ja que va ser precisament en aquests anys quan es va produir la normalització de la participació de les dones en la creació literària. L'accés recent de les dones a diferents nivells educatius i professionals va possibilitar que augmentés significativament el nombre potencial de lectores. Les catalanes van poder acostar-se a obres de literatura i teoria feminista d'abast internacional gràcies a la tasca de traductores com Marta Pessarrodona, Mireia Bofill i Helena Valentí. Bofill serà la traductora de les obres que es publiquen a l'editorial laSal. Valentí començà a traduir al castellà, sobretot per a les editorials Planeta i Argos Vergara i, després de viure l'efervescència del feminisme dels anys seixanta a Londres tradueix a Doris Lessing: *El cuaderno dorado* (1978), l'obra més popular de l'autora, i *La ciudad de las cuatro puertas* (1982).⁵²⁸ Però, cal esmentar que les traduccions de la literatura feminista no haguessin vist la llum sense l'aposta i l'esforç que van fer editorials com Argos-Vergara, Grijalbo, Martínez Roca, Icaria o Lumen, en llengua castellana, i Edicions 62, en llengua catalana.

La narrativa feminista anglesa i nord-americana i també la francesa van ser claus per despertar l'interès de moltes dones. A través de les lectures de Simone de Beauvoir i Betty Friedan, primer, i de la mà de Juliet Mitchell, Robin Morgan o Luce Irigaray, després, les activistes trobaran uns referents clau que permetran la formació d'un pensament feminista propi. En un complex imaginari social les catalanes observaran com se'ls obren noves perspectives, com se'ls trenquen esquemes mentals i se sentiran reflectides en les paraules de narradores i poetes, d'aquí i de fora. Les feministes catalanes s'impregnaran de tot aquest saber per construir un pensament plural i divers, en el context polític i social de la Transició. S'ha de reconèixer la tasca intel·lectual de les dones que van llegir, reflexionar i difondre les idees del moviment per a l'alliberament de la dona a casa nostra.

A més a més de la literatura, cal destacar que, en d'altres disciplines culturals i artístiques, també hi van reeixir professionals que a través de les seves creacions van vincular-se al moviment feminista. En el terreny musical trobem cantautores com Marina Rossell, que musicà els poemes escrits per Maria-Mercè Marçal, i M. del Mar Bonet, que va posar so a un temps i a un país, amb l'emblemàtica cançó: *Què volen aquesta gent*. Ambdues cantants actuaran

528 GODAYOL, Pilar. «Helena Valentí: fúria i traducció», a *Quaderns. Revista de traducció*, núm. 13 (2006), p. 87-93. OTERO-VIDAL, Mercè i Pous, Teresa. *Album Helena Valentí*. Barcelona: Pen Club, 2005.

al costat de Julia León, Elisa Serna o Guillermina Mota en actes festius i reivindicatius organitzats pels grups feministes.

En l'àmbit de la fotografia, Pilar Aymerich va immortalitzar per a la història de la Transició actes, manifestacions, tancades i expressions múltiples en què les dones eren les protagonistes.⁵²⁹ En el camp del teatre trobem actrius com Araceli Bruch, M. Lluïsa Oliveda i M. Josep Ragué, i l'actriu fundadora del Teatre Lliure Anna Lizaran. En la creació cinematogràfica destaca Marta Balletbó Coll i en el terreny de les arts plàstiques l'artista Eulàlia Grau, o Eulàlia, com firma les seves obres, que, compromesa amb el feminisme, va posar de manifest les diferències socials visibles a les llars, els estereotips dels rols femenins i masculins que s'ensenyaven a les escoles i altres formes menys evidents de transmissió del poder.⁵³⁰

Continuant amb el terreny de les arts plàstiques, cal fer una menció especial per a la dibuixant, humorista gràfica i ninotaire Núria Pompeia, il·lustradora de l'univers feminista català. Les seves «donetes» van acompanyar cartells i octavetes de les vocalies de dones i dels grups feministes. Els cartells de conferències, convocatòries de manifestacions i fullets reivindicatius presenten un toc irònic i alegre, a la vegada que palesen una crítica al masclisme imperant. Núria Pompeia també va fer col·laboracions habituals en mitjans de comunicació com: *Por favor*, *Triunfo*, *Diari de Barcelona* o *Saber* i va publicar llibres d'humor gràfic com: *Maternasis* (1967), *Y fueron felices comiendo perdices* (1970), *La educación de Palmira* (1972) o *Mujercitas* (1975), entre d'altres.⁵³¹

7.2. Espais feministes

A més a més de crear un univers cultural propi, les feministes també van bastir espais propis. Un dels principals problemes de la majoria de grups feministes fou la dificultat de trobar un local on reunir-se i un cop trobat, poder sufragar-lo. Van ser diverses les veus que es van alçar en el si del moviment reivindicant el retorn d'espais històrics de sociabilitat femenina, com la Biblioteca Popular de Barcelona, que havia sorgit com una iniciativa de Francesca Bonnemaison el 1909 per a la millora del nivell cultural de les dones treballadores.

529 El seu fons personal es conserva a l'Arxiu Nacional de Catalunya des del seu ingrés el 2011.

530 GRANDAS, Teresa. *Mai no he pintat àngels daurats/Eulàlia Grau*. Barcelona: Museu d'Art Contemporani de Barcelona, 2013.

531 BOFILL, Mireia. «Núria Pompeia, cronista de la vida quotidiana», a *Carrer*, núm. 119 (juliol de 2011). Biografia de Núria Pompeia a Associació de Dones Periodistes: <http://www.adpc.cat/06_Period/docum/06_PompeiaN.htm> i perfil biogràfic a *Periodistes en temps difícils*: <<http://periodistesentempsdificils.adpc.cat/>> [Consultada: 10 d'agost de 2013].

Durant la dictadura franquista el centre va passar a ser l'Institut de Cultura para la Mujer de la Sección Femenina de la Falange. No fou fins a l'any 1963 que es va obrir a tot el públic i el 1976 quan va ser batejat amb el nom de la seva fundadora: Francesca Bonnemaison.⁵³²

Algunes organitzacions feministes van llogar petits locals o pisos que van esdevenir el centre neuràlgic de trobades, discussions i reflexions a l'entorn de lectures, exposició de debats, preparació de projectes i d'accions reivindicatives, elaboració de pancartes i pamflets. Un dels primers grups que va disposar d'un espai a Barcelona fou LAMAR, com relata Chus Borrell: «Vam llogar un pis a Rambla Santa Mònica, número 14. De fet vam ser la primera casa de dones pagada per nosaltres, vam llogar-la i la pagàvem entre totes i érem unes quaranta dones que ens reuníem a diferents ratos, a vegades ens quedàvem allí perquè com que estava a les Rambles i ens quedàvem fins tard, teníem com una comunitat gairebé.»⁵³³ Aquests espais es van configurar com un nou microcosmos, les dones hi van trobar un lloc propi, enarborant l'habitació pròpia de Virgínia Woolf.

Durant els anys setanta i vuitanta es va conformar una xarxa de sociabilitat feminista, concentrada sobretot a Barcelona ciutat. Eren espais transversals i no compartiments estancs. Les dones podien estar vinculades a més d'una entitat, segons els seus interessos personals i també professionals. Tots aquests espais conformaran una cartografia feminista singular en la Catalunya de la Transició.

El 14 de maig del 1977 es va obrir a Barcelona la primera llibreria feminista de l'Estat espanyol, situada al carrer dels Lledó de Barcelona i iniciada per cinc dones vinculades a les associacions de veïns del barri Gòtic i del Nucli Antic.⁵³⁴ Les seves impulsores explicaven amb aquestes paraules l'objectiu del projecte: «Perquè creiem que hi havia moltes coses escrites sobre el moviment que estaven desperdigades per tot arreu i era difícil trobar-les a cap lloc, perquè creiem que cal reivindicar a totes les escriptores dones que han existit al llarg de la història i que permaneixen oblidades per tothom, inclús per les pròpies

532 DUCH, Montserrat i PALAU, Montserrat. «La Socialización de los saberes femeninos: *El Instituto de Cultura y Biblioteca Popular para la Mujer*, Barcelona (1900-1936)», a *Historia Social*, núm. 82 (2015), p. 133-147. FERRÉ, Meritxell. «Sociabilitat femenina a la Catalunya Contemporània», a DUCH, Montserrat, ARNABAT, Ramon, i FERRÉ, Xavier (ed.). *La sociabilitat a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015, p. 247-280. SEGURA, Isabel. *Memòria d'un espai. Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, 1909-2003*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.

533 Entrevista a Chus Borrell Feliu.

534 Ajuntament de Barcelona. CIRD. Fons personal de Mariona Petit. Llibreria de les Dones. El manifest d'obertura està firmat per Carmen, Cristina, Aurora, Vicenta i Rosario.

dones, perquè creiem que fa falta un lloc on tots els documents que qualsevol grup de dones escrigui estiguin a disposició de tothom, perquè creiem que dins de la necessitat que tenim les dones d'aconseguir espais per nosaltres, la llibreria és un d'ells, perquè ademés és un lloc on qualsevol dona pot adreçar-se per qualsevol cosa, des de comprar un llibre fins a aconseguir una advocada, o fins a saber quins actes es fan a nivell feminista cada setmana.»⁵³⁵

Després d'un any de funcionament les gestores de la llibreria es queixaven que no tot el moviment feminista havia assumit com a propi l'espai i que hi havia hagut problemes amb alguns dels nuclis de dones, des de catalogar-lo com a simple negoci fins a controvèrsies per qüestions ideològiques. Les persones que hi treballaven ho feien de manera voluntària (menys una dona que cobrava un sou). Després d'un any de funcionament la situació econòmica de la llibreria era precària, les impulsores havien contret un deute de mig milió de pessetes. Acusaven de la situació a les dones que anaven a comprar llibres en d'altres comerços i de l'impagament del material que la llibreria havia cedit a grups feministes per muntar paradetes al carrer.⁵³⁶

A la difícil situació econòmica, s'hi ha de sumar que l'abril del 1980 la Llibreria va patir un incendi i les destrosses ocasionades van ser considerables; per això, les responsables van demanar suport al moviment. Van organitzar diversos actes festius com una cercavila des de la rambla de Canaletes fins a la plaça del Pi i un concert a càrrec de cantautores com Marina Rossell, Elisa Serna i Julia León i, per la Diada de Sant Jordi, van muntar parades de llibres a la plaça de Sant Jaume i a la plaça de Felip Neri, amb la finalitat de recollir diners per poder sufragar la rehabilitació.

Entre les diverses activitats que s'organitzaven a la llibreria, una que era molt ben rebuda era la Tafariària Dissabte, que consistia en el fet que cada dissabte hi havia una activitat diferent oberta a tot el públic femení, podia ser una conferència de Marta Pessarrodona sobre Virginia Woolf, una ponència de literatura a càrrec de Carme Riera o una trobada sobre macrobiòtica i vegetarianisme entre molts d'altres actes.⁵³⁷

L'any 1982 es va tancar la Llibreria de les Dones. Les creadores del projecte acusaven l'adormiment que vivia el moviment feminista en aquell moment. Però també s'ha de deixar constància de la precària situació econòmica de la

⁵³⁵ *Dones en Lluita*, núm. 3 (març-abril de 1978), p. 17-18.

⁵³⁶ *Dones en Lluita*, núm. 4 (maig de 1978), p. 16.

⁵³⁷ NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 240.

llibreria i de l'absència d'ajudes per part de les institucions.⁵³⁸ La llibreria no era tan sols un espai on poder trobar obres sobre qüestions feministes sinó que les dones del barri també hi acudien a cercar informació sobre temes com l'avortament. També va ser un punt de referència per a les feministes d'altres països que arribaven a Barcelona.⁵³⁹

La primera setmana de juliol del 1977 va començar al número 8 del carrer Riereta de Barcelona l'aventura de laSal, bar-biblioteca feminista, un espai on es reunien diversos grups de dones i on tenien cabuda les diferents tendències feministes. Mari Chordà qualifica que tenir un espai d'oci amb porta al carrer va ser important per a les dones que vivien a Catalunya als anys setanta del segle xx.⁵⁴⁰ En els seus plantejaments laSal es concebia com «un bar que pot facilitar la posta en marxa d'activitats que normalment demanen més temps. LaSal es proposa ésser un centre d'informació i documentació per les dones, una biblioteca de temes feministes està a la vostra disposició. Podreu trobar-hi les adreces de grups, assistència sanitària i jurídica, escoles, totes aquelles que d'una manera o d'una altra faciliten la nostra existència com a dones.»⁵⁴¹

LaSal era un projecte autogestionat, en mans d'un grup de dones que tenien el bar en copropietat, sorgit després d'observar la necessitat de disposar d'un espai d'informació, d'expressió i d'una plataforma d'acció en la qual «ens hi sentim identificades i ens ajudin a conquerir la nostra identitat».⁵⁴² Carme Cases, una de les promotores, recordava: «Cinc dones, Mari Chordà, Maria José Quevedo, Sat Sabaté, Montse Solà i jo mateixa havíem posat damunt la taula la fantasia diferent de cada una de nosaltres, d'un espai de i per a les dones. Havíem definit el projecte comú i trobat un antic bar del Raval, l'havíem comprat amb préstecs bancaris, familiars i d'un equip considerable de persones amigues, conegudes, simpatitzants, idealistes, feministes, revolucionàries, que s'havien arromangat les mànigues de les bruses i els camals dels pantalons, l'havíem netejat, pintat, moblat, encortinat, il·luminat... i, finalment, havíem obert les portes d'un espai polifacètic de trobada, debat i experimentació.»⁵⁴³

Juntament amb la Llibreria de les Dones i la Coordinadora Feminista laSal organitzava presentacions de llibres i seminaris temàtics. Un moment històric

538 *Dones en Lluita*, núm. 5, II època (novembre de 1982), p. 47.

539 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 240.

540 CHORDÀ, Mari. «Apunts per anar» p. 47-62.

541 *Dones en Lluita*, núm. 3 (març-abril de 1978), p. 19.

542 Ídem.

543 CASAS, Carme. «El Bar laSal», a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya: Jornades 24, 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Associació de Dones per a la Celebració dels 20 Anys de les Primeres Jornades Catalanes de la Dona, 1998, p. 278-279.

el constituí la presentació del llibre *Mujeres de España (las silenciadas)* (1979) d'Antonina Rodrigo, que anà càrrec de Frederica Montseny i Montserrat Roig. Montseny, primera dona ministra durant la Segona República, havia tornat de l'exili i això va aixecar una gran expectativa per veure-la i escoltar-la. L'acte fou multitudinari, les propietàries del local recorden que no hi cabia ni una agulla i moltes dones el van haver de seguir des del carrer, enfilades a les reixes de la finestra.⁵⁴⁴ També es feien assemblees i debats sobre qüestions diverses: l'autogestió, les relacions personals, la maternitat, el lesbianisme, la doble militància...⁵⁴⁵ A més a més del bar, l'espai aplegava una biblioteca centre d'informació, on s'assessorava dones víctimes de violència masclista, que es volien divorciar, que volien interrompre un embaràs, que cercaven feina o que volien ampliar la seva formació professional o acadèmica. Va ser un lloc on es va respirar una gran efervescència cultural i feminista. L'àmplia sala del bar va acollir un gran ventall d'activitats com recitals de música, de poesia, espectacles teatrals i exposicions. S'hi van realitzar cursos de cuina macrobiòtica, de mecànica de cotxes, de cistelleria de vímet i d'expressió corporal.⁵⁴⁶

A finals de desembre del 1979 s'informava de l'imminent tancament de l'espai, a causa d'un deute de dos milions de pessetes, que era la quantitat que restava pendent del pagament de la compra del local. Després de diverses assemblees obertes a tot el moviment feminista es va concloure que la millor solució era formar una cooperativa amb la finalitat d'adquirir el local a les seves propietàries i poder mantenir l'espai com un centre de reunió i informació. Per fer-se sòcia de la cooperativa la condició era satisfer una quota inicial i única de cinc mil pessetes, valor del títol de cooperativista. Mentrestant, una comissió gestora estava treballant en la confecció dels estatuts i del funcionament general de la futura cooperativa.⁵⁴⁷ Tot i les energies dipositades per salvar el bar biblioteca feminista no van recibir i laSal va acabar tancant les seves portes. En els anys posteriors el local va passar per diferents mans i va tenir diferents noms, sempre, però, com a espai de dones, com Sa Hipoteca, Xarxa o New Kaka.⁵⁴⁸

El 1978 es va posar en marxa a Barcelona un projecte editorial feminista: laSal, edicions de les dones, en un local prop del bar, al mateix carrer Riereta

544 Ídem.

545 CHORDÀ, Mari. «laSal, Bar-Biblioteca Feminista de Barcelona», a MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 178.

546 LINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 117; NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 229-231.

547 *Dones en Lluita*, núm. 13 (desembre de 1979 – gener de 1980), p. 3.

548 CHORDÀ, Mari. «laSal, Bar-Biblioteca», p. 178.

però en aquest cas en el número 13. Les fundadores de l'empresa van ser Mari Chordà, Mariló Fernández, Isabel Martínez i Isabel Monteagudo. Amb el temps, altres dones van incorporar-se al projecte com: Maria Bauzà, Mireia Bofill, M. José Quevedo, Carme Cases, Montserrat Abelló, Mercè Fernández, Isabel Segura i Goya Vives.⁵⁴⁹

De fet, el projecte de les edicions de les dones havia nascut arran de l'elaboració de l'*Agenda de la Dona* de l'any 1978, que va ser el símbol de l'editorial i que es va publicar amb continuïtat fins a l'any 1990. En aquests dotze anys laSal va crear diverses col·leccions. El 1978, amb motiu de la celebració del cinquantè aniversari del sufragi femení, va editar-se l'obra: *El voto femenino y yo. Mi pecado mortal*, de Clara Campoamor. El 1981 s'inicià una nova col·lecció: Cuadernos Inacabados, coordinada per Mireia Bofill, des de la qual es plantejava el feminisme com una filosofia en creixement. La col·lecció Manuales de salud estava concebuda per posar a l'abast informació sobre una nova concepció del cos i la sexualitat. En la col·lecció de narrativa es van publicar disset títols com *Res no és veritat, Alicia* (1986) d'Anna Murià i en la col·lecció de poesia *A favor meu, nostre* (1981) de Marta Pessarrodona i *Vida diària/Parraules no dites* (1981) de Montserrat Abelló.

Una menció especial és per a Clàssiques Catalanes, col·lecció coordinada per Isabel Segura Soriano, que pretenia recuperar les escriptores catalanes des de l'època medieval fins als anys setanta del segle xx. L'objectiu era editar textos desconeguts o difícils de localitzar de figures femenines clau en la literatura catalana com Anna Murià, Clementenina Arderiu i Mercè Rodoreda, i reeditar obres d'escriptores que havien conegut l'èxit en el seu temps com M. Teresa Vernet. Aquesta col·lecció va suposar una tasca extraordinària per ampliar la panoràmica de la creació literària catalana al llarg de la història des de la perspectiva de gènere.⁵⁵⁰

Finalment, el 1990, laSal edicions de les dones tancà les seves portes. Algunes fonts apunten a les raons econòmiques i d'altres als desacords de les sòcies sobre el futur de l'empresa. Tant la Llibreria de les Dones com el bar-biblioteca laSal van convertir-se en centres de relació del moviment feminista, d'intercanvi d'idees i de creació de projectes, com les edicions de les dones. També d'assessorament contra les agressions masclistes i per a temes de separacions i avortaments. L'obertura d'aquests espais en ple barri xinès de Barcelona va

549 CHORDÀ, Mari. «laSal, edicions de les dones», a MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins*, p. 179-200.

550 CHORDÀ, Mari. «laSal, edicions de les dones», p. 179-200. LLINÀS, Conxa. *Feminismes de la Transició*, p. 120.

ajudar a recuperar espais urbans molt degradats. En el Districte V, el bar biblioteca i l'editorial laSal van coincidir amb altres entitats culturals com la Filmoteca, el cine Padró, el teatre Diana, el cine Cèntric i els locals dels grups llibertaris. Un altre espai feminista a Ciutat Vella va ser el que va obrir Llum Ventura al carrer de Cremat Gran: la perruqueria Lamar, que ben aviat es va convertir en un centre de trobada per a les dones del barri.⁵⁵¹

Tots aquests espais, bars, llibreries, editorials, cases de dones, van configurar una geografia feminista i es van convertir en enclavaments sentimentals i polítics, a la vegada que provocaven un intercanvi d'experiències i de coneixements de centenars de dones, amb una voluntat d'incidir políticament en la construcció social. En els espais, hi havia una implicació personal, radical, amb clara voluntat d'arribar a l'arrel dels temes per crear nous paradigmes que permetessin explicar els mecanismes que organitzaven i estructuraven la societat i, per tant, les pròpies vides, i això es feia amb una voluntat de transformació des del moviment feminista.⁵⁵²

Cap als anys vuitanta sorgeixen nous grups que promocionen espais de dones, en una nova concepció més a l'entorn de l'espiritualitat per tal que les dones es poguessin trobar a si mateixes, per treballar la introspecció interior, amb una filosofia basada a aconseguir que les dones es cuidessin des del punt de vista emocional després d'haver destinat les seves energies a la reivindicació feminista i a la construcció d'una nova realitat social. En aquesta línia apareix Gota de Lluna, que fou un petit grup experimental de formes alternatives de vida i de treball instal·lat a l'Empordà, algunes dones procedien de LAMAR o de la Casa de les Estrelles (Eivissa). Una de les promotores de Gota de Lluna fou Chus Borrell: «El 83 quan vaig tornar de Dinamarca i de Formentera, vam buscar amb una dona alemanya i una dona de Barcelona i algunes dones de Girona i vam crear Gota de la Luna durant tres anys a prop de Figueres, a Navata.»⁵⁵³ El centre pretenia ser un espai de descans després de la lluita feminista, un espai de retir espiritual obert a totes les dones.

La necessitat d'espais propis va tornar a emergir en el si del moviment feminista a finals dels anys vuitanta, les activistes van demanar a l'administració barcelonina la cessió d'un espai, però davant de la negativa van ocupar un local municipal el dia 21 de març del 1987 al carrer de Fonthonrada, al Poble-sec, i s'hi van estar tancades durant onze dies. Finalment, la Guàrdia Urbana va

551 NASH, Mary. *Dones en Transició*, p. 242.

552 SEGURA, Isabel. *Dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Arxiu Municipal, 2005, p. 66.

553 Entrevista a Chus Borrell Feliu.

desallotjar-ne unes quantes i aleshores l'Ajuntament va negociar-hi i va establir el compromís de subvencionar econòmicament el projecte per crear una casa per a dones. El resultat fou l'obertura, el juny del 1988, de Ca la Dona a Gran Via, número 589.⁵⁵⁴

7.3. Els mitjans de comunicació del feminisme: el cas de *Dones en Lluita*

Igual que els partits polítics i els sindicats, el moviment feminista va dotar-se de mitjans de comunicació per fer extensible la seva lluita a tota la societat, però, sobretot, per informar del seu pensament i la seva acció a les dones. Els mitjans de comunicació van ser claus per visualitzar un moviment social minoritari i per exercir influència sobre la majoria de la societat. La difusió de les idees i reivindicacions del moviment es van fer a través de l'edició i impressió de revistes, butlletins i fullets diversos. La majoria de grups feministes i vocalies de dones van intentar editar el seu propi mitjà, amb més o menys èxit, com es veurà a continuació. El 1977 només existien dues revistes que tinguessin una tirada a nivell de l'Estat espanyol. Una era *Opción* i l'altra *Vindicación Feminista*. Encara que de la primera tan sols van aparèixer sis números.

L'idea de crear la revista *Vindicación Feminista* va sorgir de Lidia Falcón i va prendre forma a través de converses amb la periodista Carmen Alcalde i altres dones dedicades a la creació literària com Ana M. Moix i la també periodista Marisa Híjar. Carmen Alcalde com a professional de la comunicació coincidia amb Lidia Falcón en la necessitat d'editar una publicació que servís d'espai per al debat, vehicle d'informació i denúncia sobre la situació de la dona, així com un element de coordinació en el dispers món de les organitzacions feministes.

Segons M. Ángeles Larumbe, des dels seus inicis *Vindicación* s'havia concebut com una publicació no vinculada a cap opció concreta, sinó com una edició autònoma i plural, al servei de tot el moviment feminista. També es va concebre amb una línia editorial moderna i atractiva en la seva presentació, a diferència dels òrgans de difusió dels partits d'esquerra. *Vindicación Feminista* estava inspirada en revistes del feminisme occidental com la nord-americana *Ms* o l'anglesa *Spare Rib*.⁵⁵⁵ En un primer moment *Vindicación* va començar a funcionar al mateix despatx professional de Lidia Falcón a Barcelona, al carrer de Roger de Flor i uns mesos més tard van llogar un pis al carrer de Nàpols,

554 PORTA, Carme. «Espais de dones», a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya*, p. 31-37.

555 LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoria*, p. 189.

prop d'Ausiàs March. El títol de la revista estava inspirat en l'obra de Mary Wollstonecraft *Vindication of the Rights of Women* (1792). El primer número es va posar a la venda l'1 de juliol del 1976 i va ser un èxit en els ambients feministes, se'n van arribar a editar vint-i-nou números més.

A finals del 1978 la revista passava per una situació econòmica difícil (entre setembre del 1978 i l'estiu del 1979 no en sortí cap número). Per intentar salvar la situació i tirar endavant amb l'edició feminista, Lidia Falcón va entrevistar-se amb representants de partits de l'esquerra i amb els corrents del feminisme, però no va obtenir suport i el número 29 fou l'últim que s'edità. Entre el 1979 i el 1981 la majoria de les revistes de caràcter alternatiu o d'esquerra nascudes durant la Transició van desaparèixer. Revistes setmanals com *La Calle*, *El Viejo Topo*, *Transición* i *Ajoblanco* es veuran obligades a tancar en descendir-ne les vendes.

L'any 1979 la publicació *Poder y libertad* va prendre el relleu a *Vindicación Feminista*, s'editava com a revista teòrica del Partit Feminista. El primer número va sortir al carrer el juny del 1980. En l'equip de redacció hi havia Lidia Falcón, Montserrat Fernández Garrido, M. Josep Ragué, Encarna Sanahuja i Montserrat Calvó, entre d'altres. Van ser-ne col·laboradores habituals Carme Riera, M. Dolors Calvet, Carmen Sarmiento, Empar Pineda, Cristina Perirósi, Magda Català i Victòria Sau. *Poder y libertad* es va començar a editar a Barcelona, però a partir del setè número va passar a tenir la seu a Madrid.⁵⁵⁶

A Catalunya, la revista feminista que va tenir més projecció i continuïtat en el temps va ser *Dones en Lluita*, sorgit com a òrgan de premsa de la Coordinadora Feminista de Barcelona. El primer número va veure la llum el desembre del 1977.⁵⁵⁷ La iniciativa va néixer impulsada per la periodista Amparo Moreno, els objectius eren fer una edició en paper que fos l'expressió màxima del moviment feminista català i que comptés amb la participació real de tots els grups de la Coordinadora. La redacció i gestió dels continguts de la publicació es van encarregar a una comissió interna, anomenada Comissió del Butlletí i formada per una responsable de cada grup de dones que integrava la Coordinadora Feminista.⁵⁵⁸

En l'editorial del primer número s'hi podia llegir: «Aquest butlletí és el mitjà d'expressió de tots els grups de dones. Volem que reflexi la realitat de cada un dels grups, des de les Vocalies de dones, Dones de la Universitat,

⁵⁵⁶ Ibidem, p. 258.

⁵⁵⁷ *Dones en Lluita*, núm. 0 (desembre de 1977).

⁵⁵⁸ Idem.

dones treballadores, mares solteres, dones divorciades, etc. fins aquells grups que tenen una ideologia concreta de la problemàtica de la dona i que estan a la coordinadora.»⁵⁵⁹ Durant els primers anys la publicació no presentava seccions fixes, sinó que era una amalgama de textos diversos elaborats per dones de caràcter individual: cartes, cançons, poemes, retalls de premsa, crítiques de cinema, articles que analitzaven temes concrets i, principalment, informació sobre les campanyes reivindicatives que organitzava la Coordinadora.

Els grups feministes que pertanyien a la Coordinadora també participaven en el butlletí a través d'escrits en els quals manifestaven problemes o qüestions, a més a més d'informar puntualment sobre les seves activitats. També hi havia una secció titulada: «Les oblidades per la història» en la qual es descobrien personatges femenins rellevants en la història universal i ignorats per la història oficial com Mariana Pineda, Alexandra Kollontai o Caterina Albert (Víctor Català).

A poc a poc, *Dones en Lluita* va començar a prendre més volada. Les voluntàries de l'equip de redacció es van renovar i es va començar a elaborar una publicació cada vegada més equiparable a una revista. A partir del número 10 el butlletí oferia un aspecte més curós, començava a estar estructurat en seccions i cada número estava concebut al voltant d'un eix temàtic (violació, sexualitat, lesbianisme, doble militància, II Jornades Catalanes de la Dona...). La comissió encarregada del butlletí es va convertir en un col·lectiu més estable i inicià una trajectòria pròpia i autònoma desvinculada de la Coordinadora, com relata Mireia Bofill: «La mateixa revista es va convertir en un grup de debat. Primer havia de ser només un butlletí per convocatòries i tot això i poc a poc es va convertir en una revista que el que feia era propiciar debats, intentar publicar més articles d'opinió, vam convocar uns quants debats al bar laSal on tothom intervenia.»⁵⁶⁰

Aquesta transformació de *Dones en Lluita* es veu reflectida en la pròpia edició de la revista, a partir d'inicis del 1981: «Actualment, davant les noves exigències i necessitats, el Col·lectiu originari ha estat ampliat, com també ho han estat les aspiracions de difusió i qualitatiu, i neix –en la seva nova etapa– la revista que avui us presentem. Pretenem una vinculació més gran amb tot el moviment feminista i amb les dones en general, cosa impossible d'assumir des de l'antic plantejament.»⁵⁶¹ En aquesta segona etapa el col·lectiu que

559 *Dones en Lluita*, núm. 0 (desembre de 1977), p. 3.

560 Entrevista a Mireia Bofill Abelló.

561 *Dones en Lluita*, núm. 0, II època (març-abril de 1981), p. 45.

coordinava la revista es va transformar en una cooperativa, oberta a totes les dones que hi volguessin participar, i el seu finançament va passar a dependre de les aportacions de les sòcies cooperativistes i de les subscriptores. La pròpia inèrcia de la revista féu que el nucli de dones que ho gestionava es convertís en una organització, amb el mateix nom de la revista: Dones en Lluita, i que cap a finals del 1981 es traslladessin a un local del carrer de Cervantes de Barcelona.

Encara que s'havia iniciat com un butlletí informatiu de la Coordinadora Feminista, *Dones en Lluita* es va convertir en el principal mitjà de comunicació del moviment feminista català pel seu abast i perquè va ser la publicació feminista que va mantenir-se entre el públic més temps, fins al juny del 1983, quan es va publicar l'últim número.

Altres associacions feministes també van començar a tirar endavant publicacions de caràcter informatiu i amb una pretensió mensual, com l'Associació Catalana de la Dona que va iniciar el butlletí *Emancipació*, el primer i únic número del qual tenim constància és del març del 1977, i també *Endavant*, un butlletí de caràcter intern, que tampoc va anar més enllà del primer exemplar. Ja s'ha esmentat que LAMAR va elaborar dos números de la revista *Lamar de dones* i que *Mujeres Libres* va publicar una revista sota el mateix nom del grup. Les vocalies de dones també van realitzar els seus propis fulls informatius, sovint amb mitjans precaris i gràcies al treball voluntari de les associades.

La consulta de les fonts hemerogràfiques ha estat molt important per poder resseguir les accions de les organitzacions feministes catalanes. Cal fer una crida a la preservació i digitalització dels pamflets, butlletins, fulls volants i revistes que romanen disperses en arxius públics i privats per poder continuar aprofundint en l'estudi i coneixement del moviment feminista català durant la Transició.

8. VELS DESAFIAMENTS, NOVES INQUIETUDS

«Vells desafiaments, noves inquietuds», s'ha escollit aquest títol per l'últim capítol perquè sintetitza les singularitats que van caracteritzar el moviment feminista durant la primera meitat de la dècada dels anys vuitanta. Vells desafiaments perquè en arribar a principis dels anys vuitanta encara quedaven pendents reivindicacions essencials per als drets de les dones com la promulgació d'una llei del divorci i la despenalització de l'avortament, però també perquè el mateix moviment feminista continuava imbuït per les sempiternes discussions sobre única o doble militància. I noves inquietuds perquè a partir de les Jornades de Granada (1979) va aflorar un nou corrent ideològic: el feminisme de la diferència que es va materialitzar en la formació de nous col·lectius, anomenats independents.

Com tot moviment social, el feminisme també ha tingut els seus temes de polèmica interna. El debat entre igualtat i diferència ha estat molt present en la filosofia feminista, i ha arribat fins als nostres dies. No és la missió d'aquesta obra aprofundir en les aportacions filosòfiques i les interpretacions crítiques que han sorgit amb posterioritat fruit d'aquesta dualitat de conceptes. Una dualitat que, com han apuntat diverses autores, no és tan dialèctica com pot semblar a primera instància. El que es pretén en les properes línies és situar el debat sobre el feminisme de la diferència en el context en el qual va emergir a l'Estat espanyol i observar quines conseqüències va tenir en les pràctiques i les idees del mateix moviment.

La discussió entre si els grups feministes havien de col·laborar amb els partits d'esquerra o mantenir-se autònoms, ja havia aflorat durant les I Jornades d'Alliberament de la Dona del 1975 i s'havia manifestat amb més força en el transcurs de les I Jornades Catalanes de la Dona del 1976. El debat entre el feminisme socialista i el radical es va aguditzar amb el pas del temps i va fer

la seva màxima aparició a les II Jornades Estatals de la Dona, celebrades el desembre del 1979. Així doncs, no era una temàtica nova, com han apuntat diversos estudis, sinó una problemàtica que havia estat tema de confrontació entre les diverses organitzacions des de l'inici de la lluita feminista, radicalitzada sobretot pel context polític en el qual es va desenvolupar el feminisme a l'Estat espanyol: el trànsit d'un règim dictatorial a un sistema democràtic.

La majoria dels estudis sobre el feminisme de la Transició situen les jornades de Granada com a un temps d'impàs que marca un punt i a part en la trajectòria del moviment feminista.⁵⁶² Així, per exemple, Elena Grau estableix una periodització sobre la història del moviment feminista espanyol dividida en quatre etapes: entre el 1965 i el 1975, la gestació del moviment de dones; entre el 1975 i el 1979, l'eclosió; entre el 1979 i el 1982, el moment de crisi, i entre el 1982 i el 1988, l'existència d'un feminisme difús, institucionalització d'una part del moviment i diversificació d'un altre.⁵⁶³ Pilar Folguera també situa en les jornades celebrades a Granada el clima de confrontació entre els diferents corrents feministes.⁵⁶⁴

El clima de polarització que presentava el moviment feminista també s'ha d'ubicar en el context més general de desencant polític que vivia la societat catalana i espanyola. La política de pacte de la transició democràtica va suposar un fre important per a les reivindicacions de les dones, que van ser espectadores de com les seves demandes eren sistemàticament relegades a un segon pla, en pro de l'estabilitat democràtica. La consolidació d'un model de transició democràtica basat en el consens va anar en detriment de les expectatives inicials dipositades per les feministes en les forces de l'esquerra antifranquista, fet que va provocar un progressiu distanciament entre el moviment feminista i les organitzacions polítiques.⁵⁶⁵

En el període comprès entre el 1975 i el 1979, el temps que va transcórrer entre una trobada encara clandestina a Madrid i les Jornades de Granada, s'ha via generat un activisme feminista, amb molt d'impuls i amb molta projecció social, expansiu i extensiu en la creació de grups que van profunditzar teòricament i van intervenir políticament a través de les campanyes reivindicatives.

562 DUCH, Montserrat. «El movimiento feminista en la transición democrática», a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael (ed.). *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 257-271.

563 GRAU BIOSCA, Elena. «De la emancipación», p. 673-683.

564 FOLGUERA, Pilar. «Democracia y cambio social. De la democracia representativa a la democracia paritaria (1975-1996)», a GARRIDO, Elisa (ed.). *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis, 1997, p. 549-571.

565 AGUSTÍN PUERTA, Mercedes. *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva (Análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)*. Granada: Universidad de Granada, 2003, p. 361.

Durant aquesta mitja dècada el moviment feminista també va realitzar un procés d'introspecció, es van generar debats a l'interior dels grups sobre la seva pròpia naturalesa i això va generar teoria i filosofia feministes. En un context cada vegada més complex, el moviment feminista va aconseguir legitimar-se des del punt de vista social gràcies al fet de ser un referent per a moltes dones, encara que moltes d'elles no s'identifiquessin com a feministes.

També s'ha d'apuntar que no totes les experiències del moviment havien estat positives, ja l'any 1978 havien desaparegut alguns grups catalans com ANCHE o LAMAR, d'altres havien patit escissions com el Col·lectiu Feminista i crisis internes com la de l'Associació Catalana de la Dona. La Coordinadora Feminista de Barcelona havia vist minvades les seves forces d'acció col·lectiva ja que el nombre de grups que l'integraven s'havia vist reduït dràsticament la tardor del 1979.⁵⁶⁶ Per aquests motius la Coordinadora es plantejava renovar-se i obrir un període de discussió amb la finalitat d'integrar nous grups i tornar a convertir-se en el punt d'unió del moviment feminista català.

Així doncs, les Jornades de Granada van tenir lloc en un clima general que, entre l'esquerra, es va caracteritzar com de desencant, produït després de les segones eleccions legislatives i les primeres municipals, que havien donat com a resultat una reforma en el procés de transició respecte al règim franquista i no una ruptura com anhelaven els grups d'oposició democràtica, sobretot els d'esquerra radical.⁵⁶⁷ A aquest clima de desencís vers la Transició, s'hi sumava, en el si del moviment feminista, una situació de cansament per les discussions recurrents i sense sortida teòrica sobre aspectes com la doble militància entre partits i organitzacions feministes autònomes, així com una sensació de desgast de les energies de les militants. En aquest ambient va aparèixer amb força i creant polèmica el feminisme de la diferència.⁵⁶⁸

8.1. II Jornades Estatals de la Dona: el feminisme de la diferència

Les II Jornades Estatals de la Dona van tenir lloc el desembre del 1979 a Granada i van estar impulsades per la Coordinadora Feminista de l'Estat espanyol. L'organització va anar a càrrec de l'Assemblea de Dones de Granada i van

⁵⁶⁶ *Dones en Lluita*, núm. 12 (octubre-novembre de 1979).

⁵⁶⁷ CASTELLANOS, José Antonio. CASTELLANOS, José Antonio. «De consensos, rupturas y nuevas historias: una visión de la transición desde la España actual», a GONZÁLEZ MADRID, Damián (coord.). *El franquismo y la transición en España. Desmitificación y reconstrucción de la memoria de una época*. Madrid: Libros de la Catarata, 2008, p. 154-178. LAIZ, Consuelo. *La lucha final*.

⁵⁶⁸ AMORÓS, Celia. *Tiempo de feminismo: sobre feminismo, proyecto ilustrado y posmodernidad*. Madrid: Cátedra, Instituto de la Mujer y Universidad de València, 2000, p. 417.

assistir-hi unes tres mil participants, entre les quals Empar Pineda, Montserrat Roig, M. Dolors Calvet, Pilar Bravo, M. Jesús Izquierdo i Gretel Amman. De Catalunya, també hi van participar representants del Partit Feminista, del Casal de la Dona de Barcelona, de la Secretaria de la Dona de Comissions Obres i del grup DAIA. Segons relata M. Ángeles Larumbe, a diferència del que va ocórrer en les I Jornades Catalanes de la Dona, en aquestes no es va admetre la presència d'homes ni en el ple ni en les comissions de treball. Tampoc es van editar els materials complets de les jornades, de manera que comptar amb ells i analitzar-los resulta difícil.⁵⁶⁹

L'obertura de les Jornades, que tenien lloc a l'Auditori Manuel de Falla, va fer-se el dia 7 de desembre i van tancar-se el dia 9. Durant tres dies els debats i les reflexions van presidir les intenses sessions del matí i de la tarda. Les organitzadores van repartir un dossier confeccionat amb vint-i-set ponències que els diferents grups assistents havien enviat prèviament, però finalment durant el transcurs de la trobada es van arribar a presentar un total de quaranta comunicacions. Els temes tractats van ser: l'avortament, la planificació familiar, la maternitat, el matrimoni, l'acció sindical, el treball, la legislació, els mitjans de comunicació, l'educació, la sexualitat, el lesbianisme i la lluita de classes.⁵⁷⁰

Les jornades van ser dissenyades a semblança del funcionament dels congressos dels partits polítics. Aquest tipus d'organització va aixecar les crítiques de molts grups que acusaven les feministes de doble militància, sobretot dels partits extraparlamentaris, de manipulació dels espais de la trobada i de voler liderar les discussions i utilitzar la xarxa del moviment feminista per fer política partidista. Lola G. Luna afirma que aquest centrisme partidista en el moviment feminista va provocar desconfiança i, per això, diversos col·lectius van començar a anomenar-se independents. Era una manera d'identificar-se com a un moviment social autònom. Els grups independents en la pràctica organitzativa eren assemblearis i s'oposaven a l'estructura jeràrquica i a les estratègies definides pels partits polítics, en què els problemes de les dones eren oportunistes i no una clara prioritat de lluita.⁵⁷¹

Les jornades de Granada van tenir una incidència més aviat negativa en el desenvolupament del moviment feminista.⁵⁷² Durant les jornades es va aguditzar la divisió entre el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència.

569 LARUMBE, M. Ángeles. *Las que dijeron no*, p. 210-217.

570 Ídem.

571 LUNA, Lola G. «De la emancipación a la insubordinación», p. 27-36.

572 FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola G. «Notas para una historia», p. 453-462.

El crit de rebel·lió de les feministes independents, que van reunir-se en espais paral·lels als oficials de les jornades, va generar unes profundes discrepàncies que van impossibilitar arribar a uns acords mínims per a l'articulació d'una plataforma política feminista i confeccionar unes conclusions unitàries com si que havia succeït en les Jornades Catalanes del maig del 1976.

Davant de les feixugues teoritzacions sobre la relació entre el patriarcat i el capitalisme, el feminisme i els partits polítics, hi havia un sector del moviment que creia que s'havien d'elaborar noves fórmules específicament femenines de debat i de comunicar-se, de transformar les trobades feministes en una festa que trenqués amb els rígids esquemes d'unes programacions i uns continguts marcats per la petjada jeràrquica dels partits. Per això, es van organitzar sessions de discussió paral·leles a les establertes en el programa oficial de la trobada i en el mateix Auditori Manuel de Falla es van encetar nous debats, als passadissos, que van aplegar un gran nombre de dones. Es va parlar de temes com la sexualitat, les relacions personals, el qüestionament del sistema de poder, de les jerarquies, etc.

Una de les ponències més aplaudida i que va marcar el sorgiment del concepte de «diferència» va ser la de Gretel Amman. Amman va prendre la paraula al gran vestíbul de l'edifici on tenien lloc les jornades i va realitzar una exposició crítica amb les feministes marxistes, per assenyalar la insuficiència de les seves anàlisis teòriques, que per a ella mai podrien constituir una interpretació vàlida per a l'alliberament de les dones. Al mateix temps Amman va introduir en el seu discurs el terme «diferència» a partir del qual es plantejava un gir conceptual en relació amb la idea marxista de contradicció.⁵⁷³

Encara que la paraula «diferència» va prendre rellevància a partir de la intervenció de Gretel Amman, el mot ja havia estat utilitzat per les feministes radicals, en concret pel grup LAMAR, el 1977. Amman ja havia exposat abans la ponència: «Desde el lesbianismo: contra la nueva moral feminista» en l'espai oficial de les jornades. Tanmateix, va decidir presentar una segona comunicació en la qual afirmava que les dones s'havien de separar dels homes ja que només d'aquesta manera podrien avançar individualment i col·lectivament en el seu descobriment diari. Les dones no podien separar la seva pràctica, la seva vida privada, de les teories i les anàlisis.⁵⁷⁴ En definitiva, perquè el feminisme no reproduís els esquemes de l'ordre patriarcal, era essencial que la dona partís de

573 Ponència de Gretel Amman a les Jornades de Granada, publicada a la revista *Laberint*, núm. 25 (1995).

574 Gretel Amman a *Laberint*, núm. 25 (1995).

si mateixa. Les feministes de la diferència reivindicaven els plaers del cos i del coneixement. Com sosté Celia Amorós, d'alguna manera van transformar la premissa «el que és personal és polític» en «el polític és personal», i d'aquí a la política en primera persona de què parlarien les feministes italianes uns anys més tard.⁵⁷⁵

El tema central de la teoria de la diferència era que la psique de les dones, és a dir, la seva vida interior i les seves emocions, i fins i tot els seus valors, eren intrínsecament diferents als dels homes. Per al feminisme de la diferència, les dones presentaven una visió diferent i conferien una importància diferent a la construcció social de la realitat, perquè diferien dels homes no només en els seus interessos bàsics sinó en els processos generals de consciència i individualitat; per tant, aquesta diferència marcava la vida emocional de la societat femenina, però també la seva projecció social, ja que els models de relació que establien amb l'altre sexe i amb el seu eren el resultat de construccions culturals.

Amb el feminisme de la diferència s'obria una nova línia de reflexió que apostava per l'autoconsciència, l'autoajuda i, sobretot, la defensa de la militància única. El més significatiu, per les seves implicacions polítiques, és que el feminisme de la diferència feia un al·legat rotund contra el feminisme de la igualtat. De fet, després de les Jornades de Granada, les reaccions contràries no es van fer esperar i amb elles la polèmica, que es va concretar, a partir d'aquest moment, en dos blocs enfrontats: el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència. En el corrent de la igualtat, s'hi emmarcaven tant les defensores de la doble militància, afiliades als partits polítics parlamentaris i extraparlamentaris, i a sindicats com CCOO i UGT, com les dones que havien optat per una militància única enquadrades en el Partit Feminista. Totes centraven la seves activitats en les estructures de coordinació creades pel moviment feminista i les seves accions es desenvolupaven en les campanyes reivindicatives per a l'obtenció d'una llei de divorci, d'avortament, igualtat en l'accés al treball i igualtat salarial, i també en les campanyes de denúncia contra la violència masclista.⁵⁷⁶

El feminisme de la diferència espanyol denota una forta influència tant del feminisme francès com de l'italià. S'inspira en Luce Irigaray per fer una crítica global del pensament patriarcal que margina i oprimeix la diferència de la dona. Amb el pensament italià comparteix el seu explícit rebuig de la igualtat

575 AMORÓS, Celia. *Tiempo de feminismo*, p. 419.

576 LARUMBE, M. Ángeles. *Las que dijeron no*, p. 210-217.

i la seva aposta per l'*affidamento*, i la figura de la mare simbòlica com a pilars d'una política de dones i la construcció d'una identitat femenina.

Però, tornant a la trobada de Granada, l'experiència d'intercanvi de situacions personals i col·lectives entre les tres mil dones va oferir un marc variat d'interpretacions, irreductible a esquemàtiques definicions o nomenclatures precises, i va mostrar una vitalitat clara del moviment. Tot i aquesta vitalitat teòrica del feminisme, la trobada va suposar el principi d'una desmobilització i d'un cert desencant per part de les militants; tot i que els grups feministes no van deixar de treballar en el camí per a l'alliberament de les dones.

El trencament entre el feminisme de la igualtat i el de la diferència va impossibilitar la redacció de les conclusions finals de les Jornades de Granada, fet que va oficialitzar la ruptura. No obstant, el moviment feminista va ser capaç de continuar vehiculant grans mobilitzacions durant els anys vuitanta a favor de la llei del divorci i de la llei de l'avortament. Així doncs, la inexistència d'una estructura organitzativa comuna per al moviment feminista a nivell estatal no va impedir el desenvolupament d'intenses accions col·lectives, encara que no tindrien tant d'impacte i ressò com les produïdes a finals dels setanta.

Després de la trobada de Granada moltes dones van decidir començar a organitzar-se pel seu compte i van assumir col·lectivament el nom d'independents. La qualificació d'«independent» no era nova, ja s'utilitzava dins del moviment des d'abans del 1979 per distingir aquelles dones que no militaven en cap organització política; així, per exemple, tenim notícia del grup de Feministes Independents de Barcelona, que van participar en la convocatòria de la manifestació en contra de la violació d'Antònia España el setembre del 1977. És, però, a partir del desembre del 1979 quan el terme «independent» serà assumit pel sector del feminisme de la diferència com un senyal d'identitat global.⁵⁷⁷

La primera trobada de feministes independents va celebrar-se a la Universitat de Barcelona l'octubre del 1980 amb l'assistència d'unes 2.500 dones. En els anys posteriors es van anar realitzant més jornades que agrupaven els grups independents de tot el territori espanyol: a Vigo (1981), Sant Sebastià (1982), València (1983), Madrid (1984), i l'última trobada va ser en una localitat de Ciudad Real: Las Lagunas de Ruidera (1986). Aquest últim encontre va suposar la dissolució del corrent independent després que els grups van constatar

577 SANAHUJA YLL, Encarna. «Vivències del feminisme dels 70», a ARACIL, Rafael; MAYAYO, Andreu i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya. Els joves de la Transició*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 181-188.

la seva falta de forces, d'objectius i de perspectives comunes. Segons Encarna Sanahuja, el debat i les posicions confrontades entorn del lesbianisme com a opció política van fracturar el grup de feministes independents catalanes, mentre que les feministes independents del País Basc i les de Madrid van continuar sota la denominació de Feministes Autònomes.⁵⁷⁸

El feminisme independent es va convertir en un paraigua sota el qual es van protegir diferents tendències: radicals, reformistes, lesbianes separatistes, dones a títol individual, i diverses exmilitants de partits polítics. Això dificultava el debat i la producció intel·lectual. La diversitat de plantejaments que aportaven els grups feministes o les dones a títol individual era enorme, però hi havia present una inquietud comuna entorn al problema de la diferència sexual.⁵⁷⁹ Així, si s'analitzen les ponències de les successives jornades es troba en totes el fil conductor de la diferència sexual.⁵⁸⁰ Per observar els interessos de les feministes independents cal veure'n els objectes de debat: l'autoconsciència, les relacions personals (gelosia, dependències de parella), el poder, la maternitat (relacions i educació dels fills i filles), la sexualitat (lesbianisme, bisexualitat, autoerotisme), la cultura feminista (llenguatges, poesia, bruixeria, astrologia) i la bogeria específica de les dones, però també el nacionalisme, l'ecologisme, la violència i l'energia nuclear.

Tot i que es van produir intents de teorització en les trobades d'independents, també és cert que, al mateix feminisme de la diferència, li va resultar difícil elaborar una proposta teòrica profunda sobre si mateix. La tendència del feminisme independent va ser important a Catalunya, tant per l'articulació del pensament de la diferència com per la participació dels grups independents en les campanyes per la despenalització de l'avortament i contra les agressions a les dones. El feminisme independent va ser present a Barcelona; primer, a través del Grup de Feministes Independents que es reunien al Casal de la Dona i, posteriorment, va estar representat per l'Assemblea de Feministes Independents, grup que va participar en les II Jornades Catalanes de la Dona i en les III Jornades Estatals.

El 1984 Gretel Amman i Lola Majoral van obrir a casa seva –al carrer Rosselló, número 256 de Barcelona– el «Centro» o Centre d'Estudis de la Dona, espai vinculat al feminisme independent, que recollia l'esperit de l'anterior Casal de la Dona, del carrer Cardenal Casañas. Aquest nou enclavament

578 SANAHUJA YLL, Encarna. «Vivències del feminisme dels 70», p. 181-188.

579 GIL, Silvia L. *Nuevos feminismos*, p. 147.

580 LUNA, Lola G. «De la emancipación a la insubordinación», p. 27-36.

Dibuix al·lusiú de la campanya “Les dones diem no a l’OTAN” (1985).

Arxiu personal de Puri Molina Requena.

feminista recollia l'esperit del feminisme independent i volia ser un espai de debat obert, centre de documentació, d'arxiu de material i de recerca feminista i lesbiana. Des del «Centro» es van crear connexions i intercanvis amb París, Berlín, Suïssa i els Estats Units; es van promocionar sortides de dones a encontres europeus com la Trobada d'Historiadores Feministes a Bonn i també a les trobades de feministes independents del territori espanyol. Del «Centro» en va néixer el 1985 la Red de Amazonas, concebuda com un servei d'enllaç, d'intercanvi d'informació i de connexions de i per a lesbianes d'arreu del món. La Red de Amazonas va ser presentada per l'Assemblea de Feministes Independents a les últimes jornades a Las Lagunas de Ruidera.⁵⁸¹

8.2. II Jornades Catalanes de la Dona: noves inquietuds

Els dies 29, 30 i 31 de maig del 1982 es van celebrar al Palau de Congressos de Montjuïc les II Jornades Catalanes de la Dona, feia sis anys que s'havien celebrat les primeres. El lema de la convocatòria era: «Dona, les II Jornades Catalanes de la Dona, són les teves jornades. T'esperem.»⁵⁸² La preparació de les II Jornades Catalanes de la Dona havia sorgit com a una proposta de l'Ajuntament de Barcelona d'organitzar activitats a l'entorn de la qüestió de les dones.⁵⁸³ La iniciativa va ser recollida pels grups que es reunien a l'entorn de la Coordinadora Feminista de Barcelona i van formar una comissió gestora per endegar unes segones jornades d'àmbit català. En un primer moment la previsió era celebrar-les a la Universitat de Barcelona, però no els van cedir les instal·lacions, al·legant que no eren un grup vinculat al món universitari, i, finalment, es van organitzar al Palau de Congressos de Montjuïc, que era un espai municipal.⁵⁸⁴

Alguns grups, com Dones en Lluita, van rebre amb hostilitat la notícia de la convocatòria d'una trobada feminista perquè creien que s'havia fet amb poc temps i que això perjudicava l'establiment d'un debat profund sobre el moviment feminista ja que les organitzacions no es podrien preparar les ponències i la informació no arribaria amb prou temps a tots grups de les comarques catalanes.

581 «El Centro de Estudios de la Mujer/El Centre d'Estudis de la Dona», al Centre de Documentació de Ca la Dona de Barcelona.

582 UB. CRAL. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal de Dolors Palau Vacarisses. Tríptic de les II Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 29-31 de maig de 1982).

583 L'Ajuntament de Barcelona hi va participar amb una aportació d'un milió de pessetes i la Diputació de Barcelona amb 500.000; la Generalitat no va donar suport a la gestació de les II Jornades Catalanes de la Dona.

584 *Dones en Lluita*, núm. 3, II època (maig de 1982).

II JORNADES CATALANES DE LA DONA

DIES: 29, 30 i 31 de MAIG

LLOC: PALAU DE CONGRESSOS DE MONTJUÏC

(Hi haurà servei de guarderia)

**FESTA PER LES DONES A LA CIBELES
DIUMENGE 30 A LES 23 HORES**

**Cartell de les II Jordanes Catalanes de la Dona
(Barcelona, 29-31 de maig de 1982).**

CDHM. Fondos Incorporados. CIFE. Cartells.

Les II Jornades, igual que les del maig del 1976, estaven organitzades en eixos temàtics als quals els diferents grups i dones a títol individual havien fet aportacions de ponències. Els temes centrals eren: sexualitat; vocalies i centres de dones; maternitat; família; feminisme i política; dona i treball; dona i salut; alliberament personal i lluita feminista; avortament, i dona, història i cultura. A diferència de la gestió de les primeres, en què totes les ponències tenien lloc consecutivament a la sala del Paranimf de la Universitat de Barcelona, en aquestes jornades les sessions es feien simultàniament.

En aquesta segona trobada de dones d'àmbit català, a més a més d'incidir en els temes ja tractats el 1976, les participants van abordar noves temàtiques com l'autoconsciència i les categories de sexe i gènere. La necessitat de reflexionar al voltant d'eixos ja exposats en les I Jornades Catalanes evidenciava que encara quedaven moltes fites pendents, com la despenalització de l'avortament. El sorgiment de nous plantejaments era fruit de l'obertura de noves línies de pensament que s'havien produït en el si del moviment de dones des de les Jornades de Granada, influenciat per les idees del feminisme de la diferència.

La majoria de dones entrevistades no ha conferit una importància rellevant a la trobada del maig del 1982. Moltes no recorden aquestes jornades o no les ubiquen en el temps, d'altres les qualifiquen com d'una iniciativa més institucionalitzada que no del mateix moviment feminista. La participació aproximada s'ha establert en unes dues mil dones. Les cròniques de l'esdeveniment només van ser recollides per la premsa feminista, en concret per la revista *Dones en Lluita*, i van ser pocs els mitjans de comunicació que se'n van fer ressò.⁵⁸⁵ Per aquest motiu, tot i disposar de les ponències presentades, ha resultat difícil establir l'impacte polític i social que van generar. El que està clar és que, en cap cas, van tenir la mateixa repercussió que les I Jornades Catalanes de la Dona.

La realitat és que aquestes segones jornades arribaven en un moment de descoordinació dels grups i de baixa mobilització reivindicativa i de protestes socials. El moviment estava força atomitzat. Les vocalies de dones havien evolucionat i moltes s'havien convertit en casals de la dona i s'havien especialitzat en la difusió d'informació sobre sexualitat i planificació familiar. Des de finals dels anys setanta els nuclis feministes catalans havien concentrat les seves accions en la reivindicació de centres de planificació familiar a les seves ciutats,

585 L'escriptora Teresa Pàmies va publicar un article al diari *Avui* (18 de juny de 1982) amb el títol «La por al feminisme». En aquest article Pàmies ressaltava com cap mitjà de la premsa escrita, a part de l'*Avui*, havia informat d'un acte que havia reunit a més de dues mil dones al Palau de Congressos de Montjuïc i, per a Pàmies, la raó era la por i el desconcert que causava el feminisme.

com va succeir a Tarragona, Lleida, Girona, Manresa i Sabadell; localitats on es van obrir centres de planificació entre els anys 1980 i 1982.

La demanda de drets sexuals i reproductius representava la lluita unitària del moviment feminista, a la qual se sumava la denúncia de les agressions físiques i sexuals. Les taules de les II Jornades Catalanes de la Dona dedicades a la sexualitat i a l'avortament van gaudir de molta assistència. En la sessió sobre la interrupció voluntària de l'embaràs es va subscriure un acord basat en tres punts: en primer lloc, la necessitat de comprometre a l'Administració pública i a totes les forces polítiques i socials en la informació i en la lluita pel dret a l'avortament; en segon lloc, la urgència de plantejar al conjunt del moviment feminista un debat sobre la significació i els aspectes ideològics de l'avortament, i, finalment, el plantejament de noves formes de lluita per aconseguir la imposició pràctica del dret a la interrupció voluntària de l'embaràs.⁵⁸⁶

Pel que fa a grups no es disposa de les dades de les organitzacions assistents, però sí de les que van presentar ponències. Entre els grups participants hi havia el Partit Feminista que, a través de militants com Lidia Falcón, Encarna Sanahuja, M. Josep Ragué i Pilar Altarriba, aportava ponències als eixos de sexualitat i maternitat. L'Associació Catalana de la Dona va presentar una comunicació sobre els tribunals de família que s'havien creat amb l'aprovació de la llei del divorci del 1981. També es té constància de la participació del Bloc Feminista de Tarragona, del Grup de Dones de Santa Perpètua de la Mogoda, de l'Associació de Dones de Sant Feliu de Llobregat i de l'Assemblea de Dones Nacionalistes d'Esquerres, la qual va plantejar el tema de dona i nació, i la vinculació entre feminisme i nacionalisme.

Un grup de dones de les facultats de Geografia i Història, de Filosofia i Ciències de l'Educació i de Psicologia de la UB va aportar una comunicació sobre la situació i la problemàtica de les dones a la universitat. La realitat era que gràcies a l'esforç de les professores vinculades al moviment d'alliberament de la dona, el feminisme també va trobar el seu espai en el món acadèmic. Un exemple és la creació del Centre d'Investigació Històrica de la Dona (CIHD) que va començar a funcionar el 1982 com a secció autònoma del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) de la UB. El CIHD va ser el primer centre universitari de l'Estat espanyol especialitzat en Història de les Dones i s'impulsà amb l'objectiu de desenvolupar una tasca d'investigació i debat sobre

586 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal de Dolors Palau Vacarisses. Ponències II Jornades Catalanes de la Dona (Barcelona, 29-31 de maig de 1982).

el protagonisme i l'experiència històrica femenina. El CIHD va estar dirigit per la Dra. Mary Nash del Departament d'Història Contemporània de la UB i hi col·laboraven especialistes procedents de diversos departaments i facultats de la mateixa universitat. Fou el primer centre de l'Estat espanyol que, a partir de l'any 1988, va oferir la possibilitat de cursar un postgrau de tercer cicle en Història de les Dones.⁵⁸⁷

En el marc de les II Jornades Catalanes de la Dona, arran d'una ponència presentada per Neus Català, republicana supervivent del camp de concentració nazi de Ravensbrück, i després d'un debat i una discussió sobre el pacifisme i d'elaborar conjuntament un manifest antimilitarista, es creava el grup feminista Dones Antimilitaristes (DOAN). Aquesta organització va fer seu el lema: «Ni guerra que ens destrueixi ni pau que ens oprimeixi».⁵⁸⁸ DOAN va sorgir estretament lligada a l'experiència de les activistes de la base de Greenham Common, a Gal·les, en favor del pacifisme i en contra de la cursa d'armament, de l'amenaça nuclear, dels exèrcits i de la guerra.⁵⁸⁹

S'ha de tenir en compte que a principis dels anys vuitanta una bona part dels i de les militants dels moviments ecologistes i feministes van passar a participar en els moviments anti-OTAN i en les organitzacions antimilitaristes i pacifistes. Això s'explica per la sensibilització social que a principis de la dècada dels anys vuitanta es va produir arran d'una possible guerra entaulada amb armes nuclears.⁵⁹⁰ Cal tenir en compte que el context era d'escalada mundial d'armament entre els Estats Units i la Unió Soviètica –les dues grans potències enfrontades en la Guerra Freda– i que l'any 1979 l'OTAN ja havia anunciat el desplegament de míssils Cruise i Pershing II a l'Europa occidental.

Segons Fina Rubio, militant de DOAN, les dones de Greenham Common van convertir-se en una referència per a l'organització feminista catalana.⁵⁹¹ A Catalunya, i a la resta de l'Estat espanyol, es localitzen diverses iniciatives que sorgiren emmirallant-se en l'experiència reivindicativa de les activistes de Greenham. Així, per exemple, l'octubre del 1984 es va organitzar a Saragossa

587 NASH, Mary. *Més enllà del silenci*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988, p. 14-15.

588 OLIVARES, Maria. «Dones i antimilitarisme», a DDAA. *20 anys de feminisme*, p. 86-89.

589 LIDDINGTON, Jill. *The road to Greenham Common. Feminism and Anti-militarism in Britain since 1820*. Syracuse University Press Edition, 1991, p. 246.

590 FERNÁNDEZ-BUEY, Fernando. «Els moviments socials alternatius: un balanç», a PRAT, Enric. *Els moviments socials a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2004, p. 21-50.

591 RUBIO, Fina. «Feministes i antimilitaristes. La participació de DOAN en les campanyes pel desarmament i la dissolució dels blocs militars», a PRAT, Enric. *El Moviment per la pau a Catalunya: Passat, present i futur*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 116-122.

el Campament de Dones per a la Pau, amb una participació de tres-centes dones, que es va acabar amb una marxa contra una base militar.

El 1985, DOAN, amb motiu que el dia 24 de maig se celebrava una jornada de dones per la pau de caràcter internacional, va programar l'acció «Tren de dones per a la pau» els dies 18 i 19 de maig. L'acció consistia a organitzar un tren de dones, conduït també per una dona, que fes el recorregut de Barcelona a Tortosa. Havien escollit la capital del Baix Ebre com a destinació del tren perquè estava previst que s'hi construís una acadèmia militar femenina. Un cop el «Tren de dones per a la pau» va arribar a Tortosa, les gairebé mil participants, van acampar i van organitzar grups de debat, exposicions i una manifestació per protestar contra la instal·lació de l'acadèmia militar femenina.⁵⁹² El «Tren de dones per a la pau» i l'acampada per a la pau van sorprendre les mateixes organitzadores ja que van tenir una gran repercussió mediàtica. Segons Maria Olivares: «Va ser una experiència genial: un tren ple de dones, conduït per dones que anàvem a fer una acampada antimilitarista a un poble que ens rebé dividit: els uns ens tiraven tomàquets i els pacifistes i la gent de bé ens protegien i ens animaven.»⁵⁹³

Una altra de les qüestions que va mobilitzar les activistes de DOAN va ser el referèndum sobre la permanència d'Espanya a l'OTAN (Organització del Tractat de l'Atlàntic Nord), a la qual pertanyia des del 1982. L'abril del 1985 el Govern espanyol va fixar per al mes de març del 1986 la data per a la celebració del referèndum. A partir d'aquest moment es va desencadenar una intensa mobilització política i popular en contra de la permanència de l'Estat espanyol a l'OTAN. Davant del referèndum el lema del moviment feminista català va ser: «Les dones diem no a l'OTAN». La campanya va comptar amb el suport d'un gran nombre d'agrupacions feministes.⁵⁹⁴ Finalment, la consulta va tenir un caràcter consultiu, no vinculant. El resultat va ser el sí a la permanència, gràcies al suport del 52,5% dels vots afirmatius, enfront del 39,8% dels negatius. El no va ser majoritari a Catalunya, Navarra i el País Basc.

DOAN també va participar en d'altres mobilitzacions de caràcter pacifista i ecologista, per exemple en contra de Radio Liberty a la platja de Pals, contra les nuclears d'Ascó i Vandellòs, contra l'abocador del Garraf i contra la celebració de la fira d'armes AIREX a Reus. Aquestes accions van situar

592 UB. CRAI. Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República. Fons personal de Dolors Palau Vacarisses. Acampada de Dones Antimilitaristes (Tortosa, 18 i 19 de maig de 1985).

593 OLIVARES, Maria. «Dones i antimilitarisme», p. 86-89.

594 Arxiu personal de Puri Molina Requena. Cartell «Les dones diem no a l'OTAN» (aprox. 1985).

DOAN entremig de dos moviments socials: el feminista i el pacifista. Les dones militants en el feminisme s'havien integrat de manera molt activa en el moviment pacifista i feien visible les seves pràctiques i les seves reflexions en contra de la carrera armamentista, de la instal·lació de míssils a Europa, de la permanència de bases nord-americanes al territori espanyol i de la política militar en general.

Des de DOAN va plantejar-se la perspectiva sobre el vincle que existia entre militarisme i patriarcat, i entre l'exercici de la violència mitjançant la guerra i l'exèrcit i la utilització d'una violència específica contra les dones, integrada en el sistema social. L'organització va posar sobre la taula l'ús de les violacions massives com a arma de guerra.⁵⁹⁵ DOAN es va qüestionar el militarisme des d'una posició feminista, defensant uns valors diferents per a la societat –confrontats als defensats pel sistema patriarcal i militarista– i condemnant l'exercici de la violència com a recurs de dominació, de la jerarquització, la submissió, el masclisme i la xenofòbia.

A finals dels anys vuitanta l'organització de Dones Antimilitaristes també va fer campanya contra la incorporació de les dones a l'exèrcit, ja que el febrer del 1988 el Govern espanyol aprovava un decret llei que obria les portes de les forces armades a la població femenina.⁵⁹⁶ DOAN es va sumar a l'ampli moviment d'oposició al servei militar i a les diverses campanyes d'objecció i insubmissió que es van organitzar. Les campanyes volien denunciar que la incorporació de les dones a l'exèrcit no suposava cap pas per a la igualtat. Des de l'associació feminista es defensava que la incorporació femenina a l'exèrcit no anava a favor de l'alliberament de les dones sinó en contra dels interessos com a dones i com a persones.⁵⁹⁷

A finals de la dècada dels anys vuitanta el moviment pacifista va patir una davallada considerable pel que fa a organització i participació. El marc polític era que havia guanyat el sí a la permanència de l'Estat espanyol a l'OTAN i el context internacional es definia per la caiguda del mur de Berlín i per una reconfiguració del poder mundial. Algunes de les dones actives a DOAN van vincular-se a d'altres iniciatives, com Dones x Dones, que van continuar amb accions pacifistes des d'una òptica feminista.

595 Ponència de DOAN presentada en la II Trobada del Moviment per a la Pau (Barcelona, 16-19 de març de 1985).

596 Pel Reial decret llei 1/1988, de 22 de febrer, es regulava la incorporació de les dones a les forces armades.

597 DOAN. «Acerca del feminismo, el pacifismo...», ponència presentada a la II Trobada del Moviment per a la Pau (Barcelona, 16-19 de març de 1985). RUBIO, Fina. «Feministes i antimilitaristes», p. 116-122.

8.3. III Jornades Estatals: 10 anys de lluita del moviment feminista

Els dies 1, 2 i 3 de novembre del 1985 es van dur a terme a Barcelona les III Jornades Feministes Estatals. Recordem que les I Jornades Estatals es van organitzar el desembre del 1975 a Madrid, pocs dies després de la mort de Franco, i que les segones jornades d'àmbit estatal van ser les de Granada, que van suposar l'emergència del feminisme de la diferència, com s'ha vist en l'inici d'aquest capítol. Les III Jornades Feministes es van celebrar a les Llars Mundet i van estar organitzades per la Coordinadora d'Organitzacions Feministes de l'Estat espanyol i altres grups de dones.⁵⁹⁸

El lema que vehiculava aquestes terceres jornades era: «10 anys de lluita del moviment feminista». El cartell de difusió d'aquesta trobada és ben al·lusiú del recorregut que havia experimentat el feminisme a Catalunya, i a la resta de l'Estat espanyol, durant el període del 1975 al 1985. Al cartell, s'hi observa una dona en diferents posicions físiques. En la primera, i la més allunyada, està asseguda i amb el cap baix, com si estigués reclosa en si mateixa; en la segona, ja s'ha aixecat una mica, però continua amb el cap cot; en la tercera, la incorporació física ja és completa encara que la dona continua amb el cap baix; en la quarta, ja es veu la figura femenina en un primer pla i amb les mans enlaire dibuixa el símbol del feminisme. És una metàfora del desvetllament de la consciència feminista que havien adquirit moltes dones en aquests deu anys de lluita, partint de l'opressió que els havia imposat el sistema patriarcal i la dictadura franquista fins a la lluita activa pels seus propis drets polítics i socials.

A les jornades es van presentar més d'una cinquantena de comunicacions que foren llegides i debatudes pels grups participants. Van suposar un veritable espai de reflexió sobre les experiències individuals i col·lectives després d'una dècada de lluita del moviment feminista. El programa es va dividir en cinc blocs. En el primer bloc, els textos exposats versaven sobre: dones joves, dona i educació, drogoaddicció, les dones a la història, i dones i lleis patriarcals. L'eix del segon bloc, que va tenir lloc el dia 1 a la tarda, va ser un balanç sobre les perspectives de la trajectòria del moviment feminista. El tercer bloc contenia les comunicacions sobre: dona, pau i antimilitarisme; treball assalariat i treball domèstic, i relacions personals. En el quart bloc, es van discutir les estratègies del moviment feminista. Finalment, en el cinquè bloc, es va debatre la sexualitat, el lesbianisme i l'heterosexualitat, així com les agressions sexistes contra les dones. Les jornades també van comptar amb espais paral·lels a les discussions

598 ANC. Fons M. Dolors Calvet Puig, Jornades 10 anys del moviment feminista (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985).

de les comunicacions. Així, s'hi van organitzar tallers a l'entorn dels mitjans de comunicació, sobre el cos i la salut i també sobre ceràmica. A més, es va habilitar un servei de guarderia per als infants i, a l'exterior del complex de les Llars Mundet, s'hi va instal·lar una fira d'artesanes.

Com ha ocorregut en l'anàlisi de les II Jornades Catalanes de la Dona no es pot especificar quins van ser els grups participants; el que sí que es pot es elaborar és un breu repàs per les comunicacions presentades.⁵⁹⁹ Hi ha una clara presència d'escrits realitzats per les secretaries de la dona de Comissions Obreres de tot l'Estat espanyol. En les diverses aportacions, les sindicalistes valoraven la situació laboral femenina en l'última dècada, la necessitat de regulació del treball domèstic i, fins i tot, una comunicació oferia un estudi sobre la presència femenina en els poders públics al Congrés, al Senat i en els parlaments autonòmics.

En les III Jornades Estatals també van predominar les comunicacions de les militants del Partit Feminista, les quals van presentar, entre d'altres textos, anàlisis sobre el treball domèstic, sobre la pau i la llibertat, i sobre les violacions. Entre totes les comunicacions del Partit Feminista, va destacar un informe sobre la violència contra les dones a l'Estat espanyol. Era la primera vegada que s'intentaven recollir dades estadístiques sobre les agressions, tant de violacions com d'assassinats. Les dades apuntaven que entre el gener del 1976 i el desembre del 1983 havien estat assassinades per violència masclista 250 dones a tot l'Estat. De fet, aquest informe havia estat presentat per Lidia Falcón al Comitè de No Discriminació contra la Dona de les Nacions Unides, celebrat a Nova York el novembre del 1984.

En el cinquè bloc, sobre les agressions sexistes, l'advocada M. José Varela va explicar la legislació vigent davant de les agressions físiques i sexuals, presentant casos de violacions i maltractaments en els quals els agressors no havien estat condemnats o en els quals la policia feia cas omís a les denúncies presentades per les víctimes.

La violència masclista era una de les denúncies públiques que concentrava més esforços per part dels grups feministes a mitjan anys vuitanta. En aquesta línia de treball la Coordinadora de Vocalies i Grups de Dones de Barcelona valorava la campanya que havien realitzat al llarg dels anys 1984 i 1985 contra les

599 Fons personal de Pilar Sánchez Díaz. Jornades Feministes Estatals (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985). La lectura i l'anàlisi de les comunicacions i la redacció d'aquest apartat ha estat possible gràcies a la cessió dels textos de les III Jornades Estatals Feministes per part de Pilar Sánchez Díaz, els quals no s'han localitzat en cap dels múltiples arxius i centres de documentació consultats al llarg de la recerca.

II Jornadas Estatales de la mujer. GRANADA

AUDITORIO MANUEL DE FALLA

Dias 7-8-9 Dic.

Convoca Coordinadora Estatatal org. Feministas

**Cartell de les II Jornadas Estatales de la Mujer
(Granada, 7-9 de desembre de 1979).**

CDHM. Fondos Incorporados. CIFFE. Cartells.

agressions com a molt positiva, ja que va unir aspectes de denúncia central amb altres de resposta concreta a violacions que es produïen als barris. La mateixa Coordinadora enuncïava que era la primera campanya que es feia unitàriament amb totes les vocalies de dones, fet que havia produït una unió d'esforços i una repercussió més àmplia de sensibilització social sobre aquest aspecte. En el punt final de la comunicació, la Coordinadora exposava: «Nosaltres, les dones de la Coordinadora i el moviment feminista en general, ja fa molt temps que posem en pràctica la denúncia i la solidaritat i ho seguirem fent perquè n'estem tipes, d'aquest món mesquí, de l'omnipotència i la violència dels homes. Perquè volem caminar tranquil·les i viure felices i perquè, en definitiva, somniem amb una societat on les dones puguem per fi ser simplement: DONES.»⁶⁰⁰

L'Associació Catalana de la Dona també havia enviat comunicacions a les jornades. Així com l'Associació de Dones de Sant Feliu de Llobregat, que feia un repàs per la seva història i les seves principals activitats des que es va formar el 1980. La Coordinadora de Grups de Dones del Vallès exposava les relacions del moviment feminista amb les institucions públiques. Entre les comunicacions rebudes, també en figura una de firmada per les Dones Llibertàries de la CNT, la qual oferia un recorregut per la història de l'organització Mujeres Libres, creada en el context de la Segona República, reorganitzada el 1976 i desapareguda el 1979. A través de la celebració de les Jornades Internacionals Feministes realitzades a Sevilla el 1981 i arran de la proposta d'un grup de dones de la CNT de Saragossa, es van tornar a organitzar diversos col·lectius de dones llibertàries, entre els quals Dones Llibertàries de Barcelona.

El lesbianisme també va fer les seves aportacions i el Col·lectiu de Feministes Lesbianes de Madrid va presentar la comunicació «Niña-muerde-perro (o de por qué no existe el lesbianismo)», un text que més tard es va publicar a la revista *Nosotras, que nos queremos tanto*.⁶⁰¹ També es va exposar un compendi de diversos treballs sobre la història dels grups feministes amb pressupòsits lesbians a Catalunya. El recull de textos havia sorgit d'un col·lectiu format per lesbianes en anunciar-se la celebració de les jornades amb l'objectiu de deixar per escrit la història del lesbianisme a Catalunya des de l'any 1975 fins al 1985. Així, es presentava un recorregut cronològic que s'iniciava amb la descripció de les relacions entre dones que hi havia hagut en el col·lectiu LAMAR, per

600 Fons personal de Pilar Sánchez Díaz. Jornades Feministes Estatals (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985). Comunicació presentada per la Coordinadora de Vocalies i Grups de Dones de Barcelona.

601 *Nosotras, que nos queremos tanto* va ser la revista creada pel Col·lectiu de Feministes Lesbianes de Madrid. Es va editar per primera vegada el 1984 i va comptar amb set números més. El text «Niña-muerde-perro» va publicar-se al número 4 de març del 1986. GIL, Silva L. *Nuevos feminismos*, p. 137.

Cartell de les III Jornades Feministes Estatals: “10 anys de lluita del moviment feminista” (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985).

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz.

després passar a l'explicació de la formació del Col·lectiu de Lesbianes de Barcelona i, més tard, a la creació del GLAL i la seva integració en la Coordinadora Feminista, i s'acabava amb l'exposició del Casal de la Dona, com a espai de trobada de les lesbianes feministes de Barcelona. L'any següent, el 1986, es va formar un nou col·lectiu: el Grup de Lesbianes Feministes de Barcelona.

En les III Jornades Estatals també hi va haver espai per al feminisme de la diferència. Així, trobem aportacions del Grup de Dones Independents de Madrid i també de l'Assemblea de Feministes Independents de Barcelona, un grup que afirmava que les dones tractaven de buscar nous camins des de la seva identitat femenina. En un dels seus textos podien llegir-se les seves posicions: «No a la igualtat amb l'home, amb la mida que pren l'home com a model ideal al que hem de tenir a millorar la nostra situació en la societat. A canvi recuperació de la nostra pròpia identitat i construcció d'una societat sense poder ni dominació.»⁶⁰² Com es pot observar l'Assemblea de Feministes Independents continuava amb la línia marcada pels postulats del feminisme de la diferència, que denunciava que el feminisme de la igualtat havia adoptat els mètodes d'anàlisi i coneixement masculins per abordar el problema de les dones, i el que realment s'havia d'aconseguir era tractar el problema des de la pròpia concepció mitjançant l'experiència com a dona, radicalment diferent a la masculina.

Les III Jornades Estatals Feministes han quedat gravades en la memòria de moltes dones que van participar-hi per l'experiència «dels dos avortaments», perquè durant la trobada es va realitzar la interrupció de l'embaràs a dues dones. La pràctica va ser feta per una ginecòloga a través del mètode d'aspiració, seguint totes les mesures sanitàries, i l'operació es va filmar per deixar-ne constància. L'acció pretenia denunciar que la llei d'interrupció voluntària de l'embaràs, que havia estat aprovada el juliol d'aquell any, era molt restrictiva i continuava limitant la llibertat de decisió de les dones sobre el seu cos. Les feministes volien que aquests avortaments simbolitzessin els milers de dones que es veien abocades a avortar en la clandestinitat o a l'estranger. En fer-los públics i desafiar la legalitat volien mostrar la seva solidaritat amb totes les dones encausades per aquesta qüestió.⁶⁰³

El repàs per algunes de les comunicacions d'aquestes jornades serveix per fer una aproximació als plantejaments dels grups feministes de l'any 1985. Els

602 Fons personal de Pilar Sánchez Díaz. Jornades Feministes Estatals (Barcelona, 1-3 de novembre de 1985). Document elaborat per l'Assemblea de Feministes Independents de Barcelona.

603 En el butlletí número 4 de la Comissió pel Dret a l'Avortament de Barcelona es donava notícia dels avortaments realitzats a les Llars Mundet durant les III Jornades Estatals Feministes el mes de novembre del 1985 pel mètode d'aspiració.

debats oberts a les Jornades de Granada sobre el feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència continuaven presents en el si del moviment, encara que això no impedia que els grups independents participessin en aquestes terceres jornades d'àmbit estatal. També són evidents les principals reivindicacions que articulaven els grups: la problemàtica que suposava per un dona la interrupció voluntària de l'embaràs i que legalment no pogués decidir sobre el seu propi cos, i les agressions físiques i sexuals. Es torna a reclamar el dret de les dones a caminar soles i tranquil·les pels carrers de les seves ciutats. També apareixen noves inquietuds que travessen el moviment feminista com el rebuig a la guerra i a la utilització de les armes nuclears.

A partir del 1985 l'ebullició del moviment feminista va entrar en una certa crisi, es van deixar de celebrar jornades de caràcter estatal i es va produir la institucionalització del feminisme de la igualtat en ser recollides part de les seves propostes pels partits polítics, els instituts de la dona de les diferents autonomies, els serveis socials dels ajuntaments i les diputacions provincials. Però, si pel que fa a mobilització va suposar un reflux, això no va significar que l'associacionisme feminista no continués endavant. Així doncs, a partir de les III Jornades també van sorgir noves organitzacions feministes com l'Eix Violeta, un grup que estava format per noies que sentien inquietuds per vincular-se al feminisme però que, a la vegada, concebien que els grups ja existents no recollien les preocupacions de les dones més joves com elles. Un altre dels grups feministes que sorgirà arran de l'experiència dels dos avortaments a les Llars Mundet serà l'Assemblea de Dones d'Ensenyament. Algunes feministes, vinculades professionalment al món educatiu, van preguntar-se com traslladar a les noies més joves la problemàtica de l'avortament i dels drets de les dones sobre el seu cos: «L'Assemblea de Dones d'Ensenyament ens vàrem trobar i vàrem dir una cosa com aquesta com l'explicaríem a classe, era com si fos una mica el detonant una cosa com aquesta que costa tant de vendre com l'explicaríem i quina tasca afectivo-sexual hi ha al darrere que permetés explicar que això que el dret al propi al cos s'ha de fer per sota i per sobre de les lleis.»⁶⁰⁴

Caldria esperar fins a l'any 1996 perquè el moviment feminista català tornés a reunir-se i a celebrar un acte unitari. Havien passat vint anys des de les I Jornades Catalanes de la Dona i aquesta era l'efemèride que van commemorar els dies 24, 25 i 26 de maig del 1996 sota el títol: «20 anys de feminisme a Catalunya». Es va aconseguir aglutinar més de tres mil dones d'uns dos-cents

604 Entrevista a Mercè Otero-Vidal.

grups i associacions de dones de tota la geografia catalana. Les paraules finals de la cloenda d'aquestes jornades sintetitzen l'esperit d'identitat col·lectiva i de lluita reivindicativa que va guiar el moviment feminista a Catalunya a partir de les I Jornades Catalanes de la Dona del 1976 i que va seguir fins a l'any 1996, i va prosseguir i esperem que segueixi guiant la lluita de les dones en ple segle XXI: «Tot comença amb una dona que parla amb una altra dona i quan aquesta recull el seu desig i li dóna la confiança i la força per fer-lo realitat. I quan, a l'una i a l'altra s'hi afegeixen dues, tres, quatre..., vint..., cinc-centes..., tres mil... i moltes més, ja hem començat a canviar el món!»⁶⁰⁵

8.4. Cap a la institucionalització del moviment

La dècada dels anys vuitanta presenta dos elements nous respecte a l'anterior. Per una part, l'existència del que s'ha anomenat feminisme difús, és a dir, la recepció per part de la societat d'algunes idees i comportaments propugnats pel feminisme. Per una altra, la presència de feministes a les institucions i l'existència d'una acció política de govern dirigida específicament a les dones.

El programa electoral del PSOE del 1982 incloïa en la seva declaració que: «en el ámbito de la Administración se creará una comisión para la igualdad que garantice la no discriminación entre los dos sexos». Després de la victòria del PSOE a les urnes diferents dones vinculades sobretot al grup *Mujer y Socialismo* van començar a pressionar diversos polítics del partit, en especial, a Javier Solana, que dirigia el Ministeri de Cultura. Aquesta pressió va donar el seu fruit amb la creació de l'Institut de la Mujer.⁶⁰⁶ L'abril del 1983 el Ministeri de Cultura va nomenar Carlota Bustelo com a assessora executiva amb la missió d'organitzar la futura institució. Bustelo comptava amb un passat de doble militància ja que des dels anys setanta havia format part de diversos grups feministes, el 1974 havia ingressat al PSOE i a la UGT, i el 1977 havia estat elegida diputada a Corts en la legislatura constituent.

Finalment, el 4 de maig del 1983 es publicava al *Boletín de las Cortes Generales* el projecte de llei a partir del qual es creava l'Institut de la Mujer.⁶⁰⁷ Com a finalitats fonamentals de l'organisme s'assenyalaven el compliment i

605 DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*, p. 402.

606 INSTITUTO DE LA MUJER. *25 años del Instituto de la Mujer (1983-2008). Una historia abierta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2008.

607 La Llei 16/83, de 24 d'octubre, establia la creació de l'Institut de la Mujer. VALIENTE, Celia. «El feminismo de Estado en España: El Instituto de la Mujer, 1983-1994», a *Estudios. Working Papers*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales i Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994, p. 8-9

desenvolupament de les polítiques encaminades a promoure les condicions que possibilitessin la igualtat d'ambdós sexes i la participació de les dones en la vida política, cultural, econòmica i social. L'Instituto de la Mujer va dependre orgànicament del Ministeri de Cultura fins al 1988, any en què va entrar a formar part del Ministeri d'Assumptes Socials.⁶⁰⁸

Així, a partir dels anys vuitanta, i amb la creació de l'Instituto de la Mujer el 1983 es va establir a l'Estat espanyol l'anomenat feminisme institucional que va permetre la incorporació de certes demandes feministes en les polítiques públiques i que féu possible que algunes de les reivindicacions del moviment feminista tinguessin un impacte en els projectes de govern, però aquesta institucionalització també va anar acompanyada d'una pèrdua de cosmovisió feminista.⁶⁰⁹

Les feministes que durant la dècada dels anys setanta donaven suport a la creació d'organismes polítics dedicats a les dones no van desenvolupar cap paper en el procés d'establiment d'un dels principals instruments per a la igualtat, ja que l'Instituto de la Mujer va ser bastit principalment gràcies als esforços d'un grup de militants feministes del PSOE, després de la victòria electoral del seu partit l'octubre del 1982, emmirallant-se en l'experiència francesa del Ministeri de Drets de la Dona, considerat per a algunes dones del PSOE com a una institució model.

Segons Célia Valiente la peculiaritat del cas espanyol, al contrari de països amb un fort feminisme institucional com Bèlgica, Holanda, Finlàndia, Noruega o Dinamarca, es troba en l'escassa presència del moviment associatiu de dones en la fundació i posterior consolidació de l'Instituto de la Mujer. A més a més, Valiente documenta com en països com Espanya on el feminisme oficial apareix més tard que en d'altres, les influències internacionals van desenvolupar un paper important en l'establiment de models d'inspiració per a les persones que van impulsar el naixement de les primeres institucions d'aquest tipus.⁶¹⁰

Durant el procés de gestació de l'organisme de la igualtat espanyol el moviment feminista no va participar en la seva configuració. Les associacions feministes no van ser consultades ni sobre la conveniència de fundar un òrgan d'aquestes característiques ni sobre com s'havia d'organitzar la futura institució. Les militants del PSOE no van considerar necessari treballar conjuntament amb la xarxa associativa feminista perquè entenien que crear l'Instituto

608 INSTITUTO DE LA MUJER. *10 años del Instituto de la Mujer*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1994.

609 VALIENTE, Celia. «El feminismo de Estado en España», p. 9.

610 INSTITUTO DE LA MUJER. *10 años del Instituto de la Mujer*.

era una tasca que s'havia de realitzar exclusivament des de dins del partit que havia aconseguit la majoria dels vots en la consulta electoral.⁶¹¹

També cal apuntar que el context europeu va ser de gran importància per al desenvolupament de polítiques d'igualtat a l'Estat espanyol. Els plans d'igualtat van prendre com a model els programes d'acció europeus i les estratègies i les mesures que es van implantar recollien algunes de les recomanacions de la Unió Europea. Després de la creació de l'Instituto de la Mujer, es van implantar institucions equivalents en totes les comunitats autònomes,⁶¹² fins i tot en aquelles que no estaven governades per socialistes, i, a partir dels anys noranta, regidories de la dona en els ajuntaments. A Catalunya, el 1989 es va crear l'Institut Català de la Dona (ICD).

611 VALIENTE, Célia. «El feminismo de Estado en España», p. 13.

612 Durant la segona meitat dels anys vuitanta i la primera dels anys noranta es van desenvolupar organismes responsables d'impulsar polítiques d'igualtat per a les dones en les diferents comunitats autònomes. Per ordre cronològic van ser les següents: Cantàbria (desembre de 1986), País Basc (febrer de 1988), País Valencià (març de 1988), la Rioja (maig 1988), Andalusia (desembre de 1988), Madrid (gener de 1989), Catalunya (juliol de 1989), les Balears (juliol de 1990), Castella-la Manxa (novembre de 1990), Galícia (gener de 1991), Castella i Lleó (setembre de 1991), Navarra (setembre de 1991), les Canàries (octubre de 1991), Múrcia (octubre de 1991), Extremadura (novembre de 1991), Astúries (juliol de 1993) i Aragó (desembre de 1993).

A TALL D'EPÍLEG

Els estudis històrics que analitzen el paper que han tingut els moviments socials en la transició política espanyola han prioritzat l'atenció sobre la mobilització obrera i no ha estat fins als últims anys que han sorgit investigacions que posen en relleu la importància de les accions col·lectives d'altres actors socials, com ara el moviment veïnal o el moviment feminista. Per això, analitzar les dinàmiques del feminisme català en el seu marc polític i social permet contemplar, des d'una dimensió més integral, la història de la Transició a Catalunya i amplia la comprensió dels fonaments de la democràcia catalana i també de l'espanyola. D'altra banda, ens acosta a la descripció i interpretació d'un moviment social que va actuar com un agent de transformació social que va provocar canvis de llarga durada en les relacions d'experiència, poder i producció entre dones i homes.

Del Paranimf al carrer

Encara que aquest llibre parteix de l'any 1975, la participació femenina en la reclamació de drets i llibertats, i en la lluita contra el règim franquista, és anterior a aquesta data. A Catalunya, en l'activisme social i polític contra la dictadura de Franco i en la lluita per a la consecució de la democràcia, hi van destacar les accions de les dones. El naixement del feminisme català va sorgir en els espais de resistència i oposició a la dictadura franquista que es varen anar forjant durant els últims anys de la dècada dels seixanta i els primers anys de la dècada dels setanta del segle xx. Tot i que el moviment feminista va arribar més tard, va amarar-se dels elements teòrics del Women's Liberation Movement. També en va prendre les formes d'innovació reivindicativa i les estratègies de lluita col·lectiva.

El que és evident és que, a Catalunya, com a la resta de l'Estat espanyol, a partir de 1975, i arran de la declaració de l'Any Internacional de la Dona per

part de les Nacions Unides, es van crear les condicions perquè diverses organitzacions de dones es reunissin i pugnessin per fer pública la discriminació que patien, a la vegada que intentaven contrarestar l'apropiació de la celebració de l'Any Internacional per part de la Secció Femenina. En aquest context i pocs dies després de la mort de Franco, al desembre de 1975 van tenir lloc a Madrid les I Jornades per a l'Alliberament de la Dona, que van reunir a mig miler de dones. Del moviment feminista europeu i nord-americà se'n van adaptar i reelaborar, davant de la situació específica espanyola, les crítiques a la societat patriarcal i a la divisió de rols en la família i en la societat, i es va analitzar la relació amb els partits polítics i els sindicats.

El gran impuls del feminisme català va ser la convocatòria de les Jornades Catalanes de la Dona. Es van celebrar al Paranimf de la Universitat de Barcelona al maig de 1976 i van congregar al voltant de quatre mil participants. Les Jornades van ser el primer acte representatiu i democràtic organitzat i realitzat per les catalanes en pro dels seus drets després de quaranta anys de forçat silenci. Les Jornades van ser fruit d'un ampli esforç –individual i col·lectiu– de dones de diferents ideologies polítiques i d'estrats socials diferents, i van servir per situar, en plena dinàmica d'oposició al franquisme, les reivindicacions del col·lectiu feminista, que considerava la dictadura el principal obstacle per a la seva emancipació, ja que la vigència de la legislació franquista mantenia la discriminació legal sobre les dones.

De les I Jornades Catalanes de la Dona en va sorgir un extens catàleg de reivindicacions i denúncies que foren la causa comuna del feminisme enfront de l'herència dictatorial i que van marcar les campanyes reivindicatives feministes dels anys setanta i vuitanta a Catalunya. L'agenda feminista presentava un perfil doblement revolucionari: a més a més de pretendre aconseguir canvis profunds en l'estructura social, política i cultural del moment, les activistes es plantejaven temes que es consideraven tabú perquè eren contraris a l'ordre moral que havia establert la dictadura. La seva acció col·lectiva es fonamentava en el compromís democràtic i es concentrava a abolir la legislació discriminatòria, la denúncia de les violències de gènere, el reconeixement del treball domèstic i el dret al plaer sexual. Les Jornades van difondre la ideologia feminista en l'opinió pública, van fer que fos reconeguda pels partits polítics d'esquerra i van apropar les dones professionals a les dones dels barris.

El Paranimf de la Universitat de Barcelona es va convertir en un espai simbòlic per al feminisme de la Transició i va deixar una forta empremta en

l'experiència personal i col·lectiva de les dones que hi van participar. L'ambient que es va respirar a l'espai universitari va ser de llibertat i d'eufòria col·lectiva. Eufòria, perquè després d'haver estat silenciades les dones podien cridar en contra de la seva opressió, manifestar els seus desitjos de llibertat individual i col·lectiva. En definitiva, les catalanes se sentien protagonistes de la seva pròpia història.

L'articulació del moviment

L'any 1976 va marcar una etapa de creixement i desenvolupament del feminisme: van aparèixer una multiplicitat de sigles i el moviment feminista es va estendre a tots els àmbits socials compromesos amb la democràcia (barris, universitats, fàbriques, sindicats i partits polítics antifrancquistes). Les entrevistes realitzades i les fonts documentals consultades han posat al descobert la creació d'una àmplia xarxa d'associacionisme feminista en tota la geografia catalana, concentrada a les principals ciutats catalanes. A partir de les Jornades Catalanes de la Dona, l'associacionisme feminista va créixer exponencialment, sobretot a la ciutat de Barcelona. Però aquest creixement també es va concretar en la formació de nuclis feministes a les ciutats de l'àrea metropolitana de Barcelona i a Girona, Lleida, Tarragona, Sabadell, Terrassa i Manresa. Un dels objectius de la investigació era posar en relleu la proliferació de grups de dones caracteritzats per l'orientació feminista en les seves idees i pràctiques. Aquests grups presentaven un esperit obert, participatiu i plural, fet que va permetre aglutinar dones de diferent ideologia i mobilitzar milers de persones al carrer.

El moviment feminista estava articulat per grups amb caràcter informal, amb un sistema organitzatiu mínim i amb un funcionament horitzontal i assembleari. Després de les Jornades, la voluntat d'articulació del moviment es va materialitzar en l'aparició de la Coordinadora Feminista de Barcelona i l'Associació Catalana de la Dona. La Coordinadora era una organització plural i autònoma dels partits polítics; en canvi, l'Associació Catalana de la Dona havia estat impulsada pel Partit del Treball de Catalunya i es caracteritzava per una notòria presència de militants dels partits polítics d'esquerrres. La Coordinadora Feminista i l'Associació Catalana de la Dona van vehicular moltes de les campanyes feministes, encara que des de pràctiques i enfocaments ideològics diferents. En altres punts de Catalunya també hi van sorgir propostes de coordinació comarcals o locals; així, van aparèixer la Coordinadora Feminista del Baix Llobregat, la del Vallès Occidental i la de Terrassa.

A Catalunya, durant el període del tardofranquisme i la Transició, la societat civil va presentar-se més articulada, madura i plural que a la resta de l'Estat espanyol, amb l'excepció del País Basc. Catalunya i, especialment, Barcelona van actuar com un nucli de difusió de les idees i les accions del moviment feminista europeu cap a la resta de l'Estat. Les Jornades Catalanes de la Dona de 1976 van servir de catalitzador per celebrar altres trobades feministes, com les que van tenir lloc al País Basc i a València durant el 1977. Barcelona va ser pionera a plasmar experiències de cultura feminista: s'hi va obrir la primera llibreria feminista de l'Estat i s'hi va editar la principal publicació feminista: *Vindicación Feminista*.

Moltes dones que s'havien mobilitzat pel benestar de la seva família o la seva comunitat durant els primers anys setanta –com ara les veïnes dels barris perifèrics de les grans ciutats que van lluitar contra les greus mancances de serveis públics (escoles, centres sanitaris, enllumenat, clavegueram)– van alinear-se amb el feminisme a partir de les Jornades Catalanes de la Dona. Arran de l'extensió del pensament i de l'acció feminista, algunes dones integrades en les associacions de mestresses de casa van fer seves les reivindicacions d'emancipació femenina i van evolucionar cap a un discurs i una pràctica feministes en les seves línies d'actuació.

Les vocalies de dones, que havien nascut en l'espai veïnal, van prendre una gran rellevància en l'extensió del pensament i l'acció feministes i van representar autèntiques experiències d'apoderament femení. Encara que en un primer moment les vocalies havien sorgit per iniciativa de les dones en el context del moviment veïnal que lluitava per les necessitats bàsiques de la vida quotidiana, en una segona etapa es van convertir en autèntics espais des dels quals les dones van pugnar pels seus drets sexuals i reproductius, i moltes vocalies van evolucionar específicament cap a la planificació familiar i la informació sexual.

Mai no havíem après tant en tan poc temps

Les Jornades de 1976 van representar una de les etapes més significatives de maduració política i d'elaboració teòrica del moviment. El pluralisme polític de les militants va provocar que el feminisme català no presentés, des dels seus inicis, una estratègia unificada, clara i precisa d'actuació. Tanmateix, va ser aquesta característica allò que va fer aflorar diversos corrents de pensament i va permetre explorar diferents formes d'acció, la qual cosa va comportar que es desenvolupessin tàctiques i estratègies diverses. Calia una reflexió teòrica

que expliqués globalment l'opressió i la subordinació femenina. Els diferents corrents ideològics que sorgiren en el si del feminisme –socialista, radical i independent– es van definir a partir d'aquesta opressió, de la delimitació dels enemics i de la construcció de la societat del futur. Que hi haguessin diverses expressions polítiques i ideològiques va vitalitzar la producció de pensament; però a la vegada va provocar dissensions, confrontacions i escissions en el si del propi moviment i en les organitzacions. En una primera etapa aquests debats ideològics van dividir-se, a grans trets, en dos corrents que ja venien marcats per la influència del feminisme internacional. D'una banda, el feminisme socialista i, d'una altra, el feminisme radical.

El feminisme socialista va desenvolupar l'anàlisi de l'opressió de la dona basant-se en els factors de classe i sexe. Observava la lluita per l'emancipació de les dones com una part integrant de la revolució socialista; per això, per a aquest corrent, la lluita feminista havia d'anar unida a la lluita de classes i, des d'aquest posicionament, les dones havien de treballar amb els sindicats i les organitzacions d'esquerra, tot i que des de les seves pròpies organitzacions. Per tant, el socialisme feminista admetia com a vàlida la doble militància de les dones: en organitzacions polítiques i sindicals, i en organitzacions feministes.

Exercir la doble militància va suposar, per a moltes activistes, un desgast constant d'energies en els dos fronts de lluita: la consecució dels seus propis drets i la consolidació de la democràcia. Les dones van comprovar que es reproduïa la divisió sexual i, per tant, jeràrquica en organitzacions que teòricament lluitaven per l'emancipació social, ja que en les organitzacions polítiques i sindicals hi persistia l'hegemonia masculina. Les militants havien de fer visible l'opressió que patien a causa del seu gènere i, a la vegada, s'havien de rebel·lar contra els rols tradicionals de feminitat que els assignaven socialment. Aquest doble desgast en la militància va provocar que les dones es desvinculessin més aviat que els homes de les organitzacions polítiques i obreres, i que presentessin trajectòries de militància més curtes en el temps.

Durant la primera meitat dels setanta es van incorporar noves militants en els partits antifranquistes. Dones joves van passar a engrossir les files dels partits polítics i dels sindicats democràtics. Aquesta generació de dones, que ja no havia viscut la Guerra Civil ni la postguerra, va impulsar que els seus partits creessin departaments o comissions de dones per tractar la problemàtica de l'opressió femenina. Per tant, les reivindicacions feministes no seran assumides pels partits, sinó impulsades per plataformes de dones des de l'interior d'aquests

partits. Un bon exemple va ser la formació de la Comissió per a l'Alliberament de la Dona, del PSUC, o la formació de la Secretaria de la Dona, de Comissions Obreres –aquesta última va pugnar per situar, en el si del sindicat, la problemàtica de la subsidiarietat laboral que patien les treballadores.

La majoria de partits de l'esquerra i de l'extrema esquerra van incorporar en els seus programes electorals les mateixes reclamacions que havien sorgit de les Jornades Catalanes de la Dona. Això demostra que no hi va haver un debat ideològic al voltant de la qüestió de la dona, sinó que els partits es van limitar a incloure les demandes feministes en el seu discurs davant de la convocatòria de les primeres eleccions democràtiques. Tot i així, la inclusió dels drets de les dones en els programes d'alguns partits va permetre que els drets polítics i civils femenins entressin de ple en el procés democràtic.

Les dones que eren seguidores del feminisme socialista i militaven en els partits polítics van ser les transmissores del feminisme de la igualtat. Amb la seva pràctica política, aquestes dones van pugnar perquè els seus partits assumissin, entre els seus eixos de treball, els drets polítics, civils i socials femenins, i impulsessin, amb el temps, polítiques públiques a favor de la igualtat de gènere. Malgrat el rellevant paper que van tenir les dones en la construcció democràtica durant la Transició, el seu activisme no va quedar compensat amb una representació equitativa en els òrgans directius dels partits ni en la configuració de les candidatures electorals, fet que va excloure les dones de l'arena política.

D'una altra banda, el corrent del feminisme radical, que adoptava un enfocament derivat del marxisme, argumentava que les dones representaven una classe oprimida per la classe dominant; és a dir, pels homes. Per a les feministes radicals, el sistema patriarcal era la font de subjugació més important, i la família tradicional, el màxim instrument de perpetuació del patriarcat. Per al feminisme radical, les organitzacions polítiques reproduïen el sistema existent en la societat i, per tant, no eren estructures vàlides des d'on lluitar per a l'alliberament de la dona. Per això, aquest corrent proposava que les dones havien de lluitar de manera autònoma i allunyada de les organitzacions masculines. Les dones s'havien de concentrar en un únic front de lluita: el feminisme.

A Catalunya, les organitzacions que, basant-se en els postulats del feminisme radical, van fonamentar la lluita i van articular el discurs, van ser el Col·lectiu Feminista, LAMAR, l'Organització Feminista Revolucionària i, finalment, el Partit Feminista. La trajectòria d'aquestes organitzacions va durar poc temps, perquè tenien poques militants i es concentraven essencialment a

la ciutat de Barcelona. El nucli que va tenir més projecció i més continuïtat va ser l'agrupat al voltant de l'advocada Lidia Falcón, que va fundar el Partit Feminista el 1979, l'únic partit polític integrat estrictament per dones.

La importància del feminisme radical rau en el fet que va situar la sexualitat de les dones com una qüestió transcendental per aconseguir l'emancipació. Conèixer i tornar a dominar la sexualitat constituïa per a les dones la clau de volta del seu alliberament. Per tant, es va entendre que les dones havien de recuperar el cos i la sexualitat; per això, es va promoure que recorressin a l'autoconeixement i l'autoajuda. En aquesta línia, van treballar els grups d'autoajuda (*self help*) o autoconsciència, i es van editar llibres com ara *Our bodies, our selves*, del Col·lectiu de Dones de Boston, i el *Cuaderno feminista: introducción al self-help*, que es van erigir en les bíblies per a aquest nou aprenentatge. Aquestes obres incidien en la importància de l'autoexploració del cos i reforçaven l'autonomia de la dona i la seguretat en si mateixa.

Els grups feministes catalans van basar les seves pràctiques i els seus discursos en aquests dos corrents de pensament. Però també van sorgir altres tendències, com ara l'anomenada «tercera via», representada a Catalunya per ANCHE (Associació Nacional de Comunicació Humana i Ecologia), que apostava per un moviment independent i autònom d'altres organitzacions polítiques i sindicals, però, a la vegada, admetia que el feminisme s'havia de mantenir obert a totes les dones que hi volguessin participar amb l'única finalitat de poder-se alliberar. Entre el conglomerat de grups de dones, també va aparèixer Mujeres Libres, un grup de tendència anarquista i hereu de l'organització històrica de dones homònima que havia aparegut durant la Segona República.

A mesura que avançava el procés democràtic, es van anar destriant diferents opcions d'intervenció política feminista. El feminisme de la igualtat aplegava les seguidores del feminisme socialista i apostava per una societat en la qual dones i homes tinguessin els mateixos drets i deures; les feministes de la igualtat defensaven que s'havia de treballar des dels organismes democràtics per eliminar la discriminació femenina. El feminisme de la diferència es mostrava clarament contrari a les estructures jeràrquiques pròpies dels partits polítics i s'oposava a la doble militància; en aquest sentit, va cridar les organitzacions feministes a abandonar el marxisme leninisme i, alhora, va rebutjar qualsevol col·laboració amb les institucions oficials.

L'abisme entre aquestes dues concepcions polítiques es va produir durant les II Jornades Estatals de la Dona, celebrades a Granada al desembre de 1979.

En aquesta segona trobada feminista d'àmbit espanyol, va emergir amb força el feminisme de la diferència, representat pels anomenats grups independents, els quals afirmaven que no es podien separar l'esfera pública i la privada, ja que ambdues tenien un caràcter polític. Els temes que interessaven al feminisme de la diferència eren la sexualitat, el llenguatge, l'avortament, la violència, les agressions o el lesbianisme, entre d'altres. Per això, en els grups independents hi van tenir importància els nuclis de lesbianes, ja que a partir dels anys vuitanta l'homosexualitat es va plantejar com una qüestió política en el si del feminisme de la diferència.

El clima de polarització que presentava el moviment feminista a final dels setanta també s'ha d'ubicar en el context més general de desencant polític que vivia la societat. La política de pacte de la Transició va suposar un fre important per a les reivindicacions de les dones, que van ser espectadores de com les seves demandes eren sistemàticament relegades a un segon pla, en pro de l'estabilitat democràtica. La consolidació d'un model de transició democràtica basat en el consens va anar en detriment de les expectatives inicials dipositades per les feministes en les forces de l'esquerra antifranquista, fet que va provocar un progressiu distanciament de les dones dels partits de les organitzacions polítiques.

A moltes dones, la nova configuració del panorama polític les va fer reflexionar sobre la seva activitat professional i la seva militància política. És el moment en què les dones militants fugen cap a altres activitats i enfoquen la seva trajectòria política i professional cap a un altre tipus d'orientació. Aquest fet es produirà en gran mesura per la poca operativitat dels mateixos partits polítics a l'hora d'incorporar, en els seus programes i la seva activitat política, les reivindicacions més sentides del feminisme.

Encara que Granada va suposar un moment d'inflexió en la història del feminisme, es va seguir mantenint una certa unitat en les accions col·lectives. És a dir, tot i que en les II Jornades Estatals es van distanciar els dos corrents ideològics, es pot afirmar que el feminisme va continuar actuant com un agent social, ja que els grups i col·lectius van seguir treballant conjuntament i organitzant campanyes reivindicatives, sobretot a l'entorn del dret al propi cos. Aquesta unitat en l'acció, encara que no en la filosofia feminista, va permetre pressionar els poders públics perquè les diverses transformacions legislatives esdevinguessin un fet, com ara la promulgació de la llei de divorci el 1981 i la despenalització de l'avortament el 1985.

A partir de la dècada dels vuitanta, les activistes feministes van incorporar-se en altres lluites socials, com ara la promoció de la pau i el respecte als drets humans i la sostenibilitat ambiental, ideologies que estaven clarament en alça en aquell període. Així van sorgir accions innovadores que vehiculaven demandes feministes amb altres reivindicacions. Un exemple de la inserció del pacifisme en el discurs feminista va ser l'organització del Tren per la Pau al maig de 1985. Un comboi ple de dones i conduït per dones va anar de Barcelona a Tortosa. Un cop en aquesta ciutat, hi van acampar i van manifestar-se en contra de la instal·lació d'una acadèmia militar que s'havia de construir a la capital del Baix Ebre.

La dècada dels vuitanta va presentar dos elements nous respecte a l'anterior. D'una banda, l'existència del feminisme difús, és a dir, l'acolliment per part de la societat d'algunes idees i comportaments propugnats pel feminisme. D'altra, la presència de feministes a les institucions i l'existència d'una acció política de govern dirigida específicament a promoure la igualtat de gènere. El PSOE va crear el 1983 l'Institut de la Mujer, l'objectiu fonamental del qual era desenvolupar el principi de no discriminació contemplat en la Constitució de 1978. En crear aquest organisme, es va institucionalitzar el feminisme de la igualtat, i això va provocar que es produís un reflux en el dinamisme mobilitzador del feminisme i que se'n debilités el vessant més reivindicatiu. Algunes militants feministes van passar a formar part de les estructures dels organismes públics i a desenvolupar un paper més burocratitzat que reivindicatiu.

Mentre es va gestar l'Institut de la Mujer, el moviment feminista se'n va mantenir al marge. Les associacions de dones no van ser consultades, ni sobre la conveniència de fundar un òrgan d'aquestes característiques ni sobre com s'havia d'organitzar la futura institució. A Catalunya, el 1989 es va crear l'Institut Català de la Dona (ICD).

L'atomització i la disgregació, evidents, del moviment no han d'amagar l'èxit del moviment feminista durant la Transició. El moviment d'alliberament de la dona va situar en l'espai públic problemàtiques de l'esfera privada de les dones. A través de la denúncia pública de situacions particulars, moltes dones –no únicament les activistes feministes– es van conscienciar de l'opressió a la qual les sotmetia el sistema legislatiu, que perpetuava els mecanismes repressius de la dictadura franquista sobre les dones. Aquest va ser el cas de M. Ángeles Muñoz, que va ser inculpada pel delictes d'adulteri. El cas de Muñoz va saltar amb força en el debat públic, gràcies a la campanya de denúncia que va

organitzar el moviment feminista català. Els grups feministes van encapçalar una gran mobilització social que va aplegar milers de dones al carrer, moltes sense consciència feminista, però sí conscients de la discriminació que patien pel seu gènere.

Les campanyes feministes van avançar al ritme de la Transició. La primera reivindicació dels grups feministes fou demanar amnistia per a les dones que estaven empresonades pels delictes d'adulteri, avortament i ús d'anticonceptius. També es va reivindicar que es modifiquessin les lleis que perpetuaven la discriminació sobre les dones per raons morals. El 1978 es van derogar els articles relatius a l'adulteri i es van modificar els articles del Codi Penal que penalitzaven la divulgació i la propaganda dels mètodes anticonceptius.

El 1978 es va aprovar, en referèndum, la Constitució, que equiparava la igualtat entre sexes. Però el text constitucional no contemplava amb tota l'amplitud les reivindicacions feministes, com ara el dret a controlar la natalitat. La no inclusió del control de la natalitat va provocar que els grups feministes continuessin la seva lluita a favor dels drets sexuals i reproductius. La reivindicació per despenalitzar l'avortament va ser una lluita unitària del moviment feminista que es va allargar fins al 1985.

Tot i que la historiografia ha marcat la Transició com l'etapa d'assoliment dels drets civils, en el cas de les dones això no serà així fins al 1985, que és l'any que es despenalitza l'avortament. Aquesta reclamació l'havia feta el moviment feminista des de l'inici dels setanta. Així, es pot afirmar que la democràcia, per a les dones, es va consolidar més tard i, a més, va ser limitada, ja que la llei d'interrupció voluntària de l'embaràs no contemplava, en darrer terme, que les dones poguessin decidir sobre el seu cos.

Les dones, a la vegada que reivindicaven legítimament canvis polítics, socials i legals a partir de l'acció col·lectiva, feien un exercici de llibertat i emancipació personal. El feminisme va ser un subjecte col·lectiu que es reconeixia a si mateix en primera persona del plural, però l'afirmació del «nosaltres» es feia des d'un «jo» basat en la identitat de gènere, un «jo» com a dones. Va ser el cas, per exemple, de les mobilitzacions que es van fer per protestar pel cas d'unes dones basques jutjades per haver avortat. El moviment feminista va llançar la campanya «Jo també he avortat», a semblança del que havien fet les franceses el 1971 amb el Manifest de les 343. Reivindicar que es despenalitzés l'avortament unia una col·lectivitat basada en el gènere i formada per dones de tots els orígens, edats i classes socials. Les campanyes vinculaven sempre l'avortament

i l'economia, els drets socials, la igualtat domèstica, la sexualitat i la família; tot això lligat amb crítiques a la dominació masculina.

Tanmateix, el moviment feminista no només va reivindicar, sinó que també va construir alternatives per al benestar de les dones. La plasmació pràctica de la reivindicació del dret al propi cos i al plaer sexual es va traduir en la creació de centres de planificació familiar. Els centres de planificació familiar els van impulsar els grups feministes i, a finals dels setanta i principis dels vuitanta, va proliferar l'obertura d'aquests serveis per tota la geografia catalana (el 1985 n'hi havia 48 a tot Catalunya). Per primera vegada, en els centres de planificació familiar, s'oferia a les dones serveis d'informació i atenció especialitzada sobre sexualitat, preparació per al part, utilització de mètodes anticonceptius i ginecologia preventiva. Es pretenia, en definitiva, que les dones coneguessin el propi cos, fossin més autònomes, reivindicuessin el dret al plaer i aprenguessin a decidir per si mateixes.

La mobilització feminista va crear un sentiment de grup i va fer aflorar entre les dones una identitat col·lectiva que va propiciar que es construïssin espais físics i simbòlics, com ara el Bar-Biblioteca laSal, laSal Edicions de les Dones o la Llibreria de les Dones, tots a Barcelona. El moviment feminista català dels anys setanta i vuitanta es va dotar d'un univers cultural propi. La petjada del moviment va arribar a tots els racons de la cultura, i en va impregnar la literatura, la música, la fotografia i l'art. Les artistes i intel·lectuals que militaven o que es van acostar ideològicament a les posicions del feminisme van utilitzar les seves creacions per mostrar al món el seu pensament: el personal i més íntim, i també el polític i més reivindicatiu. Les formes de pensament que propugnava el feminisme van ser una manera d'enfrontar-se als valors patriarcalss –assimilats com a universals– i van significar posar en valor la cultura femenina, la història silenciada de les dones i la reivindicació de la paraula *dona*.

El feminisme provocarà que les dones que hi militin traslladin a la seva vida personal tots els referents crítics del pensament feminista i farà que s'interroguin sobre les seves accions diàries, sobre les concepcions que tenien de l'amor, sobre les seves relacions sexuals, sobre la seva vida en parella, sobre l'educació que havien rebut i la que volien transmetre als fills i filles. Participar en aquest moviment també va significar afrontar un treball d'introspecció, que moltes vegades les activistes van fer a partir dels grups d'autoconsciència i de la posada en comú d'experiències personals que conformaven una dimensió col·lectiva. Els debats en el si dels grups eren intensos –les dones entrevistades

coincideixen a afirmar que va ser un període de lectures i d'adquisició de coneixements que trencaven amb els esquemes mentals que els havia imposat l'educació nacionalcatòlica. Les organitzacions van erigir-se com a espais d'aprenentatge, a més de generadors de protestes i mobilitzacions.

La parella, l'afectivitat, la maternitat, els papers sexuals, el repartiment de les tasques de la llar, preocupaven i es debatien, tant en el pla teòric com en la vida personal de la majoria de dones vinculades al feminisme. En el terreny privat, la crítica feminista va suposar per a les dones un important referent personal, majors quotes d'autoestima i la percepció de pertànyer a un col·lectiu amb un gran potencial de transformació social.

L'arrelament de les idees

Com a conclusió es pot afirmar que les dones catalanes van ser, al costat dels homes, agents de canvi històric en el marc de la transició d'una dictadura a una democràcia, vindicant el seus drets i llibertats de forma activa, i aquesta vindicació va afavorir el pas d'una dictadura a una democràcia i va contribuir a assentar les bases per a un Estat social i del benestar més democràtic. És innegable que la transició democràtica hauria presentat unes dinàmiques polítiques i socials diferents sense l'acció col·lectiva de les dones. L'aportació del moviment feminista a la construcció de la democràcia va suposar un engrandiment dels horitzons democràtics per a tota la societat i la configuració d'una nova agenda política que, amb el pas del temps, ha orientat les polítiques de les administracions en matèria de gènere.

La lluita per l'equitat de dones i homes, la denúncia de les desigualtats per raó de gènere i la construcció de crítica feminista va continuar i segueix present en la nostra societat, des de les agrupacions feministes, les institucions públiques, els partits polítics, els sindicats, l'àmbit acadèmic i les dones que, en la seva pràctica diària a la feina, a casa, en les relacions d'amistat o de parella, van obrint espais a la seva autonomia i llibertat personal. Però, tot i que el feminisme ha contribuït a sensibilitzar sobre les desigualtats per raó de gènere i a denunciar-les, actualment aquestes desigualtats persisteixen de manera clara. S'han despenalitzat les pràctiques que es desmarquen del rol predeterminat per a les dones, com ara l'avortament, però l'imaginari cultural androcèntric persisteix, es reproduïx i perpetua en les societats actuals.

Algunes de les dones entrevistades continuen actives en les organitzacions feministes i han tornat a sortir al carrer, després de trenta anys, per reclamar,

igual que van fer durant la Transició, el dret de les dones sobre el seu cos. Aquest dret semblava condemnat a perdre's per culpa de la nova llei de l'avortament que volia impulsar el Partit Popular, i que finalment no s'ha fet efectiva gràcies a la mobilització ciutadana. Altres dones entrevistades, tot i apartar-se de la mobilització al carrer, s'han ressituat en altres espais d'acció i creació de crítica feminista i han continuat preocupant-se per situar, en el debat públic, la desigualtat que encara pateix la societat femenina. Des del l'àmbit educatiu, les mestres i professores han introduït la pràctica de la coeducació en escoles i instituts, pugnant per la revisió dels textos escolars i per la visualització de la petjada femenina al llarg de la història. En les universitats catalanes s'han creat grups d'investigació de recerca sobre les dones, el gènere i els feminismes, que han publicat obres que ressalten els subjectes femenins en el desenvolupament de les societats del passat i del present. També s'han recuperat les vides i les obres d'escriptores, creadores, pensadores i intel·lectuals que havien romàs amagades en els apèndixs de la història.

Potser en l'actualitat els assoliments del feminisme s'han fet invisibles, s'han acceptat socialment i no es qüestionen. El feminisme no ha cristal·litzat en un partit polític convencional. Els plantejaments feministes –igual que els d'altres moviments socials, com ara l'ecologista, el pacifista i l'homosexual– han estat recollits, en part, pels partits polítics. Han estat les activistes de doble militància les que han pugnat per introduir polítiques públiques de gènere i han lluitat perquè sigui paritari el nombre d'homes i dones dirigents en els òrgans democràtics. Les quotes de paritat s'han desenvolupat com un instrument útil per reduir les desigualtats en la representació política femenina. Tanmateix, aquestes desigualtats persisteixen de manera evident, si ens fixem en elements més profunds i analitzem les dades quantitatives i qualitatives des d'una perspectiva de gènere. En la permanència en els càrrecs, la posició en les llistes electorals, els lideratges i les estructures directives, hi veiem encara una veritable infrarepresentació de les dones en l'àmbit públic.

Però el canvi experimentat en la mentalitat de la societat, i sobretot de les dones, és irreversible. El treball remunerat és una fita irrenunciable per a les dones joves. Amb tot, persisteix la dificultat de promoció professional femenina, a causa dels horaris de la jornada de treball, que massa sovint són incompatibles amb les responsabilitats familiars assignades socialment a les dones. Cal una autèntica implementació de polítiques públiques que facilitin conciliar la vida laboral i la familiar, i també una veritable corresponsabilitat en el treball

reproductiu. El model basat en el sustentador de la família (*breadwinner*) ha quedat obsolet i les treballadores gaudeixen d'una igualtat efectiva en el món laboral, igualtat que queda en entredit si posem la lent en les condicions d'accés i permanència en el mercat de treball i en les bretxes salarials. En l'actual crisi econòmica, estudis recents apunten que la pobresa es feminitza.

Avui en dia, són les administracions les que ofereixen directament serveis d'informació, assistència, assessorament i protecció a les víctimes de violència de gènere. Però cal reconèixer que el benestar que les institucions públiques procuren per a la societat és fruit de la resposta col·lectiva que el moviment feminista va donar a les agressions sexuals i físiques contra les dones durant els anys setanta i vuitanta del segle xx. Van ser les activistes feministes les primeres que van alçar la veu contra els maltractaments i les violacions, s'hi van rebel·lar i van promoure les primeres cases d'acolliment ja entrats els anys vuitanta. A més a més, durant els darrers trenta anys hi ha hagut una persistent campanya de grups de dones per visibilitzar no tan sols la violència dels homes contra les dones, sinó també els mecanismes que la sostenen.

Però l'acció quotidiana dels mitjans de comunicació actua com una rèmora davant dels canvis que pretenia aconseguir el moviment feminista. Les feministes dels anys setanta ja van plantejar el problema de l'ús sexista del llenguatge, d'una visió androcèntrica de la societat i de la utilització del cos femení com un objecte de plaer dirigit als homes. Els anuncis i certs programes de televisió, sumats a les noves tecnologies, segueixen reproduint i perpetuant un discurs i uns models de comportament femení convencionals que no reflecteixen el canvi experimentat en la vida de moltes dones.

El llegat del pensament i l'acció del moviment feminista durant la transició democràtica ha inundat l'espai polític, l'acadèmic, el laboral i el legislatiu, però també ha desbordat l'espai de les relacions personals i ha provocat canvis en el comportament davant de la maternitat. Importants transformacions s'han succeït en el dia a dia, tot afectant la vida reproductiva de les dones. Escollir tenir fills o no tenir-ne, quants, quan i amb qui, es configura com un llegat d'una generació de dones a una altra.

La lluita col·lectiva i l'esperit transformador dels feminismes ha guiat la commemoració dels 40 anys de les I Jornades Catalanes de la Dona. Emefèride que s'ha celebrat els dies 3, 4 i 5 de juny de 2016 al Campus Ciutadella de la Universitat Pompeu Fabra, amb l'assistència de més de dues mil cinc-centes dones i cent-cinquanta grups participants. L'objectiu de la trobada era

visibilitzar la capacitat transformadora dels feminismes per aconseguir una vida digna, lliure i socialment justa per a totes les persones; compartir els discursos i les pràctiques feministes per enderrocar el sistema capitalista i heteropatriarcal; enfortir les relacions entre les dones, lesbianes i trans i entre tots els grups i xarxes feministes, i posar de manifest les llargues i diverses trajectòries dels feminismes a Catalunya amb un mutu reconeixement. Els mitjans de comunicació no s'han fet ressò d'aquest esdeveniment en clau feminista però és necessari mencionar-ho per deixar constància que el moviment feminista no forma part del passat sinó que les organitzacions feministes continuen ben actives, reivindicant els drets socials de les dones i denunciant aquelles accions que discriminen les persones per raó del seu sexe o orientació sexual, a la vegada que propugnen nous postulats i models vivencials per acabar amb la cultura patriarcal que encara imbueix la nostra societat.

FONTS DE RECERCA

Arxius i centres de documentació

Ajuntament de Barcelona. Centre de Recursos i Documentació per a les Dones (CIRD)

Archivo Histórico Partido Comunista de España (AHPCE)

Arxiu Comarcal del Baix Llobregat (ACBL)

Arxiu Comarcal del Vallès Occidental (ACVOC). Arxiu Històric de Terrassa (AHT)

Arxiu Fundació Catdem

Arxiu Fundació Josep Irla

Arxiu Històric de la Ciutat de Tarragona (AHCT)

Arxiu Històric de Lleida (AHL)

Arxiu Històric de Sabadell (AHS)

Arxiu Històric de Tarragona (AHT)

Arxiu Històric Fundació Rafael Campalans

Arxiu Històric Municipal de Cornellà de Llobregat (AHCL)

Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Terrassa (AMAT)

Arxiu Municipal de Girona (AMGi)

Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat (AML'H)

Arxiu Municipal de Lleida (AML)

Arxiu Municipal de Salt (AMS)

Arxiu Municipal del Prat de Llobregat (AMEP)

Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)

Centre de Documentació de Ca la Dona

Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH)

Fundació Cipriano García-Arxiu Històric de Comissions Obreres de Catalunya (AHCONC)

Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). Biblioteca de Comunicació i Hemeroteca General. Centre Documental de la Comunicació (CEDOC)

Universitat de Barcelona. Centre de Recursos per l'Aprenentatge i Investigació (UB-CRAI). Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República

Documentació facilitada per les dones entrevistades

Arxiu personal de Berta Ramos Martínez

Arxiu personal de Mercè Ciutat Valero

Arxiu personal de Pilar Sánchez Díaz

Arxiu personal de Puri Molina Requena

Publicacions periòdiques

Prensa d'àmbit estatal, nacional i local

Al vent

Diari Avui

Diari de Tarragona

Diario español

Diari de Sabadell

El País

El Punt

La Vanguardia

Presència

Triunfo

Prensa feminista

Dones de Lamar

Dones en Lluita

Emancipació

Endavant! Butlletí intern de l'Associació Catalana de la Dona

Hinojo y Perejil

Laberint

Mujeres Libres

Opción

Vindicación feminista

Prensa dels partits polítics

Cuadernos Primero de Mayo (CCOO)

Demà (Joventut Comunista de Catalunya)

Lluita (PSAN)

Mundo Obrero (PCE)

Treball (PSUC)

Entrevistes realitzades

Ángeles de la Fuente Benito: (Canalejas, Castella-La Manxa, 1951).

Anna Ariño Garrié (Barcelona, 1951).

Anna Guasch Pujolà (Tarragona, 1950).

Berta Ramos Martínez (Tarragona, 1954).

Carme Bellet Roca (Mollerussa, 1955).

Carmina Pardo Mestre (Lleida, 1957).

Charo Romano Santos (Llanos del Caudillo, Ciudad Real, 1961).

Chus Borrell Feliu (Lleida, 1953).

Dolors López Vegas (Girona, 1955).

Elvira Ruiz García (Villasana de Mena, Burgos, 1951).

Judith Ibañez Vives (Barcelona, 1936).

Laura Tremosa Bonavia (Espolla, Girona 1937).

Magda Ballester Sirvent (Lleida, 1948).

Mariona Petit Vilà (Barcelona, 1948).

Matilde Dorado Molina (Jauja, Córdoba, 1947).

Mercè Ciutat Valero (Lleida, 1954).

Mercè Otero-Vidal (Barcelona, 1947).

Mireia Bofill Abelló (Santiago de Xile, 1944).

Montserrat Cervera Rodon (Barcelona, 1949).

Pilar Sánchez Díaz (Jaén, 1947).

Puri Molina Requena (Pozo-Lorente, Albacete, 1949)

Rosa Queral Casanova (Tarragona, 1953).

Rosa Ros Rahola (Girona, 1947).

Sion García Martínez (Girona, 1946).

Tona Gusi Amigó (Vilafranca del Penedès, 1958).

Bibliografia*

- AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011.
- AGUSTÍN PUERTA, Mercedes. *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva (Análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985)*. Granada: Universidad de Granada, 2003.
- AJUNTAMENT DEL PRAT DE LLOBREGAT (ed.). *La conquesta de la llibertat de les dones. Història d'un compromís amb la Planificació Familiar*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat, 2007.
- AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de (ed.). *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización. Del feminismo liberal a la posmodernidad*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005.
- ASOCIACIÓN MUJERES EN LA TRANSICIÓN DEMOCRÁTICA. *Españolas en la transición. De excluidas a protagonistas (1973-1982)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1999.
- ASTELARRA, Judith. *20 años de políticas de igualdad*. Madrid: Càtedra i València: Universitat de València i Instituto de la Mujer, 2005.
- BABIANO, José i MORENO, Rita. *¿Invisibles?: mujeres, trabajo y sindicalismo en España, 1939-2000*. Madrid: Confederación Sindical de CCOO, 2004.
- BALLETBÓ, Anna. «Trenta anys de feminisme: les dones socialistes», a DDAA. *Feminisme i socialisme, una síntesi necessària*. Barcelona: Fundació Rafael Campalans, 1996, p. 75-81.
- *Una mujer en la Transición. Confesiones en la trastienda*. Barcelona: Flor del Viento, 2004.
- BENGOCHEA, Soledad. *Les Dones del PSUC*. Barcelona: Els arbres de Farenheit, 2013.
- BODOQUE, Yolanda. *Discursos y prácticas sobre sexualidad y reproducción: los centros de planificación familiar*. Tesi doctoral, Universitat Rovira i Virgili, 1996.
- BORDERÍAS, Cristina et alii. «Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático», a *Historia contemporánea*, núm. 26 (2003), p.161-206.
- BOSCH, Anna, CARRASCO, Cristina i GRAU, Elena. «Verde que te quiero violeta. Encuentros y desencuentros entre feminismo y ecologismo», a TELLO, Enric. *La historia cuenta. Del crecimiento económico al desarrollo humano sostenible*. Barcelona: Nous Horitzons i el Viejo Topo, 2005, p. 321-346.
- CALVET, M. Dolors. «Evolució històrica en l'assumpció de certs moviments de masses: el feminisme», a CEBRIÁN, Carme i HISPANO, Marià (coord.). *Nous Horitzons. L'optimisme de la voluntat*. Barcelona: El Viejo Topo, 2011, p. 185-197.
- CASAS, Carme. «El Bar laSal», a BOFILL, Mireia (coord.). *20 anys de feminisme a Catalunya: Jornades 24, 25 i 26 de maig de 1996*. Barcelona: Associació de Dones per a la Celebració dels 20 Anys de les I Jornades Catalanes de la Dona i Ajuntament de Barcelona, 1998, p. 278-279.

* Tot seguit trobarem una selecció de la bibliografia emprada al llarg del llibre, especialment referida al moviment feminista de la Transició a Catalunya i a l'Estat espanyol.

- CHORDÀ, Mari. «laSal, Bar-Biblioteca Feminista de Barcelona», a MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 178.
- «laSal, edicions de les dones», a MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA. *Dones. Els camins de la llibertat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2008, p. 179-200.
- «Apunts per anar reconstruint lo passat més immediat», a TORRES, Meri (ed.). *Accions i reinvençions. Cultures lèsbiques a la Catalunya del tombant de segle XX-XXI*. Barcelona: UOC, 2011, p. 47-62.
- CUESTA BUSTILLO, Josefina. *Historia de las mujeres en España. Siglo XX*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2003.
- DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996.
- DDAA. *El feminisme al PSUC: els anys setanta i vuitanta del segle XX*. Barcelona: Associació de Dones Periodistes, 2009.
- DÍAZ SILVA, Elena. «El Año Internacional de la Mujer en España: 1975», a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2009), vol. xxxi, p. 319-339.
- DONES ICV AMB INICIATIVA. *Les edats del violeta*. Lleida: Dones amb Iniciativa, 2001. [Enregistrament vídeo].
- DUCH PLANA, Montserrat. *Dones públiques. Política i gènere a l'Espanya del segle XX*. Tarragona: Arola, 2005.
- «El movimiento feminista en la transición democrática», a QUIROSA-CHEYROUZE, Rafael (ed.). *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2011, p. 257-271.
- (coord.). *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola, 2013.
- DUCH, Montserrat i FERRÉ, Meritxell. *De súbdites a ciutadanes. Dones a Tarragona, 1939-1982*. Tarragona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 2009.
- ESCARIO, Pilar, ALBERDI, Inés i LÓPEZ-ACOTTO, Ana. *Lo personal es político. El Movimiento Feminista en la Transición*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales. Instituto de la Mujer, 1996.
- ESTRUCH, Marta i MACIÀ, Pilar. *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX. Memòria de dues organitzacions del Baix Llobregat. Informacions documentades i records personals (1976-198)*. Barcelona: Institut Català de la Dona i Memorial Democràtic, 2009.
- FAGOAGA, Concha i LUNA, Lola G. «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales», a GARCÍA NIETO, Carmen (ed.). *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI-XX*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1986, p. 453-462.
- FEBO, Giuliana Di. «Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión», a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, núm. 28 (2006), p. 153-168.
- FEBO, Giuliana Di. *Resistencia y movimiento de mujeres en España, 1936-1939*. Barcelona: Icaria, 1979.

- FERNÁNDEZ, Eva. *Vocalies de Dones de Barcelona a la Transició Democràtica: una experiència emancipadora*. Treball del Màster de Teoria antropològica, diversitat cultural i relacions interculturals, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.
- FERRÉ, Meritxell. «Dones i política en temps de canvis», a DUCH, Montserrat (coord.). *El gènere de la polis. La trajectòria de les dones en el catalanisme polític*. Tarragona: Arola, 2013, p. 55-77.
- «Sociabilitat femenina a la Catalunya Contemporània», a DUCH, Montserrat, ARNABAT, Ramon i FERRÉ, Xavier (ed.). *La sociabilitat a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015, p. 247-280.
- FERREIRA, Silvia. «El movimiento feminista y la salud de las mujeres: la experiencia de los Centros de Planificación Familiar en Cataluña (1976-1982)», a *Estudios Feministas*, núm. 16/3 (setembre-desembre de 2008), p. 785-807.
- FOLGUERA, Pilar. «Democracia y cambio social. De la democracia representativa a la democracia paritaria (1975-1996)», a GARRIDO, Elisa (ed.). *Historia de las mujeres en España*. Madrid: Síntesis, 1997, p. 549-571.
- *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009.
- «De la transición política a la democracia. La evolución del feminismo en España durante el período 1975-1988», a FOLGUERA, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 111-133.
- GARCÍA CASARRAMONA, Gal·la. *El moviment feminista a Manresa. Una història per descobrir*. Manresa: Ajuntament de Manresa i Centre d'Estudis del Bages, 2006.
- GARCÍA, Clara. *Història del feminisme: la lluita pels drets de les dones*. Barcelona: Graó, 1992.
- GIL, Silva L. *Nuevos feminismos. Sentidos comunes en la dispersión. Una historia de las trayectorias y rupturas en el Estado español*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2011.
- GRÀCIA, Irene. «Els centres de *planning* del Baix Llobregat: la seva creació, la seva història», a *Materials del Baix Llobregat*, núm. 4 (1999), p. 29-37.
- GRAU BIOSCA, Elena. «De la emancipación a la liberación y la valoración de la diferencia. El movimiento de mujeres en el Estado español. 1965-1990», a DUBY, Georges i PERROT, Michele (dir.). *Historia de las mujeres en Occidente*, vol. v. Madrid: Taurus, 1993, p. 673-683.
- INSTITUTO DE LA MUJER. *10 años del Instituto de la Mujer*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1994.
- *25 años del Instituto de la Mujer (1983-2008). Una historia abierta*. Madrid: Instituto de la Mujer, 2008.
- JOHNSON, Roberta i ZUBIAURRE, Maite (eds.). *Antología del pensamiento feminista español*. Madrid: Cátedra i Universitat de València, 2012.
- KAPLAN, Temma. «Luchar por la democracia: formas de organización de las mujeres entre los años cincuenta y los años sesenta», a AGUADO, Ana (ed.). *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz*. València: Universitat de València, 1999, p. 89-108.

- «Social movements of women and the Public Good», a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII–XXI*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008, p. 19-47.
- LAFUENTE, Isaías. *Agrupémonos todas*. Madrid: Aguilar, 2003.
- LARUMBE, M. Ángeles. *Una inmensa minoría. Influencia y feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2002.
- *Las que dijeron no. Palabra y acción del feminismo en la Transición*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004.
- *Vindicación feminista: una voz colectiva, una historia propia: antología facsímil de textos (1976–1979)*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2009.
- LES FILLES DE LILITH. *La cuadratura del círculo. Història del Bloc Feminista de Tarragona. 1977–2001*. Barcelona: Drac Màgic, 2005 [Enregistrament vídeo].
- LUNA, Lola G. «De la emancipación a la insubordinación: de la igualdad a la diferencia», a *Asparkia*, núm. 11 (2000), p. 27-36.
- MACIÀ, Beatriu i G.A.M, Tamaia. «Lluita contra les agressions a les dones», a DDAA. *20 anys de feminisme a Catalunya*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1996, p. 99-101.
- MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación, GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009.
- MARTÍNEZ, Toni. «El derecho al propio cuerpo. Una lucha feminista en los años 70», a DDAA. *La Barcelona rebelde*. Barcelona: Octaedro, 2003, p. 287-288.
- MERCADÉ, Anna. *El despertar del feminismo en España*. Barcelona: Graficas Ellacuría, 1976.
- MOLINA, Puri. «El naixement del moviment feminista a Girona», a *Revista de Girona*, núm. 201 (2000), p. 51-56.
- MONTERO, Justa. «Una trayectoria singular», a *Mientras tanto 91–92. 25 años de movimientos sociales*. Barcelona: Icaria, 2004.
- «Las aspiraciones del movimiento feminista y la transición política», a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación i GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 275-303.
- «Movimiento feminista: una trayectoria singular», a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011, p. 231-248.
- MORANT, Isabel. *Historia de las mujeres en España y América Latina*. Madrid: Cátedra, 2006.
- MORENO SECO, Mónica (ed.). *Manifiestos feministas. Antología de textos del movimiento feminista español (1965–1985)*. Alacant: Universitat d'Alacant i Centre d'Estudis sobre la Dona, 2005.
- «Feminismo, antifeminismo, catolicismo y anticlericalismo en la transición política a la democracia», a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*.

- València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011, p. 307-332.
- MORENO, Amparo. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Anagrama, 1977.
- MUÑOZ, Ángela i RAMOS, M. Dolores. «Mujeres, política y movimientos sociales. Participación, contornos de acción y exclusión», a BORDERÍAS, Cristina. *La historia de las mujeres: perspectivas actuales*. Barcelona: Icaria Editorial, 2009, p. 69-132.
- NÁJERA, Elena. «Introducción: Feminismo de la igualdad y feminismo de la diferencia», a *Feminismos*, núm. 15 (2010), p. 9-14.
- NASH, Mary. *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988.
- «El mundo de las trabajadoras: identidades, cultura de género y espacios de actuación», a PANAIGUA, Xavier, PIQUERAS, José i SANZ, Vicent (ed.). *Cultura social y política en el mundo del trabajo*. València: Fundación Instituto Historia Social, 1999, p. 47-68.
 - «Dones i Transició a Catalunya: memòria i vivències», a ARACIL, Rafael i SEGURA, Antoni (ed.). *Memòria de la Transició a Espanya i a Catalunya (II): sindicalisme, gènere i qüestió nacional*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2001, p. 83-103.
 - *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza, 2004.
 - «El moviment feminista durant la Transició», a PAGÈS, Pelai (dir.). *La transició democràtica als Països Catalans. Història i memòria*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2005, p. 355-365.
 - *Dones en Transició. De la resistència política a la legitimitat feminista: les dones en la Barcelona de la Transició*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2007.
 - «Mujeres en Transición: Ciudadanía femenina, legitimidad feminista y la creación de una nueva cultura política», a NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i gènere de la Universitat de Barcelona, 2009, p. 71-88.
 - *Treballadores: Un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya, 2010.
 - «La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición política democrática», a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.). *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*. València: Universitat de València i Granada: Universitat de Granada, 2011, p. 283-306.
- NASH, Mary i TORRES, Gemma (ed.). *Feminismos en la Transición*. Barcelona: Grup de Recerca Consolidat Multiculturalisme i Gènere de la Universitat de Barcelona, 2009.
- OJEDA, Míriam. *Les dones en el moviment associatiu de L'Hospitalet de Llobregat (1960-1979). Una aproximació a través de la història oral*. Barcelona: Ecos, 2009.
- OJER, Maite. *El moviment de dones a Lleida (1972-2007)*. Lleida: II Beca de Recerca Cristina de Pizan de l'Ajuntament de Lleida, 2006 [Inèdit].

- PÀMIES, Teresa. *El Maig de les dones: crònica d'unes jornades*. Barcelona: Laia, 1976.
- PARRAMON, Clara Carme. «Dones, immigració, moviments veïnals i benestar (1970-1980)», a BORDERÍAS, Cristina i RENOM, Mercè (ed.). *Dones en moviment(s). Segles XVIII-XXI*. Barcelona: Icaria Editorial, 2008, p. 117-133.
- PARRAMON, Clara Carme i CASAS, Remei. *Veïnes, ciutadanes*. Barcelona: Institut Català de les Dones, 2009.
- PÉREZ GARZÓN, Sisinio. *Historia del feminismo*. Madrid: Catarata, 2011.
- PINEDA, Empar. «Las otras feministas: cuestiones pendientes en la España actual», a EGIDO, Ángeles i FERNÁNDEZ ASPERILLA, Ana (ed.). *Ciudadanas, militantes, feministas. Mujer y compromiso político en el siglo XX*. Madrid: Eneida, 2011, p. 249-272.
- PULEO, Alicia. «Lo personal es político: el surgimiento del feminismo radical», a AMORÓS, Cèlia i MIGUEL ÁLVAREZ, Ana de. *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización*, vol. II. Madrid: Minerva, 2005, p. 35-67.
- RADCLIFF, Pamela. «La ciudadanía y la transición a la democracia», a PÉREZ LEDESMA, Manuel. *De súbditos a ciudadanos. Una historia de la ciudadanía en España*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2007, p. 343-371.
- «La historia oculta y las razones de una ausencia. La integración del feminismo en las historiografías de la transición», a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ, Purificación, GONZÁLEZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 53-70.
- RAMOS, M. Dolores. «Historia de las mujeres y pensamiento feminista: una historia plural a debate» a, *Vasconia*, núm. 35 (2006), p. 515-526.
- «¿Un mundo feliz? Los nuevos movimientos sociales. Entre el bienestar, la igualdad y la diferencia», a RIVERA, Antonio, ORTIZ DE ORRUÑO, José M. i UGARTE, Javier (ed.). *Movimientos Sociales en la España contemporánea*. Madrid: Abada, 2008, p. 542-554.
- RUBIO, Fina. «Feministes i antimilitaristes. La participació de DOAN en les campanyes pel desarmament i la dissolució dels blocs militars», a PRAT, Enric. *El Moviment per la pau a Catalunya: Passat, present i futur*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 116-122.
- SECRETARIAT DE LES JORNADES CATALANES DE LA DONA. *Jornades Catalanes de la Dona*. Barcelona: Alternativas, 1977.
- SEGURA, Isabel. *La lluita per l'oportunitat de viure. Les dones durant la Segona República, la Guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2010.
- TOBOSO, Pilar. «Las mujeres en la transición. Una perspectiva histórica: antecedentes y retos», a MARTÍNEZ TEN, Carmen, GUTIÉRREZ LÓPEZ, Purificación, GONZÁLEZ RUIZ, Pilar (ed.). *El movimiento feminista en España en los años 70*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009, p. 71-98.
- TRAYNER, M. Pau. «Les dones de Can Serra de l'Hospitalet. De les lluites reivindicatives dels anys 1980-1990 a la nova situació social, vint anys després», a

- BORDERÍAS, Cristina. *Les dones i la Història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 119-167.
- URÍA RÍOS, Paloma. *El feminismo que no llegó al poder. Trayectoria de un feminismo crítico*. Madrid: Talasa, 2009.
- VALCÁRCEL, Amelia. *La política de las mujeres*. Madrid: Cátedra, 1997.
- *Feminismo en el mundo global*. Madrid: Cátedra, 2008.
- VALIENTE, Celia. «El feminismo de Estado en España: El Instituto de la Mujer, 1983-1994», a *Estudios. Working Papers*. Madrid: Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales i Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994.
- VERDUGO MARTÍ, Vicenta. «El moviment feminista i la transició democràtica espanyola», a GUINARD, David. *Dona i lluita democràtica al segle xx*. Palma: Edicions Document Balear, 2012, p. 213-250.
- «Prácticas políticas y movimiento feminista en el País Valenciano (1976-1982)», a AGUADO, Ana i ORTEGA, Teresa M. (ed.); *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx*. València i Granada: Universitat de València i Universidad de Granada, 2011, p. 333-358.
- XARXA FEMINISTA. *Sabem fer i fem saber. Trobada de dones de Catalunya, 2, 3 i 4 de juny de 2006*. Barcelona: Xarxa Feminista de Catalunya, 2006.

Recursos electrònics

- <<http://periodistesentempsdifcils.adpc.cat/>>
- <<http://www.presodelescorts.org/>>
- <<http://www.caladona.org/centredocumentacio/gretel>>
- <<http://www.congreso.es/>>
- <<http://www.triunfodigital.com/>>
- <<http://www.senado.es/>>
- <http://www.adpc.cat/06_Period/docum/06_PompeiaN.htm>

“ Del 27 al 30 de maig del 1976, se celebraren a Barcelona les primeres Jornades Catalanes de la Dona. Aquest és el punt de partida del llibre que teniu a les mans, *El maig de les dones. El moviment feminista a Catalunya durant la transició*. Des d'aquesta data del desembre del 1975, i fins al cap de deu anys, el 1985, quan se celebren les III Jornades Estatals Feministes a Barcelona, l'autora ens presenta una anàlisi acurada, rigorosa i documentada sobre diferents aspectes de la lluita feminista a Catalunya durant aquesta dècada que són fonamentals per entendre el període de la transició des del punt de vista de les dones i, també, el moment present. ”